

1997 йил июндан чиқа бошлаган № 1/224 2016 йил, январь

Махон АДАБИЁТИ

адабий-бадий, ижтимоий-публицистик журнал

Жамоатчилик кенгаши:

Эркин ВОҲИДОВ
Абдулла ОРИПОВ
Омонулла ЮНУСОВ
Муҳаммад АЛИ
Абдухалил МАВРУЛОВ
Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуришд ДЎСТМУҲАММАД

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ
ВА МАЎРИФАТ
КЕНГАШИ

Бош муҳаррир:
Шуҳрат РИЗАЕВ

Тахрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Отабек САФАРОВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБОВ
Севара АЛИЖОНОВА
Раҳиона АҲМЕДОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. Ошиқ ўлдим... (Рус ва инглиз тилларига В.Липко ва Н.Қамбаров тарж.) 3

НОБЕЛЬ СОВРИНДОРЛАРИ

С.АЛЕКСИЕВИЧ. Уруш аёллар иши эмас. Хужжатли қисса. (Рус тилидан М.Мирзо ва А.Пардаев тарж.) 7

НАСР

И.ФРАНКО. Миллион. Ҳикоя. (Рус тилидан Чўлпон тарж.) 53
ПРЕМЧАНД. Нирмала. Роман. (Ҳиндий тилидан А.Файзулла тарж.) 100

ГЛОБУС

КУБА РЕСПУБЛИКАСИ

Куба адабиёти ва санъати манзаралари. 61
Куба шеърляти. 176

АДАБИЙ САЁҲАТ

М.де КАРРЬОН. Маъсума. Ҳикоя. (Рус тилидан О.Отаҳон тарж.) 190

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

У.САИДОВ. Қуллик ва ўзлик. 140

ЁШ ТАРЖИМОН МИНБАРИ

Х.С.ВОН. Жала. Ҳикоя. (Корейс тилидан Р.Аҳмедова тарж.) 133

КУНДАЛИКЛАР

В.ВУЛФ. Адибанинг кундалиги. (Рус тилидан Э.Вали тарж.) 89

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ, САНЪАТИ

А.СЛЕПИШЕВ. Жиддий санъат бу – жиддий ходиса. (Рус тилидан Л.Баҳранов тарж.) 152

Унутилмас сиймолар. 201

Муқоламизда. 203

Таквим. 204

Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни. 206

АЛИШЕР НАВОИЙ

(1441–1501)

Бу йил ҳазрат Алишер Навоий таваллудига 575 йил тўлди. Вақт ўтгани сайин буюк шоир сиймоси улкан тоғ мисол маҳобат касб этиб боряпти. Унинг даҳоси, маънавий-ахлоқий қарашлари сўнмас машъала янглиғ маърифатга ташна инсонларнинг онгу шуури, қалбини ёритиб келмоқда. Бугунгидай тезкор, айна пайтда таҳликали, ҳар бир инсондан ҳаётга ҳушёр нигоҳ ташлаш, теваарак-атрофда рўй бераётган воқеликларга нисбатан мустақил фикрда бўлиш тақозо этилаётган замонда Алишер Навоий ижодининг ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий қиммати янада ортиб, барчамизнинг ўзликни англашимиз, Ватан, миллат, ҳаёт, борлиқ, умр ҳақидаги қарашларимизни чуқурлаштиришимиз, эътиқодимизни мустаҳкамлашимизга беқиёс ёрдам беради. Зеро, Навоий сиймоси нурлантирган қалбда ёвузлик уруғлари унмайди.

Шоирнинг шахсияти ҳам, ижоди ҳам ибратга муносиб. Шу жиҳатдан қараганда, ўзбек зиёлиси ҳазрат Алишер Навоий сабоқларига ҳар вақт эҳтиёжманддир. Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир”. Бинобарин, дунё адабиёти хазинасидан баҳрамандликни, энг аввало, Алишер Навоий ижодидан бошлашимиз лозим. Улуғ шоир бадиият оламининг энг юксак чўққиларини забт этгани ҳам, асарларида шарқона дунёқараш, халқимизнинг минг йиллик тутумларининг қаймоғи мужассам бўлгани ҳам бизни шунга ундайди. Айна пайтда бу улуғ сиймо ижодини ҳар кун мутолаа қилиш, асарлари зимнидаги ҳақиқатларни англаш ва улуғвор фалсафий қарашларини тарғиб этиш ўзини зиёли деб билган кишилар зиммасига катта масъулият юклайди.

Хабарингиз бор, “Жаҳон адабиёти” журнали таҳририяти “Навоий сабоқлари” рукни остида улуғ шоир ижодига такрор-батакрор мурожаат қилиб келади. Дастлаб журналхонлар эътиборига ҳавола этилган навоийшунос олимларнинг мақолаларида Алишер Навоий ғазалларининг хорижий тиллардаги таржимаси таҳлил қилиниб, таржимашунослик нуқтаи назаридан ҳам, Навоий асарларини бошқа тилларга ўғириш жиҳатидан ҳам долзарб фикрлар ўртага ташланди. “Навоий сабоқлари” рукнида берилган шоирнинг турли девонларидан сараланган шохбайтлар ҳам ўқувчиларимиз томонидан илиқ кутиб олинди. Таҳририятимизнинг ушбу йўналишдаги яна бир саъй-ҳаракати “Фарҳод ва

Ширин” дostonига боғлиқ равишда амалга оширилганини муштарийларимиз яхши билади. Ушбу дostonнинг аввалги русча нашрида турли сабабларга кўра тушириб қолдирилган ёки қисқартирилган боблари аслияти, рус тилидаги тағлама ва шеърий таржимаси билан биргалликда адабиётсеварлар ҳукмига ҳавола этилди.

Бу йил ҳам анъанадан чекинмаган ҳолда айни рукнда шоир ғазалларидан айримларини асли, унинг таҳлили, русча шеърий ва инглизча тағлама таржимасини бериб боришни мақсад қилдик. Ниятимиз, хорижий тилни пухта эгаллаган ёш таржимонлар, ўзга тилда ижод қилувчи шоирлар, келинг, орзуни улуғроқ қиладиган бўлсак, бугун ижод қилаётган жаҳон адабиёти вакиллари бу ғазалларни ўз тилларида жаранглатишса, Навоий наволари тобора кўпроқ қалбларда жарангласа, унинг гўзаллигидан барча баҳраманд бўлса...

“Умид билан суқилган таёқ,

Бир кун берар меваяuproқ”, –

дейди олмон шоири И.Гёте. Сиз, муҳтарам журналхонларимиздан эзгу умид ва тилагимиз йўлида бирдам, мақсад ва маслагимиз йўлида кўмакдош бўлишларингизни сўраб, таклиф ва ташаббусларингизни кутиб қоламиз.

Таҳририятдан

ОШИҚ ЎЛДИМ...

*Ошиқ ўлдум, билмадим, ёр ўзгаларга ёр эмиш,
Оллоҳ-оллоҳ, ишиқ аро мундоқ балолар бор эмиш.*

*Қаддига эл майли бўлгондин кўнгул озурдадур,
Ул алифдин зорларнинг ҳосили озор эмиш.*

*Элга новак урди, мен ўлдум, эрур бу турфақим,
Жоним эткан реш эл бағрига кирган хор эмиш.*

*Риштақим муҳлик ярам оғзига тиктим, англадим
Ким, кафан жинси қирогидин сувургон тор эмиш.*

*Кўйи деворидин оғриқ танга тушкон соядек,
Сели гамдин эмди соя ўрнига девор эмиш.*

*Жонга тахвиф айладим тиги ҳалокидин анинг,
Билмадим, бу иштин ул ўлгунча миннатдор эмиш.*

*Эй Навоий, хўбларни кўрма осонлиг била
Ким, бировким солди кўз, узмак кўнгул душвор эмиш.*

“Наводир уш-шабоб”, 268-ғазал

ЛУҒАТ

Оллоҳ-оллоҳ – Ё тавба
Майл – истак, хоҳиш
Озурда – озор чеккан, ранжиган
Новак – ўқ, камон ўқи
Реш – яра, жароҳат
Хор – тикан

Муҳлик – ўлдирувчи, ҳалок қилувчи
Сувургон – юлинган, суғурилган
Тор – тола, ип
Тахвиф – кўркитиш
Тиг – ханжар, пичок, кескир асбоб
Душвор – қийин

Ғазалнинг насрий баёни

1. Бир ёрга ошиқ бўлган эдим, лекин у бошқа бировга ёр экан, ё тавба, ишқ йўлида бундай азоблар борлигидан беҳабар эканман.

2. Менинг кўнглим ул ёрнинг қаддига бошқаларнинг ҳам ошиқ эканлигидан озор чекапти, у “алиф”дек тик қоматли ёрга зорлар фақат озор кўрар эканлар.

3. Ёр эл (ошиқлари)га камондан ўқ узган эди, менга тегди, хайратланарлиси шундаки, менинг жонимга жароҳат етказган санчик элнинг бағрига кирган тикан экан.

4. Бир ипни олиб ҳалокат етган ярамнинг атрофини тиккан эдим, шуни англадимки, бу ип кафанлик мато четидан суғурилган тола экан.

5. Жароҳат етган танамга ёр кўчаси деворидан тушган соя каби ғам селидан энди соя ўрнига девор пайдо бўлган.

6. Жонни ёрнинг ҳалок қилувчи ханжаридан кўрқитган эдим, лекин у кўрқмади, аксинча бу ҳолатдан хурсанд ва миннатдор эканлигини англади.

7. Эй Навоий, гўзалларга шунчаки бир назар солма, чунки бир марта уларга кўз солгандан сўнг кўнгил узмоқ осон иш эмас экан.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Мазкур ғазал ошиқона мавзуда бўлиб, унда ишқ йўлига кирган ошиқнинг ранжу машаққатлари ҳақида сўз боради. Ғазалнинг лирик қаҳрамони бир гўзалга ошиқ бўлган, лекин маълум бўлишича, у бошқа бировнинг ёри экан, бу ҳолдан хайрон ошиқнинг қалби изтиробда. Ёрнинг “алиф”дек қомати фақат бир лирик қаҳрамоннинг эмас, балки кўплаб ошиқ (эл)ларнинг кўнглига ҳавас солган; ёрга зор бўлганларнинг топадигани фақат озордир. Навоий иккинчи байтда ғоят усталик билан сўз ўйини орқали “алиф” воситасида “зор”нинг “озор”га айланишига ҳам ишора қилади. Ёрнинг иши элга жафо етказишдан иборат, унинг элга отган ўқлари ошиқни ҳалок қилади. Элнинг бағрига кирган тикан ошиқнинг жонига жароҳат етказади. Навоий барча ғазалларида бўлгани каби ушбу ғазалга ҳам ижтимоий маъно юклаб, учинчи байтда халққа қилинган ҳар қандай ранж-ситама унинг қалбига жароҳат етказишини айтиб ўтмоқда.

Тўртинчи байтда айтилишича, лирик қаҳрамон ўз жароҳатини тикмоқчи бўлган ип аслида кафаннинг четидан юлиб олинган тола экан. Навоий бу ўринда ҳақиқий (илоҳий) ишқ йўли ғоят машаққатли бўлиб, унга жонни фидо қилгачгина эришиш мумкин деган ғояни илгари сураяпти. Ёрнинг кўчаси деворидан ошиқнинг оғриқ танасига соя тушади, лекин ғам сели шунчалик қуюкки, энди соя ўрнида ундан қалин девор ҳосил бўлган. Навоий бу байтда ҳам сўз ўйини воситасида биринчи мисрада аввал девордан соя ҳосил бўлишини, иккинчи мисрада эса ғамнинг кўплигидан энди соя ўрнида девор пайдо бўлаётганлигини айтади. Бошқача айтганда, ошиқ ёр кўчасида шундай саргардонки ёки ёр девори тагига шундай жойлашганки, унинг танасига ушбу деворнинг сояси тушади. Ошиқ ўз жонини ёрнинг ҳалок қилувчи тиғи билан кўрқитмоқчи, лекин жон бу ҳолдан хурсанд, ҳагтоки миннатдор. Ишқ йўлида тақдирдан не келса, рози бўлиш – ҳақиқий ошиққа хос сифатлардан, ишқ одобидандир. Навоий мақтаъда нидо санъати воситасида ўзига мурожаат қилиб, ошиқлик йўли мураккаб эканлигини, унга бир киргач, қайтиб чиқиш душвор эканлигини кўз ва кўнгил тимсоллари воситасида ифодалаб беради.

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Владимир ЛИПКО

Я в тебя влюбился, чаровница, но не знал, что ты была с другим.
Боже, боже! Вот так тяжело ранят те, которых ми боготворим!

Всех ты покорила, всех пленила гибким станом стройным как алиф,
И летят, летят к седьмому небу пламя вздохов и стенаний дым.

Ты в народ метнула стрелы взгляда, поразила множество сердец,
Пал и я, сраженный, опьяненный взглядом погубительным твоим.

Тонкой нитью зашивал я рану, эта нить от савана была,
С той поры брожу со смертью рядом, точно верный друг и побратим.

Словно тени от твоей ограды, что на сердце падали мое,
Волны горя поднялись, как стены, хлещут, бьют и нет предела им.

Я боялся стрел твоих жестоких, думал я – не выстоит душа,
Но душа и боль объединились, их союз теперь нерасторжим.

Навои, не будь глупцом беспечным, не гляди на стройных чаровниц,
Кто однажды этот яд отведал, не находит сил расстаться с ним.

Ғазалнинг инглизча таглама таржимаси

Таржимон – Носиржон ҚАМБАРОВ

*I fell in love not knowing its reason, beloved is somebody's
beloved as they say,
Oh my God, I did not know that there are a lot of misfortunes
for one who loves.*

*Beloved suffers of his beloved's slender figure,
What one who is in love will feel is sufferings.*

*Folks were hit, and I died, what is wonder in it is that the thing
hurt my soul is the thorn in folks' heart.*

*I sew the opening of my wound with a piece of thread,
And later I found out it was taken from wrapping of the body of a dead.*

*As a shadow thrown from the walls onto the sick body,
There is a wall instead of a shadow made of sorrow.*

*I frightened my soul of a pike which would kill my beloved,
I am ignorant, but my soul is thankful for it for ever.*

*Oh, Navoi, do not cast just a glance at beauties,
If a strange looks at them, it will be difficult to give up.*

Светлана АЛЕКСИЕВИЧ

(1948 йили туғилган)

УРУШ АЁЛЛАР ИШИ ЭМАС

Хужжатли қисса¹

*Рус тилидан
Мирнўлат МИРЗО ва
Абдуҳамид ПАРДАЕВ таржимаси*

ОРЗУЛАР НИДОСИ

Светлана Алексиевич 1948 йил 31 майда Украинанинг ғарбидаги Станислав, ҳозирги Ивано-Франковск шаҳрида туғилган. Онаси – украин, отаси – белорус. Уларнинг oilаси кейинчалик Белоруссияга кўчиб ўтади. Ўрта мактабни тугатгандан кейин мактабда тарбиячи, тарих ва немис тили ўқитувчиси бўлиб ишлаган, шунингдек, туман газетасида мухбир бўлиб хизмат қилган. 1972 йили Белоруссия давлат университетининг журналистика факультетини тугатган. Шундан кейин қатор газета ва журналларда турли лавозимларда ишлаган. 2000 йилдан Италия, Франция, Германияда яшаган. 2013 йилдан буён яна Белоруссияда истиқомат қилмоқда.

Светлана Алексиевич бадиий-ҳужжатли асарлар яратади. Алес Адамович ва Василь Биковни ўзининг устозлари деб ҳисоблайди.

Дастлабки “Уруш аёллар иши эмас” асарини у 1983 йилда ёзиб тугатган. Бу Иккинчи жаҳон урушида қатнашган аёллар хотираси асосида ёзилган ҳужжатли қисса бўлиб, бир қисми 1984 йилнинг бошларида “Октябрь” журналида эълон қилинган, яна бир неча боблари ўша йили “Нёман” журналида чоп этилган. Қиссадаги бир неча эсдаликлар цензорлар (пацифизм, натурализм ва совет аёлларининг қахрамонона тимсолига доғ тушириш айбловлари билан) ёки муаллиф томонидан олиб ташланган; лекин қатор боблар кейинги нашрларда тўлдирилган. Бу асар 1985 йили бир йўла бир неча нашриётларда алоҳида китоб тарзида нашр қилинган, 1980 йилларнинг охирига келиб унинг умумий адади 2 миллиондан ошган. Дастлабки асари билан тилга тушган адиба 80-йилларнинг ўзидаёқ ўнга яқин мукофотлар, жумладан, собиқ иттифоқ Ёзувчилар уюшмасининг Николай Островский номидаги мукофотига сазовор бўлган.

¹ Журнал варианты. Манба: С.Алексиевич. У войны не женское лицо. Серия: Голоса Утопии. – М.: «Время», 2008.

Ёзувчининг иккинчи “Сўнги шоҳидлар: болаларга хос бўлмаган ҳикоялар” асари 1985 йилда чоп этилган, у асосан Иккинчи жаҳон уруши даҳшатларини болалигида бошдан кечирган одамларнинг хотираларидан ташкил топган. “Темир тобутдаги йигитчалар” (русча номи – “Цинковые мальчики”) 1989 йилда нашр қилинган бўлиб, Афғонистондаги урушда ўз фарзандларидан жудо бўлган оналарнинг изтиробларини акс эттиради. С.Алексиевичнинг навбатдаги асари 1993 йилда дунё юзини кўрди. “Ажал йўлдан оздирганлар” ҳужжатли қиссаси собиқ Иттифоқда рўй берган кескин ижтимоий ўзгаришлар оқибатида келиб чиққан кенг кўламдаги худкушлик, яъни одамларнинг ўз жонига қасд қилиши муаммосига бағишланган.

Инсоният бошдан кечираётган изтиробларни юрагига яқин оладиган С.Алексиевич 1986 йилда рўй берган Чернобиль ҳалокати оқибатлари билан ҳам жиддий шуғулланади ва бу ҳалокат гувоҳлари билан бўлган қатор суҳбатларни тўплаб, “Чернобиль таваллоси” қиссасини эълон қилади.

Ёзувчининг “Секонд хэнд вақти” (“Время секонд хэнд”) деб номланган навбатдаги китоби 2013 йилда нашр қилинди. Унда мамлакат тарихининг фуқаролар онгига таъсири, хусусан “совет кишиси” феномени шаклланиши муаммолари таҳлил қилинади.

С.Алексиевич асарлари инглиз, француз, немис, швед, поляк, хитой, норвег ва бошқа тилларга таржима қилинган. Фақат “Чернобиль таваллоси” асарининг ўзи жами 4 миллиондан ортиқ нусхада чоп этилган.

Адибанинг ижоди йигирмадан ортиқ турли нуфузли халқаро мукофотлар билан тақдирланган. У 2013 йили адабиёт бўйича Нобель мукофоти олишига асосий даъвогарлардан бири эди. Бироқ мукофот канадалик ёзувчи Элис Манрога насиб этди. Ниҳоят 2015 йилда “турфа ранг ижоди – давримизда инсоният азоб-уқубатлари ва матонатига қўйилган ҳайкал”, деган таъриф билан адабиёт бўйича Нобель мукофоти С. Алексиевичга берилди. С.Алексиевич мустақил Беларуссия тарихида Нобель мукофотини қўлга киритган дастлабки ёзувчи бўлди.

Ёзувчининг ижодига танқидчилар турлича баҳо берадилар. Кўпчилик уни “бадиий-ҳужжатли насрнинг тенгсиз устаси”, деб таърифлайди, аммо Алексиевич асарларига “бозорбоп, юзаки журналистик тадқиқотлар”, деб баҳо берувчилар ҳам йўқ эмас. Таниқли француз олими Жан Россю 2000 йилда ёзган тақризида “Чернобиль таваллоси” асари ҳақида шундай деган: “Муаллиф воқеаларга баҳо бермайди ва ҳеч кимни айбламайди, бироқ Чернобиль ҳалокатининг ижтимоий оқибатлари ҳақида барчани бир тану бир жон бўлиб мулоҳаза юритишга ундайди. Айни шу боис Алексиевичнинг асарларини турли тилларга таржима қилиш мақсадга мувофиқ”.

“Уруш аёллар иши эмас” асари С.Алексиевич ижодида алоҳида ўрин тутади. Бу ҳужжатли қисса асосида қатор кинофильмлар суратга олинган, саҳна асарлари қўйилган. Китоб ўзига хос услубда ёзилган бўлиб, Иккинчи жаҳон уруши воқеалари бевосита уруш иштирокчилари тилидан баён қилинади. Муаллиф асарда инсон матонатини, қаҳрамонлигини тараннум этади.

Бугунги кунда жаҳоннинг забардаст ёзувчилари орасида ўз ўрнига эга С.Алексиевич барча асарларига “Орзулар нидоси” деган умумий ном берган бўлиб, айни йўналишдаги ижодини давом эттирмақда.

Таржимонлардан

Аёллар билан боғлиқ тушунчаларимизнинг барчаси “меҳр-шафқатли”, деган сўзга жо бўлади. Сингил, рафика, дўст, она – бу юксак таърифлар негизи, моҳияти ҳам меҳр-шафқатдан иборат эмасми? Аёл – ҳаёт бахш этади, ҳаётни кўз қорачиғидай асрайди, аёл ва ҳаёт – муштарак.

XX асрнинг энг даҳшатли урушида аёл аскарга айланди. У нафақат яраланганларни қутқарди, уларнинг жароҳатларини боғлади, балки мерганлар милтиғидан ўқ узди, бомбардимон қилди, кўприкларни портлатди, разведкага қатнади, “тил” тутиб келди. Аёл ўлдирди. Ўз заминига, ўз уйига, болаларининг устига шафқатсизлик билан бостириб келган ашаддий душманни ўлдирди. “Ўлдириш – аёлларнинг иши эмас”, дея эътироф этади мазкур китоб қаҳрамонларидан бири, айти сўзларга урушнинг бутун даҳшати ва шафқатсизлигини жо этибди. Бошқа бир аёл эса таслим бўлган рейхстаг деворларига шундай деб ёзади: “Мен, Софья Кунцевич, Берлинга урушни маҳв этиш учун келдим”. Бу Ғалаба меҳробига тортик қилинган буюк қурбонлик эди. Бу безавол жасорат бўлиб, унинг бутун теранлигини осойишта ҳаёт бағрида кечаётган йиллар мобайнида ҳис қиламиз.

Николай Рерихнинг¹ 1945 йил май-июнда ёзилган ва Марказий давлат архивининг фашистларга қарши славян қўмитасида сақланаётган хатларидан бирида шундай жумлалар бор: “Оксфорд луғати айрим рус сўзларига қонуний тус берди, эндиликда улар дунё миқёсида эътироф этилади; жумладан, луғатга таржима қилиб бўлмайдиган, кўп маъноли “подвиг”, яъни “жасорат” сўзи қўшилди. Ҳар қанча ажабланарли бўлмасин, Европадаги бирорта халқнинг тилида мазмунан унга яқин биронта ҳам сўз йўқ...” Агар қачонлардир жаҳон халқлари тилида русча “подвиг” сўзи ҳам оммалашса, бунда совет аёли уруш йилларида кўрсатган жасорат ҳам алоҳида ўрин тутади; зотан, айти аёллар уруш ортида мардона меҳнат қилдилар, болаларни сақлаб қолдилар ва эркаклар билан бирга Ватанни химоя қилдилар.

...Одамларнинг ҳасратлари ва хотиралари ястанган узундан-узун қайғули йўл бўйлаб тўрт йилдан буён машаққатли сафар қилаётирман. Тиббиёт ходимлари, алоқачилар, сапёрлар, учувчилар, мерганлар, ўқчилар, зенитчилар, сиёсий ходимлар, кавалеристлар, танкчилар, десантчилар, денгизчилар, йўл ҳаракатини тартибга солувчилар, ҳайдовчилар, дала кир ювиш-ҳаммом отрядларининг оддий аскарлари, ошпазлар, нонвойлар, хуллас, фронтда турли вазифаларни бажарган аёлларнинг юзлаб хотиралари ёзиб олинди, партизан ва кўпоровчи хотин-қизларнинг гувоҳликлари тўпланди. “Оға-инилари, турмуш ўртоқлари, оталари сингари хотин-қизлар ҳам пухта ўзлаштирамаган ҳарбий ихтисосликнинг топилиши даргумон”, – деб ёзганди собиқ Иттифоқ маршали А.И.Еременко. Уларнинг орасида танк батальонининг ёшлар етакчиси ҳам, оғир танкларнинг механик-ҳайдовчилари ҳам, пиёда қўшинлар сафида эса – пулемёт ротасининг командири, автоматчилар ҳам бўлган. Ҳолбуки, аёллар илгари бундай иш билан шуғулланмаган.

Ёлғиз Ленин комсомолининг йўлланмаси билан қарийб 500 минг қиз армияга сафарбар қилинган, уларнинг 200 минги ёшлар ташкилотининг аъзоси эди. Ёшлар томонидан йўлланган барча қизларнинг етмиш фоизи ҳаракатдаги қўшинлар сафида бўлган. Уруш йилларида турли қўшинлар

¹ Николай Рерих (1874–1947) – россиялик мусаввир, файласуф, ёзувчи ва археолог (Изоҳлар таржимонларники).

сафида фронтда ҳаммаси бўлиб 800 мингдан ортиқ хотин-қиз иштирок этган...

Партизанлар ҳаракати ялпи тус олди. Фақат Белоруссиядаги партизан отрядларида қарийб 60 минг жасоратли хотин-қиз бўлган. Уларнинг ҳар тўрттадан биттаси Белоруссия заминида фашистлар томонидан ёндирилган ёки ўлдирилган...

Рақамлар – шундай. Биз уларни биламиз. Рақамлар ортида эса уруш тамомила издан чиқарган тақдирлар, умрлар жой олган: кимдир яқинларини йўқотган, кимдир соғлиғини бой берган, қайси бир аёл ёлғизликка гирифтор бўлган, боз устига чидаб бўлмайдиган уруш хотиралари. Булар ҳақида биз оз биламиз.

“Биз қачон туғилганимиздан қатъи назар айна қирқ биринчи йилда барчамизнинг кўзимиз очилган”, – деб ёзганди менга ўз хатида зенитчи Клара Семёновна Тихонович. Мен қирқ биринчи йилнинг қизлари ҳақида ҳикоя қилмоқчиман, тўғрироғи, улар бевосита бошдан кечирган уруш тўғрисида ўзлари айтиб беради.

“Бу хотираларни умрим мобайнида қалбимда сақлаб келдим. Кечаси уйғониб кетасан-да, кўзларингни очиб ётаверасан. Баъзида ўйлайман: барча хотираларни ўзим билан бирга нариги дунёга олиб кетаман, ҳеч ким билмайди, жуда даҳшатли воқеалар...” (Эмилия Алексеевна Николаева, партизан).

“...Бу хотираларни кимгадир сўзлаб бериш мумкинлигидан, бизнинг ҳам давримиз келганидан жуда хурсандман...” (Тамара Илларионовна Давидович, катта сержант, ҳайдовчи).

“Содир бўлган воқеаларнинг ҳаммасини сизга сўзлаб бергандан кейин яна эл қатори яшай олмайман. Касал бўлиб қоламан. Мен урушдан омон қайтдим, лекин яраланган эдим, узоқ пайтгача тузалмадим, ниҳоят, ўзимга-ўзим дедим: “Буларнинг барчасини унутиш керак, йўкса, ҳеч қачон соғаймайман. Сиз шу қадар ёшсизки, уруш даҳшатларини сўзлаб, сизнинг кўнглингизни хира қилгим келмаяпти...” (Любовь Захаровна Новик, старшина, тиббиёт ходимаси).

“Эркак бардош бера оларди. Ахир у эркак киши. Аёллар барчасига қандай бардош берганини ўзим ҳам англай олмайман. Эндиликда эслаганим ҳамоно мени даҳшат чулғаб олади, урушда эса ҳаммасига чидардим: уруш қурбони билан ёнма-ён ухлардим, ўзим ўк отардим, қон кўлмақларини ҳам кўрганман, қордаги қоннинг ўткир ҳиди ҳамон димоғимдан кетмайди... Буларни гапираяпману кўнглим озаяпти... У кезларда эса ҳаммасини уддалардим. Набирамга ҳикоя қила бошлагандим, келиним мени тўхтатди: “Буларнинг ёш қизалокқа нима кераги бор?...” Маъсума қизалок вояга етмоқда... У улғайиб она бўлади... Шу тариқа бировга оғиз оча олмайман...”

Биз уларни шундай авайлаймиз, кейин эса бизнинг қисматимизни фарзандларимиз жуда оз биладилар-а, дея ажабланамиз...” (Тамара Михайловна Степанова, сержант, мерган).

“...Дугонам билан кинотеатрга бордик, у билан қирқ йилдан буён дўстмиз, урушда махфий иш олиб борганмиз. Кинога чипта олайлик десак, навбатда турганлар жуда кўп. Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси гувоҳномаси дугонамнинг чўнтагида экан, касса ёнига бориб, уни кўрсатди. Чамаси, ўн тўрт ёшлардаги қизалок эса таъна қилгандай деди: “Сизлар аёл бошингиз билан наҳотки жанг қилгансизлар? Бу гувоҳномани қайси кароматларингиз учун беришган экан-а?” Бошқа одамлар, албатта,

бизни навбатсиз ўтказиб юборишди. Лекин кино кўргани кирмадик. Чунки безгакка чалингандай титрай бошлагандик...” (Вера Григорьевна Седова, яширин ишлар қатнашчиси).

Мен ҳам урушдан кейин туғилганман, бу пайтга келиб окопларни ўт-ўланлар қоплаган, аскарларнинг траншеялари чанг билан тўлган, блиндажлар вайрон бўлган, ўрмонларда қолган аскарларнинг каскалари эса занглаган эди. Бироқ уруш ҳалокатли нафаси билан менинг ҳаётимга ҳам рахна солмадим? Биз ҳамон уруш билан ўзига хос ҳисоб-китобга эга авлодлар жумласига кирмаиз. Урушда ўн битта қариндошимдан жудо бўлганман: онамнинг отаси украин бобом Петро Будапешт остоналарида мангу уйқуга кетган, отамнинг онаси, белорус Евдокия бувим эса партизанлар қамали чоғида очлик ва терламадан вафот этган, узоқ қариндошларимизнинг икки оиласини фарзандлари билан бирга Гомель областининг Петриковск туманидаги мен учун кадрдон Комарович қишлоғида фашистлар бир кулда ёқиб юборишган, отамнинг акаси Иван амаким эса кўнгилли сифатида урушга кетиб, қирқ биринчи йилда дом-дараксиз йўқолган.

Менинг “урушим” ҳам тўрт йилдан буён давом этаётир. Қайта-қайта даҳшатга тушганман. Не ҳасратларга дучор бўлмадим. Ёлгон гапириб нима қиламан – бу менинг кўлимдан келадиган иш эмасди. Эшитганларимнинг барчасини унутай, дея қанча уринмадим. Бироқ бунинг уддасидан чиқа олмадим. Ўтган давр мобайнида кундалик тутдим, ундаги қайдларни ҳам қиссага кириштишга қарор қилдим. Ҳис-туйғуларим, бошимдан кечирганларим, ҳатто изланишларимнинг жўғрофияси ҳам кундаликларимда акс этган: мамлакатнинг турли чеккаларидаги юздан ортиқ шаҳар, қўрғон, қишлоқларда бўлганман. “Мен ҳис қиляяпман”, “мен қийналяяпман”, “мен шубҳаланаяпман”, деб ўз китобимда ёзишга ҳақлиманми, дея, ростини айтсам, узоқ вақт иккиландим. Уруш иштирокчиларининг туйғулари ва изтироблари олдида менинг туйғуларим, менинг изтиробларим нимага ҳам арзийди? Менинг туйғуларим, шубҳаларим ва изланишларим акс этган кундалик бирон одамда қизиқиш уйғотади? Лекин хатжилдларда ҳужжатлар кўпайгани сайин ишончим ҳам қатъий тус олди: ҳужжат жамланган маълумотларгина эмас, балки уларни тўплаган одам маълум бўлсагина муайян қиммат касб этади. Ҳис-ҳаяжондан холи хотиранинг ўзи йўқ, ҳар бир маълумотда уни қайд этган инсоннинг ошқора ёки пинҳона кечинмалари акс этган. Айни кечинмалар ҳам орадан бир неча йил ўтгандан кейин ўзига хос ҳужжат тусини олган.

Тарихан шундай таркиб топганки, бизнинг уруш билан боғлиқ хотираларимиз ҳам, барча тасаввуримиз ҳам эркакча тусга эга. Бу ўз-ўзидан тушунарли: асосан, эркаклар жанг қилган, лекин айни шу жихат уруш ҳақидаги билимларимиз тўла эмаслигини ҳам кўрсатади. Иккинчи жаҳон урушида қатнашган хотин-қизлар тўғрисида кўплаб китоблар ёзилган, талай хотира китоблари бор бўлиб, шуларнинг ўзиёқ тарихан фавқулудда ходиса рўй берганига бизларни ишонтиради. Бутун инсоният тарихи мобайнида урушда ҳеч қачон бунчалик кўп аёллар иштирок этмаган. Ўтмишда отлик аскар қиз Надежда Дурова, партизан аёл Василиса Кожан каби санокли сиймолар бўлган, фуқаролар уруши йилларида Қизил армия сафларида аёллар бўлган, лекин улар асосан шафқат ҳамширалари ва шифокорлар эди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида совет хотин-қизлари ўз Ватанини оммавий ҳимоя қилганига бутун дунё гувоҳ бўлди.

А.С.Пушкин “Современник” журналида Надежда Дурованинг хотираларидан парча эълон қилар экан, сўзбошида шундай қайд этганди: “Бинойидек асилзода оиладан чиққан ёш қиз қандай туйғулар оғушида

ўз уйидан, жинсидан кечиби, ҳатто эркакларни ҳам чўчитадиған захмат ва мажбуриятларни зиммасига олғанча жанг майдонида пайдо бўлған? Яна Наполеон кўшинларига қарши жанг майдонида! Уни бунга нима ундаған? Пинҳона оилавий надоматларми? Баландпарвоз орзуларми? Балки туғма таваккалчиликдир? Ё муҳаббатми?..” Бу ўринда сўз фақат битта ғайриоддий қисмат ҳақида борарди, шу боис турлича тахмин қилса бўларди. Қуролли кучлар сафида саккиз юз минг хотин-қиз иштирок этганда, яна ҳам кўпроғи жанг майдонларига талпинган шароитда эса манзара бутунлай ўзгарди.

Улар жангга отландилар, зотан, “биз билан Ватан – бир тану бир жон-миз” (Тихонович К.С., зенитчи). Жангларда иштирок этишлари учун уларга имконият бердилар, чунки тарози палласига халқ, мамлакат тақдири кўйилганди. Халқ ҳам, мамлакат ҳам ҳалоқат ёқасига келиб қолганди.

Бу китобда қандай маълумотлар қай қоидаларга биноан жамланган? Машхур мерган аёллар ҳам, машхур учувчию партизан аёллар ҳам ҳикоя қилмайдилар, улар ҳақида талай китоблар ёзилган, мен уларни онгли равишда четлаб ўтдим. “Биз урушда иштирок этган оддий қизлармиз, биз кабилар жуда кўп” – бундай эътирофларни қайта-қайта эшитганман. Лекин айнан уларнинг ҳузурига ошиқдим, уларни изладим. Биз ардоқлайдиган халқ хотираси айнан уларнинг идрокида сақланади. “Биз аёлларнинг нигоҳи билан назар солсанг, уруш даҳшатнинг ҳам даҳшати эканига ишонч ҳосил қиласан”, – деган эди сержант, санинструктор Александра Иосифовна Мишутина. Урушни бошдан кечирган, сўнг турмушга чиққан, уч фарзанд кўрган, эндиликда эса набираларини тарбиялаётган оддий аёлнинг айни шу сўзларида мазкур китобнинг бош ғояси мужассам.

Оптикада “ёруғлик кучи” деган атама бор; бу – объективнинг мўлжалга олинган тасвири яхши-ёмон муҳрлаш қобиляти. Аёлларнинг уруш билан боғлиқ хотиралари ҳам туйғуларнинг таранглиги, изтиробларнинг теранлигига кўра беназир “ёруғлик кучи”га эга. Уларнинг хотиралари жўшқин, эҳтиросли, тафсилотларга бой, зотан, айни тафсилотлар туфайли ҳар қандай ҳужжат алоҳида қиммат касб этади.

Алоқачи Антонина Фёдоровна Валегжанинова Сталинград остоналарида жанг қилган. Шиддатли жангларни эсга олар экан, бошидан кечирган туйғуларни ҳадеганда таърифлаб бера олмади, кейин эса уларнинг барчасини ягона тимсолга жамлади: “Битта жанг ёдимга тушди. Жуда кўп одам нобуд бўлганди... Омоч билан ер қазиганда сочилиб ётган картошкаларга ўхшаб ҳаммаёқда сочилиб ётишарди. Поёнсиз кенг дала... Кетиб бораётган жойида йиқилиб жон таслим қилишган... Уларни картошкалардай... Ҳатто инсонни туёқлари билан босиб ўтмайдиган ақлли жониворлар – отлар ҳам ўликлардан тап тортмайдиган бўлиб қолишганди...” Партизан Валентина Павловна Кожемякина хотирасида эса қуйидаги воқеа муҳрланиб қолган: “Урушнинг дастлабки кунлари, бизларнинг ҳарбий қисмларимиз оғир жанглар билан чекинмоқда, уларни кузатиш учун бутун қишлоқ аҳли кўчага чиққан, оналарнинг ёнида қизлар ҳам турибди. Ёнимиздан ўтиб бораётган кекса аскар уйимизнинг рўпарасида тўхтаб, онамнинг олдида боши ерга теккудек таъзим қилиб деди: “Бизларни кечиргин, онахон... Қизингни эса авайлагин. Ўтинаман, авайла қизингни!” Ўшанда ўн олти ёшда эдим, ўрилган сочларим узундан ҳам узун...” У яна бир воқеани эслади, яраланган дастлабки аскар бошида йиғлар экан, у жон таслим қилиш олдидан васият қилади: “Сен ўзингни асрагин, қизим. Ҳали фарзандлар туғишинг керак... Қанча эркаклар нобуд бўлаётганини кўраяпсан-ку...”

Одатда, эркаклар эътибор бермайдиган уруш лавҳалари аёлларнинг хотирасида қолади. Агар эркакларни уруш хатти-ҳаракатлари ўз домига тортган бўлса, аёллар ўзига хос психологияси билан уни ўзгача ҳис қилган ва бошдан кечирган: бомбардимонлар, ҳалокатлар, изтироблар – аёл учун уруш фақат мана шулардан иборат эмас. Аёл психологик ва физиологик – жисмоний ва маънавий ўзига хосликлари туфайли урушни кучлироқ ҳис қилган, дийдаси қаттиқ урушни бошдан кечириш унга осон бўлмаган. Аёллар эслаб қолган, уруш дўзахидан олиб чиққан хотиралар бугунги кунда шоён маънавий тажрибага, беқиёс инсоний имкониятлар тажрибасига айланди, биз бу тажрибани унутмаслигимиз керак.

Ҳарбий ва махсус материаллар балки бу ҳикояларда оз бўлар (муаллиф ўз олдига бундай мақсад қўймаган), лекин фашизм устидан қозонилган ғалабани таъминлаган материаллар унда керагидан ҳам ортиқ бўлади. Зотан, бутун халқ зафар қозониши учун ҳар бир одам шахсан ғалаба қилиши талаб қилинганди.

Улар – уруш қатнашчилари ҳали тирик. Лекин одамзод умри қисқа, уни фақат хотира узайтира олади, фақат хотира вақтни енга олади. Беомон урушни бошдан кечирган, унда ғалаба қозонган одамлар ўзлари қўлга киритган зафарнинг ва бошдан кечирган воқеаларнинг ахамиятини бугун англамоқдалар. Улар бизга ёрдам беришга тайёр. Мен турли оилаларда юпқа ва қалин мактаб дафтарларини қайта-қайта қўлга олганман, улар фарзандлар ва набиралар учун тўлдирилган ва қолдирилган. Бува ёки бувидан қолган бундай мерос бегона қўлларга истамасдан топширилган, буни ҳамиша бир хил изоҳлашарди: “Булар фарзандларимизга хотира бўлиб қолсин деймиз...”, “Сизга нусха кўчириб бераман, аслини эса ўғлим учун асраб қўяман...”

Лекин ҳамма ҳам хотира ёзмайди. Кўплаб хотиралар бой берилади, изсиз йўқолади. Унутилади. Агар урушни эсдан чиқармасак, унга нисбатан нафрат ортади. Агар уруш унутилса, янгиси бошланади. Қадимий ҳикмат бу.

Аёлларнинг жамланган хотираларидаги уруш қиёфаси аёлларга хос маъсумликдан йироқ. Булар гувоҳлик – ўтмишдаги фашизмга, бугунги фашизмга ва келажакдаги фашизмга айбнома сифатида янграйди. Оналар, сингиллар, рафиқалар фашизмни айблайди. Фашизмни аёл айблайди.

Улардан бири рўпарамда ўтирибди, онаси уруш арафасида “кўчада ёлғиз юришга ёшлиқ қиласан”, деб ҳатто бувисининг уйига ҳамроҳсиз жўнатишдан хавфсираган, орадан икки ой ўтгач, мана шу навнихол қизалоқ фронтга кетган. Санинструктор бўлган, Смоленскдан Прагага қадар жангларда қатнашган. Йигирма икки ёшда уйга қайтиб келган, тенгдошлари эндигина бўй етган қизлар, у эса буткул ўзгача ҳаётни бошдан кечирган, кўплаб воқеалар гувоҳи бўлган уруш қатнашчиси: уч марта яраланган, биттаси оғир жароҳат – кўкрак қафаси соҳасида, икки марта контузия бўлган, иккинчи контузиядан кейин, кўмилиб қолган окоп ичидан қазиб олганларидан сўнг сочлари қордай оқариб кетган. Лекин аёлларга хос ҳаётни бошлаш керак: яна енгил кўйлақлар кийишни ўрганиши, эрга тегиши, бола туғиши керак. Эркаклар урушдан ногирон бўлиб қайтганидан қатъи назар оила қуришган. Аёллар қисмати эса урушдан кейин кўпинча фожиали тус оларди. Уларнинг ёшлигини ҳам, эрларини ҳам уруш тортиб олган; улар билан тенгдош йигитларнинг оз қисми урушдан қайтиб келган. Улар ҳисоботларсиз ҳам буни билишарди, чунки топталган жанг майдонларида ер тишлаб ётган йигитларни унутиш-

маган эди ва денгизчилар камзулини кийган бу алпқомат йигитлар ортик ўрнидан турмайди, улар – оталар, эрлар, ака-укалару куёвлар биродарлар кабристонларида мангу қоладилар, деган фикрга сира кўника олмасдилар. “Бехисоб одамлар яраланганди, дунёда яраланмаган одам қолмагандай эди...” (Анастасия Сергеевна Демченко, катта сержант, ҳамшира).

Қисқаси, қирқ биринчи йилларнинг қизлари қандай эди, улар фронтга қандай жўнаган? Уларнинг ҳаёт йўллари бўйлаб бирга одимлаймиз.

“Эслашни истамайман...”

Минск чеккасида урушдан кейин қурилган эски уч қаватли уй, деворлари бўйлаб ясмин гули бўй чўзган. Тўрт йил давом этган ва мен шу сатрларни ёзаётган айни паллада ҳам тўхтамаган изланишлар шу уйдан бошланди. Ростини айтсам, бундай бўлиши ўшанда хаёлимга ҳам келмаганди.

Минск шаҳридаги “Ударник” йўл машиналари заводида кекса ҳисобчи Мария Ивановна Морозовани нафақага кузатганлари ҳақида газетада босилган чоғроқ мақолани ўқиб, шу уйга келгандим. Мақолада ёзилишича, бу аёл урушда мерган бўлган, ўн битта жанговар орден-медаль олган. Бу аёлнинг жанговар ихтисослиги осойишта турмуш пайтидаги касби билан сира ковушмас эди. Лекин айни мана шу зиддиятда 1941–1945 йилларда кимлар аскар бўлган, деган саволга жавоб топдим.

...Газетада босилган хира суратига сира ўхшамайдиган, узун сочларини бошига чамбарак қилиб ўриб олган истараси иссиқ муштдеккина аёл катта ўриндикда ястанганча ўтираркан, юзини қўллари билан беркитиб деди:

– Йўқ, йўқ, эслашни истамайман... Асабим дош бермайди. Уруш тўғрисидаги фильмларни кўришга ҳам бардошим етмайди... – Кейин сўради: – Мен билан суҳбатлашиш шартми? Эрим билан гаплаша қолинг, қойиллатиб гапириб беради... Командирлар, генералларнинг исми, ҳарбий қисмларнинг рақамлари – бари ёдида. Мен эса ҳаммасини эслай олмайман. Фақат бошимдан ўтганларини эслайман. Юрагимга муҳрланган воқеаларни...

“Магнитофонни ўчириб қўйинг”, деб илтимос қилди:

– Сизнинг кўзларингизга қараб ҳикоя қилиш осон, магнитофон эса халақит беради.

Лекин бир неча дақиқадан кейин магнитофонни унутди...

Мария Ивановна Морозова (Иванушкина), ефрейтор, мерган:

“Бизнинг қишлоғимиз ўрнида ҳозир Москванинг Пролетар тумани жойлашган. Уруш бошланганда ҳали ўн олти ёшга ҳам тўлмагандим. Жамоат хўжалигига қатнаб, ҳисобчилик курсларини тугатгач, ишлай бошладим. Бир вақтнинг ўзида ҳарбий бўлим қошидаги курсларда шуғулландим. Бу курсларда жанговар қуролдан ўқ отишни ўргатишарди. Тўғарақда қирқта қиз шуғулланардик. Бизнинг қишлоғимиздан – тўртта, қўшни қишлоқдан – бешта, қисқаси, ҳар бир қишлоқдан бор эди. Айтганимдай, фақат қизлардан иборат тўғарақ... Кўлига қурол олишга ярайдиган эркаларнинг ҳаммаси урушга кетиб бўлганди...”

Тез орада Марказий кўмитанинг комсомоллар ва ёшларга даъвати чиқди, душман Москва остоналарига келиб қолган, Ватанни ҳимоя қилиш керак эди. Фақат мен эмас, барча қизлар фронтга отланиш истагини билдирдилар. Менинг отам аллақачон жангларда иштирок этаётганди. Фақат биз шундай фикрдамиз, деб янглишибмиз... Ҳарбий бўлимга келсак, бизга

ўхшаган қизлар жуда кўп экан. Сафимиздан қизларни бирма-бир саралаб олишди. Энг аввало, албатта, мустақкам соғлик талаб қилинарди. Болалигимда тез-тез дардга чалиниб, заиф бўлганим учун мени олишмаса керак, деб кўрққанман. Қолаверса, фронтга борадиган қиздан кейин уйда бошқа фарзанд қолмаса ҳам рад этишарди, онани қаровсиз қолдириб бўлмасди. Менинг эса икки синглим ва икки укам бор эди, мендан анча ёш бўлишса ҳам ҳисобга ўтарди-да. Лекин яна бир муаммо – хўжалиқдан ҳамма кетган, далада ишлайдиган одамнинг ўзи йўқ эди, шу боис хўжалиқ раиси бизга рухсат беришни истамасди. Хуллас, бизни олишмади. Ҳаммамиз туман ёшлар кўмитасига бордик, у ерда ҳам илтимосимиз ерда қолди.

Биз бутун тумандан вакил бўлиб вилоят ёшлар кўмитасига йўл олдик. Илтимосимизни яна рад этишди. Ниҳоят, ахир Москвада яшаймиз-ку, деб ёшлар Марказий кўмитасига боришга қарор қилдик. Ичимиздан қайси биримиз журъат билан мурожаат қиламиз, деб ўйга толдик. Кўмитада ёлғиз ўзимиз бўламиз, деб ўйлагандик, у ерда эса йўлакка одам сиғмайди, котибнинг яқинига йўлаб бўлмайди. Бутун Иттифоқдан ёшлар келган, босқинни бошдан кечирган, нобуд бўлган яқин қариндош-уруғлари учун қасос олишга шайланган ёшлар кўпчилик эди.

Ниҳоят, кечга бориб котибга учрадик. Биздан сўрашди: “Милтиқ отиш кўлингиздан келмаса, фронтга бориб нима қиласизлар?” Биз отишни ўрганиб олганимизни айтдик... “Қаерда?.. Қандай қилиб?.. Ярадорларнинг яраларини боғлаш ҳам кўлингиздан келадими?” Ҳарбий бўлим қошидаги тўғарақда туман шифокори бизга яраларни боғлашни ўргатганди. Бизнинг кўлимиздан анча иш келарди, қолаверса, ёлғиз ўзимиз эмас, яна қирқ киши бор, ҳаммамизнинг кўлимиздан ўқ отиш ҳам, дастлабки тиббий ёрдам кўрсатиш ҳам келади, деб айтдик. “Маيلي, ҳозирча сабр қилинлар. Сизларнинг масалангиз ижобий ҳал қилинади”. Ҳақиқатан ҳам, орадан икки кун ўтгач, фронтга йўлланма олдик...

Дарҳол ҳарбий бўлимга келдик, бизни бир эшикдан киритиб, бошқасидан чиқаришди: чиройли ўрилган сочимни ҳаммиша кўз-кўз қилардим. Ташқарига чиққанимда сочим калта қирқилганди... Кўйлакни ҳам гимнастёркага алмаштирдик. Кўйлагимни ҳам, кокилларимни ҳам онамга беришга улгурмадим... Онам сендан нимадир эсдалик бўлиб қолсин, деб жуда ўтинганди... Эгнимизга гимнастёрка, бошимизга пилотка кийдиришди-да, кўлимизга йўл тўрвасини тутқазиб, юк поездига ўтқазилди...

Бизни қайси қисмга кўшишларини ҳам, қаерга юборишларини ҳам билмасдик. Айнан нима қилишимизнинг деярли аҳамияти йўқ эди. Фақат фронтда бўлсак, бас. Барча жанг қилаётир – биз ҳам жанг қиламиз. Шчелково станцияга етиб келдик, унинг яқинида аёллар мерганлик мактаби бор экан. Бизни шу мактабга жойлаштиришди.

Ўқиш бошланди. Гарнизон хизмати, интизом низоми, никобланиш, кимёвий ҳимояланиш каби низомларни ўргандик. Барча қизлар астойдил ғайрат қилишди. Мерганлар милтиғини кўзимизни юмиб қисмларга ажратиб, яна йиғишни ўзлаштирдик, шамолнинг тезлигини, нишоннинг ҳаракатланишини, нишонгача масофани аниқлашни, ўра қовлашни, ер бағирлаб эмаклашни – барча-барчасини эплай оладиган бўлдик. Курсни тугатишда ўқ узиш ва сафда юриш имтиҳонларини “аъло” баҳоларга топширдим. Энг қийини, ҳеч эсимдан чиқмайди, “тревога” эълон қилинган заҳоти беш дақиқанинг ичида ўриндан туриб, тайёр ҳолда сафда туриш эди. Фурсатни бой бермаслик, тез тайёр бўлиш учун бир-икки ўлчам катта

этик олардик. Баъзида ялангоёк билан этикни кийиб олиб, сафга туриб олардик. Битта қизнинг оёғини совуқ уришига бир баҳя қолган. Старшина билиб қолиб, дакки берган, кейин бизга пайтавани қандай ўрашни ўргатди. Бошимизда туриб олиб, ўшқирарди: “Фрицларнинг ўқларига учмаслик учун сизларни қандай ҳақиқий аскар қилиб тарбияласам экан-а?”

Ниҳоят, фронтга етиб келдик. Орша¹ бўсағасидамиз... Олтмиш иккинчи ўқчи дивизия... Кечагидек ёдимда, командир полковник Бородкин бизга кўзи тушиб ранжиди: менга қизларни рўпара қилишибди-ю... Лекин кейин хонасига таклиф қилиб, тушлик билан сийлади. Ёнидаги адъютантга юзланди: “Чой билан ичиш учун ширинлик йўқми?” Энди биз ранжидик: бизни ким деб ўйлапти? Жанг қилиш учун келганмиз ахир... У бизга аскарлар эмас, қизлардек муомала қилаётганди. Ёшимизга кўра кизи қатори эдик. “Сизлар билан нима ҳам қилардим, қизалоқларим?” – у бизни шундай ҳафсаласизлик билан кутиб олди. Биз эса ўзимизни аллақачон жангчи ҳисоблай бошлагандик...

Эртасига биздан ўқ отиш, жойларда ниқобланишни амалда кўрсатиш талаб қилинди. Ҳатто эркак мерганлардан ҳам яхшироқ ўқ отдик, уларни фронтнинг олдинги маррасидан икки кунлик курсларга чақирдишганди. Кейин эса жойларда ниқобланиш... Полковник келиб майдонни кўздан кечира бошлади ва дўмпайган жойнинг устига туриб олди – унинг кўзи ҳеч вақони пайқамасди. Дафъатан унинг оёғи остидаги дўнглик тилга кирди: “Вой, ўртоқ полковник, ортиқ чидай олмайман, жуда оғир экансиз”. Ҳамма баралла кулиб юборди. Шу даражада яхши ниқобланиш мумкинлигини полковник хаёлига ҳам келтирмаган экан. “Қизалоқлар деган сўзимни қайтариб оламан”, – деди у. Лекин ҳар сафар олдинги маррага отланганимизда изтиробга тушар, биздан хавотирланар, эҳтиёт бўлинглар, бўлар-бўлмасга таваккал қилаверманглар, деб тайинларди.

Биринчи марта “ов”га (мерганларда бу шундай аталади) чикдик, шеригим Маша Козлова эди. Ер бағирлаб яшириндик, ётибмиз: мен кузатаяпман, Маша милтиғини шай ушлаб олган. Бирдан Маша менга деди:

– От, отсанг-чи! Немисни кўрмаяпсанми?..

Мен жавоб қайтардим:

– Мен кузатаяпман. Ўзинг от!

– Ким отишини ҳал қилгуниimizча, – дейди у, – немис ғойиб бўлади.

Мен эса эътироз билдираман:

– Аввал ўқ отиш харитасини тузишимиз, иморату, қайин қаерда жойлашганини аниқ билиб олишимиз керак...

Маша менга жаҳл қила бошлади.

– Сен мактабдагидек қоғозларни пеш қилмоқчимисан? Мен қоғозбозликка эмас, жанг қилиш учун келганман!

– Жанг қилиш учун келган бўлсанг, отмайсанми?

Иккаламиз гап талашаяпмиз. Бу орада немис офицери, ҳақиқатан ҳам аскарларга кўрсатмалар берарди. Арава келди, аскарлар қандайдир юкни қўлма-қўл узата бошлашди. Офицер эса бироз туриб, нимадир дегач, ғойиб бўлди. Биз эса тортишаяпмиз. Офицер яна икки марта кўринди, яна фурсатни бой берсак, уни қўлдан чиқаришимизни англадим. Учинчи бор пайдо бўлганда, – кўз очиб-юмгунча кўринар, яна ғойиб бўларди – отишга аҳд қилдим. Аҳд қилдим у кўнглимдан бир фикр кечди: душман бўлса ҳамки бу ахир одам... Кутилмаганда қўлларим қалтирай бошлади, бутун танам титраб, сесканиб кетдим. Қандайдир кўрқув... Ёғоч нишонлардан

¹ Орша – Беларуссиядаги шаҳар номи.

кўра тирик одамга қарата ўқ узиш қийин эди. Лекин ўзимни қўлга олиб, тепкини босдим... У қўлларини силкитиб йиқилди. Ўлдими-йўқми, билмайман. Бироқ баттар титрай бошладим, вужудимни аллақандай кўркув камраб олди: мен одам ўлдирдим...

Қайтиб келгач, бошдан кечирганларимни гапириб берганимдан кейин йиғилиш ўтказилди. Ёшлар етакчиси Клава Иванова зўр бериб менга уқтирарди: “Уларга раҳм қилиш керак эмас, нафратланиш керак...” Унинг отасини фашистлар ўлдирганди. Жўр бўлиб ашула айта бошласак, ялингансимон дерди: “Қизлар, ашула кўнгилга сиғмайди, аввал ғалаба қозонайлик, кейин истаганча куйлайверасизлар”.

Бир неча кундан кейин Мария Ивановна кўнғироқ қилиб, қуролдош дугонаси Клавдия Григорьевна Крохинанинг уйига таклиф қилди. Қизларнинг аскарга айланиши – ҳатто душманни ўлдириши осон кечмаганига оид ҳикояларга яна кулоқ тутаман.

Клавдия Григорьевна Крохина, катта сержант, мерган:

“Биз ётиб олдик, мен кузатайпман. Битта немис бошини кўтарганини кўрдим. Тепкини босдим ва у йиқилди. Ишонсангиз, аъзойи баданим титрай бошлади. Йиғлаб юбордим. Нишонга бепарво ўқ узгандим, бу ерда эса нахотки одам ўлдирган бўлсам?..

Кейин бу ўтиб кетди. Ўша воқеа шундай бўлган эди. Шарқий Пруссиянинг чоғроқ шаҳарчаси ичидан ўтиб борардик. Йўлнинг бўйида оддий иморатми-уйми, библи бўлмасди, ёниб кул бўлган, фақат чўғлар қолганди. Ана шу чўғлар орасида одам суяклари, уларнинг орасида чўғланган юлдузчалар кўзга ташланарди, бу ерда бизнинг ярадорларимиз ёки асирларни ёқиб юборишганди... Шундан сўнг қанча душманни ўлдирмай, сира ҳам ачинмаганман. Ўзимизникиларнинг куйган устухонларини кўргач, ўзимизни қўлга ололмадик, фақат нафрат ва қасос олиш туйғуси бизни камраб олганди.

...Урушдан сочларим оқариб қайтганман. Йигирма бир ёшдаману сочларим қордай оппоқ. Жароҳатим ҳам бор, контузия бўлгандим, бир кулоғим яхши эшитмасди. Онам бағрини катта очиб кутиб олди: “Соғомон қайтишингга ишонган эдим. Сени кечаю кундуз дуо қилдим”. Акам фронтда ҳалок бўпти. Онамнинг кўз ёшлари тинмасди:

– Энди қиз туғсанг ҳам, ўғил туғсанг ҳам, майли, туғсанг, бас. У-ку эркак эди, Ватанни ҳимоя қилиш унинг бурчи, сен ахир қиз боласан.

Мен фақат бир нарсани такрорлардим, ярадор бўлгандан кўра ўлганим яхши, ногирон аёл кимга ҳам керак?

Мен белорус эмасман, мени бу ёққа эрим олиб келган, асли Челябинск вилоятиданман, хуллас, бизда қандайдир кон ишлари олиб бориларди. Портлатиш ишлари асосан тунда бажариларди, портлатишлар бошланган ҳамоно мен ўрнимдан ирғиб туриб, шинелимга ёпишардим ва ўзимни дуч келган томонга урардим. Онам мени тутиб олиб, бағрига босар, ёш боладай овуларди.

Хона иссиқ, лекин Мария Ивановна оғир мовут рўмолга ўраниб олган – эти увушмоқда эди. Сухбатни у давом эттирди:

– Разведкачиларимиз немис офицерларидан бирини асир олишди ва у қўл остидаги кўплаб аскарлар ҳалок бўлганини, ҳаммаси бошидан яраланганини ажабланиб гапириб берди. Фанимнинг бошини ҳамма ҳам нишонга олавермайди, деб таъкидлади. “Менинг шунча аскаримни ўлдирган мерганни кўрсатинглар, – деб илтимос қилди. – Талайгина кўшимча кучлар келганди, кунига ўнтадан аскаримдан айрилдим”. Полк

командири эса шундай жавоб берди: “Афсуски, уни кўрсата олмайман, бу мерган қизнинг иши, у ҳалок бўлди”. Бу Саша Шляхова эди. У мерганларнинг ўзаро отишувида ҳалок бўлди. Қизил шарфи бечоранинг бошига етди. Бу шарфни у жуда яхши кўрарди. Қизил шарф эса қорда яққол кўзга ташланади. Немис офицери бу мерган қизнинг иши эканини эшитгач, бошини эгиб нима дейишни ҳам билмай қолди...

Биз жуфт-жуфт бўлиб “овга” чиқардик, тонг қоронғисидан шомгача, якка одамга қийин, кўзлар ёшлана бошлайди, кўллар толиқади, диққат билан тикилаверганингдан бутун тананг увушиб қолади. Қишда айниқса оғир. Бағрингни бериб ётганингдан остингдаги қор эрий бошлайди. Тонг ғира-шира ёришгани ҳамон қисмдан чиқиб, шом тушганда қайтардик. Ўн икки соатлаб, ҳатто ундан ҳам кўпроқ вақт мобайнида қорда ётардик ёки дарахтларнинг устига, бирон иморат ё вайрона уйнинг томига чиқиб олиб, душман қаерда эканимизни пайқамаслиги учун беркиниб олганча кузатардик. Имкон борича яқинроқ жойлашишга ҳаракат қилардик: немислар жойлашган траншеяларгача бўлган масофа етти юз, саккиз юз, баъзида беш юз метрча бўларди.

Қаердан бунчалар журъатли бўлганимизни ўзим ҳам билмайман. Аёл зоти ҳеч аскар бўлмасин-да. Сизга бир воқеани айтиб бераман...

Биз ҳужумга ўтдик, шиддат билан олға борардик. Ҳужум қилатуриб ҳолдан тойдик, таъминот ортда қолиб кетди: ўқ-дорилар тугади, озиқ-овқат ҳам соб бўлди, дала ошхонамиз ҳам снаряд тегиб ишдан чиқди. Уч кундирки, қотган нон билан қаноатланамиз, тилларимиз шилиниб кетганидан калимага келмайди. Менинг шеригим ҳалок бўлди, мен янги шеригим билан олдинга интилардим. Дафъатан “бетараф” майдонда тойчоққа кўзимиз тушди. Шунақа бежиримки, думи момикдай... Гўё ҳеч қандай хавф-хатар йўқдай, уруш бўлмаётгандай яйраб юрибди. Уни кўриб немислар ҳам безовта бўлиб қолишди. Бизнинг аскарларимиз ҳам аттанг, дегандай ўзаро гап қотишарди:

– Қочиб кетади. Мазали шўрва бўларди-да...

– Бу жойдан автоматнинг ўқи етмайди...

Улар бизни кўриб қолишди.

– Мерганлар келишмаяпти. Ҳозир боплашади... Қани, қизлар!..

Нима қиламиз? Мен ўйлашга ҳам улгурмадим. Нишонга олиб ўқ уздим. Тойчоқнинг оёқлари букилиб, ерга кулади. Ингичка кишнаганини шамол олиб келди.

Ниҳоят, ўзимга келдим: нима қилиб кўйдим? Шундай чиройли тойчоқни ўлдирдим, қозонга тикдим! Ортимда кимдир пиқиллаётганини эшитдим. Ўгирилсам, янги шеригим.

– Сенга нима бўлди? – деб сўрадим.

– Бечора тойчоқ... – икки кўзи тўла ёш.

– Вой, сендай раҳмдилдан ўргилдим! Биз уч кундан буён очмиз. Ҳали ҳеч ким билан видолашганинг йўқ, барча қурол-аслаҳа билан, бунинг устига очдан-оч кунига ўттиз километрлаб масофани кўрдим демай босиб ўтмагансан, шунинг учун раҳминг келяпти. Олдин фрицларни кувиб чиқаришимиз керак, ундан кейин кўнгилга келганини қилаверамиз...

Аскарларга назар ташлайман, ҳозиргина мени кутқулаб, қичкириб, илтимос қилишаётганди. Ҳеч ким мен томонга қарамайди, эътибор ҳам бермайди, ҳамма ўз иши билан банд. Ўз ҳолимга ташлаб кўйишгандай. Ўтириб йиғлай бошласам ҳам парво қилишмайдигандай. Гўё мен ўта шафқатсиз кимсаману дуч келган жонзотни ўлдириш менга чўт эмас-

дай. Мен эса болалигимдан жонзотларни яхши кўрардим. Бошланғич синфларда ўқиб юрганимда сигиримиз касал бўлиб қолди, кейин уни сўйишди. Мен икки кун йиғлаганман. Шунчалар йиғлаганманки, ҳатто бирон кор-хол бўлмасин, деб онам хавотирга тушиб қолган. Бу ерда эса химоясиз тойга қарата ўқ уздим.

Шомда кечки овқат келтиришди. Ошпазларнинг тилидан бол томади: “Яшавор, мерган... Бугун ниҳоят гўштли овқат пиширдик...” Олдимизга товоқларни кўйиб чиқиб кетишди. Қизлар эса мум тишлагандай жим ўтиришар, ҳеч ким овқатга қўл узатмасди. Мен ҳаммасини тушуниб, кўзимга ёш олиб ертўладан чикдим... Қизлар ортимдан эргашиб, ҳаммаси менга таскин бера бошлади. Ниҳоят, ҳамма қўлига қошиқ олиб, овқатланишга киришди... Шунақаси ҳам бўлган...

Тунда, албатта, гаплашиб ётамиз. Нималар ҳақида дейсизми? Албатта ҳар ким ўз уйи, онаси ҳақида гапирарди, кимдир жанг қилаётган отаси ёки акасини эсларди. Урушдан кейин нима иш қилишимиз ҳақида ҳам суҳбатлашардик. Қандай турмушга чиқамиз, эримизга хуш ёқармиканмиз? Капитанимиз эса ҳазиллашарди:

– Эҳ, қизлар-эй! Бир-бирингиздан қолишмайсиз, лекин урушдан кейин ҳамма ҳам сизларга уйланавермайди. Чунки жуда мергансизлар, ҳатто ликоп билан манглайни аниқ нишонга олиб, ўлдириб кўйишингиз ҳеч гап эмас.

Мен эримни урушда учратганман, битта полкда бўлганмиз. У икки марта яраланган, контузия бўлган. Урушда бошдан-охиргача қатнашган, бир умр ҳарбий бўлган. Асабим таранг эканини унга тушунтиришнинг ҳожати йўқ. Баланд овоз билан гапира бошласам ёки эътибор бермайди, ё сукут сақлайди. Ўттиз йилдан буён бирга яшаймиз, орамиздан қил ҳам ўтмайди. Икки фарзандни вояга етказдик, олий маълумотли қилдик.

Сизга яна нималарни сўзлаб берсам экан... Урушдан кейин Москвага қайтиб келдим. Москвадан бизнинг уйимизгача аввал машинада, кейин эса пиёда бир неча километр йўл босиш керак. У ерларда ҳозир метро қатнайди, илгари эса олчазор боғлар, чуқур жарликлар бўларди. Битта жарлик жуда катта бўлиб, ундан ўтишим керак эди. Бу ерга етиб келгунча қоронғи тушиб қолди. Табиийки, мен жарликдан ўтгани кўрқдим. Нима қилишни билмай туриб қолдим: ортимга қайтиб тонг отишини кутайми ёки юрак ютиб жарликдан ўтайми? Ҳозир ўйласам, кулгим қистайди – бутун фронтни босиб ўтдим, нималарни кўрмадим: неча марта ўлим билан юзма-юз келдим, бошқа даҳшатлар гувоҳи бўлдим, бу ерда эса жарликдан ўтишга юрагим дов бермаяпти. Маълум бўлишича, уруш сийратимизни ўзгартира олмабди. Германиядан уйга қайтар эканмиз, вагонда кимнингдир йўл халтасидан сичқон сакраб чикди, вагондаги қизларнинг ҳаммаси типирчилаб қолди, юқори ўриндикдаги қизлар ҳам полга учиб тушдилар. Биз билан бирга келаётган капитан эса ўз кўзига ишонгиси келмасди: “Ҳар бирингизнинг кўксингизни орден-медаллар безаб турибдию, сичқондан кўрқасизлар-а”.

Бахтимга юк машинаси яқинлашиб кела бошлади. Қўлимни кўтарган эдим, машина тўхтади.

– Мени Дьяковскийга ташлаб ўтмайсизми? – деб илтимос қилдим.

– Мен ҳам Дьяковскийгача бораман, – деб кулди ҳайдовчи йигит.

Мен ҳайдовчининг ёнига жойлашдим, йигитча жомадонимни машина кузовига ташлади ва биз йўлга тушдик. Эгнимдаги ҳарбий либос, кўксимдаги нишонларга кўзи тушди. Қизиқиб савол берди:

– Қанча немисни ер тишлатдинг?

Мен хотиржам жавоб бердим:

– Етмиш бешта.

У эса бироз истехзо билан:

– Алдама, балки биттасини ҳам кўрмагандирсан?

Мен дафъатан уни таниб қолдим:

– Колька Чижов? Сенмисан? Сенга галстук таққаним эсингдами?

Урушдан олдин мактабда бир муддат кашшофлар етакчиси бўлгандим.

– Маруська, нахотки сен?

– Менман...

– Ростданми? – машина тормозини босди.

– Уйимгача элтиб қўймайсанми, нима учун ярим йўлда тормозни босаяпсан? – Кўзимда ёш ўйнайди, қарасам, унинг ҳам кўзларида ёш. Антика учрашув!

Бизнинг уйга етиб келдик, у жомадонимни олиб, онамнинг қошига югурди:

– Чиқақолинг, қизингизни олиб келдим!

Қайтиб келганимиздан кейин ҳаммасини бошидан бошлашга тўғри келди. Фронтда уч йил фақат этик кийганмиз, яна туфлида юришни ўргандик. Белимизда қайиш, хипча қоматимиз ҳамиша тик, кўйлагимиз қопдай осилиб тургандай, ўзингни ноқулай сезасан. Фронтда юбка кийишни ҳаёлимизга ҳам келтирмасдик, шим кийишга ўрганиб қолгандик, кечкурун ювиб, остимизга тўшаб ётардик, эрталаб дазмоллангандай текис бўлиб қоларди. Тўғри, тўла қуримас эди, шунинг учун совуққа чиқсак, қиров билан қопланарди. Уйда эса туфли ва кўйлақда кўчага чиқасан, офицерни учратиб қолсанг, беихтиёр, қўлингни чакканга кўйиб ҳарбийчасига саломлашишга чоғланасан. Урушда ҳеч нарса сотиб олмасликка ҳам ўрганиб қолгандик, бу ерда дўкондан керагича нон олиб, ҳақини тўлашни унутасан. Сотувчи таниб қолган эмасми, ҳаммасини тушуниб, андиша қилиб индамай кўя қолади, сен эса ноннинг пулини тўламай чиқиб кетасан. Кейин эсинга тушиб хижолат бўласан, эртасига келиб кечирим сўрайсан, яна нимадир харид қилиб, бир йўла барчасининг ҳақини тўлайсан. Сотувчилар биздан ранжимас, гап нимада эканини билишарди...”

Сухбатдошим хаёлга толади. Бу ўринда ҳар қандай савол ортиқча.

“...Яна эсимда қолган. Қулоқ солинг. Уруш жуда узоқ давом этди... Бироқ кушларни ҳам, гулларни ҳам эслай олмайман. Улар, албатта, бўлган, лекин ҳеч бири ёдимда қолмаган. Ана шунақа... Ғалати-а?..”

Биз фақат яқинда, саккиз йил аввал дугонамиз Машенька Алхимовани топдик. Артиллерия дивизиясининг командири жангда жароҳатланади, Маша эса уни кутқариш учун эмаклаб кетади. Ёнгинасида снаряд портлайди. Командир ҳалок бўлади, Маша эса иккала оёғидан ажрайди. Уни медсанбатга элтар эканмиз, ялиларди: “Қизлар, мени отиб ташланглар... Бу аҳволда кимга керагим бор?..” Шунчалар ўтиндики... Уни госпиталга жўнатишди, биз эса хужумни давом эттирдик. Шу асно унинг изини йўқотдик. Биз унинг қаерда эканию, тақдири қандай кечганини билмасдик. Қаерга мурожаат қилсак ҳам аниқ жавоб топа олмадик. Бизга Москва шаҳридаги 73-мактабнинг изқуварлари ёрдам беришди. Улар Машани ногиронлар уйидан топишди. Маша ўтган йиллар мобайнида турли госпиталларда даволанган, ўнлаб жарроҳлик муолажаларини бошдан кечирибди. Тирик эканини онасига билдирмаган... Тасаввур қиляпсизми? Мана сизга уруш... Биз уни ўзимизнинг учрашувга олиб келдик. У ра-

ёсатда ўтирганча йиғларди. Кейин уни онаси билан учраштирдик. Улар орадан ўттиз йил ўтгандан кейин учрашди...

Уруш ҳозир ҳам тушларимизга кириб чиқади. Кўзингни очасану тирик эканингга ишонмайсан... Ҳеч эслагим келмайди...”

Эски мовут рўмолга ўралиб олган муштдеккина бу аёлнинг кўнглидан кечаётган изтиробларни ҳис қиламан. “Қизалоғим...” дея илик кафтини узатиб мен билан хайрлашади.

Мен яна йўлга тушаман. Тамомила ўзгариб қолгандайман. Қуйидаги сўзларни эслаб, юрагим увушади: “Урушдан омон келганинг билан руҳан бемор бўлиб қоласан. Энди ўйлайман: оёғим ёки қўлимдан яраланганим маъкул эди, ҳар ҳолда бирон жойим симиллаб бўлса ҳам оғриган бўларди. Руҳий хасталикнинг эса давоси йўқдай... Биз ахир урушга жуда ёш кетганмиз... Эндигина раста бўлган қизлар... Уруш йиллари мобайнида эса ҳатто вояга етдик...”

*Кимлардир урушдан қайтмади, эвоҳ,
Қисмат қаҳри қаттиқ, менда йўқ гуноҳ.
Кимдир ёши катта, кимдир навқирон –
Мангуга кўз юмган, балки бўлсам мард
Улар менга ҳозир бўларди ҳамдард, –
То абад юракни ўртар шу армон...*

Александр Твардовский эътироф этганидек, менинг юрагимни ҳам армон ўртайди. Бинобарин, фронтда қатнашган қизларни излайман, уларнинг ҳикояларини дафтарларга, магнитофон кассеталарига ёзиб олавераман, улар билан бирга изтироб чекиш асносида умид билан яшайман. Ишонч билан кун кечираман. Менинг нигоҳим қаршисида яна бир уруш намоён бўлаётир: биз уруш ҳақида кўп нарсаларни биламиз ва биз уруш ҳақида ҳеч нарса билмаймиз.

“Қизлар, бироз улғайинглар... Ҳали жуда ёшсизлар...”

Магнитофон лентасидан ёзиб олинган саҳифаларни варақлайман, хатларни ўқиб, тасаввур қилишга интиламан: қирқ биринчи йилда чекинаётган қисмлар билан бирга кетган, ҳарбий бўлинмаларнинг остонасига ётиб олган, гоҳида рост, гоҳида болаларча ёлғон сўзлаб, ўзларини икки-уч ёш катта қилиб кўрсатганча, фронтга талпинган бу қизлар аслида кимлар? Уларнинг ўзлари оддий мактаб ўқувчиси, толибалар бўлганмиз, деб эслашади. Лекин олам бир кундаёқ улар учун иккига бўлинди: бири, куни кеча рўй берган воқеалар: мактабдаги сўнгги кўнғирок, битирув оқшомида кийилган янги кўйлак, таътиллер, қишлоқ касалхонаси ёки мактабдаги талабалик амалиёти, биринчи муҳаббат, келажак орзулари... Ва уруш. Уруш уларга сира танлаш имкониятини қолдирмади. Улар ҳеч иккиланмай фронтга отландилар.

Менинг бошимга ҳам шундай қисмат тушганда нима қилардим, деб ўзимга савол бераман. Қадрдон китобларим, пластинкалар, айни палла нур сочаётган стол чироғининг ҳарорати кўзимга ўзгача кўринади, девор ортида куймаланаётган онамнинг меҳрини беихтиёр ҳис қиламан... Барчасидан бир йўла воз кечиш осонми? Қирқ биринчи йилнинг қизлари шижоат билан фронтга отланганига шубҳа қилмайман, бироқ... Ёшим анча улғайганига қарамасдан қатъий қарорга келишга шошилмайман...

Москвалик оддий аскар, алоқачи Зинаида Ивановна Пальшинанинг хатидан: “...Мен фронтга кўнгилли бўлиб кетганман. Қандай бош тортиш мумкин? Ўзгача бўлиши мумкин эмасди. Ҳамма ғайрат камарини маҳкам боғлаганди... Фақат фронтга... Бошқа ният бўлмаган...”

Таътил вақтида Железноводскда дам олганимда (бошлаган ишим билан ҳамма жойда шуғулланардим), ҳеч кутилмаганда оддий аскар, санитарка Наталья Ивановна Сергеева билан танишдим. Ажойиб оиласи ҳақида шундай ҳикоя қилганди: “Оилада саккиз фарзанд эдик, дастлабки тўрт фарзанднинг ҳаммаси қизлар, мен – энг каттаси. Уруш давом этаяпти, душман Москва остоналарига келиб қолган... Отам бир куни ишдан келиб кўзида ёш билан деди: “Илк кўз очиб кўрган фарзандларим қизлар, деб бир пайтлар жуда хурсанд бўлганман... Бўлажак келинлар деб... Энди эса ҳар бир оиладан кимдир фронтга кетаяпти, биздан урушга борадиган одамнинг ўзи йўқ... Кексайиб қолганим учун мени олишмаяпти, қизлар ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, ўғилларим ҳали ёш...” Бу оиламиз аъзоларини жиддий ташвишлантирган.

Ниҳоят, тиббиёт ҳамширалари курслари очилди, отам мен билан синглимни у ерга бошлаб борди. Унинг айтган сўзлари ҳеч ёдимдан чиқмайди: “Мен ғалаба учун бор-будимни – қизларимни олиб келдим”.

Бундай воқеалар кўп бўлган. Сивашск шахридан кичик сержант, алоқачи Антонина Максимова Князевадан келган хатда шундай сатрлар бор: “Бизнинг онамиз ўғил кўрмаган, бешта қиз вояга етардик. Онам бизни олиб Сталинградга бош олиб кетишга мажбур бўлди. Сталинград камал қилинганда эса биз кўнгилли бўлиб фронтга жўнадик. Ҳаммамиз йўл олдик... Бутун оила: онам билан бирга бешала қиз, отам аллақачон жанг қиларди...”

Оналарга хос бундай жасоратдан ҳам юксак олийжаноблик бормикан? Фақат ким она қалбига назар солиб, унинг кўнглидан нималар кечаётганини била олади?

“Бизнинг ҳарбий бўлимга бориб, фронтга жўнатишларини илтимос қиламиз, деган битта истагимиз бўлган, – деб эслайди Минск шахридан сержант, йўл ҳаракатини тартибга солувчи Татьяна Ефимовна Семёнова. – Ҳарбий бўлимга келдик, у ердагилар эса шундай дейишди: “Қизлар, бироз улғайинлар. Ҳали жуда ёшсизлар”. Ўн олти, ўн етти ёшда эдикда... Лекин қатъий туриб олдим ва мени олишди. Дугонам билан мерганлар мактабида ўқимоқчи эдик, бизга бошқа иш таклиф қилишди: “Йўл ҳаракатини тартибга солувчи бўласизлар, сизларни ўқитишга вақт йўқ”. Бизни олиб ўтишларини онам бир неча кун станцияда пойлаган. Вагон томон юраётганимизни кўргани ҳамано менга ширинлик, ўнтача тухум тутқазди-ю, ҳушидан кетиб йиқилди...”

Гарчи кўплаб оналар ҳақида, гарчи ҳар ким ўз онаси ҳақида сўзласа ҳам, гўё ҳамма битта она ҳақида гапираётгандай.

Капитан, шифокор Ефросинья Григорьевна Бреус хотираларидан: “...Оиламизда тўртта қиз эдик. Фақат мен фронтда бўлганман. Менинг қизим фронтда, Ватанни ҳимоя қиляпти, дея отам жуда хурсанд эди. Отам ҳарбий бўлимга эрта тонгда йўл олган. Бутун қишлоқ ахли кўриши, унинг қизи фронтда эканидан хабардор бўлиши учун атайлаб эрта тонгда гувоҳномамни олишга борган”.

Жарроҳлик ҳамшираси Лилия Михайловна Будко ҳикоя қилади: “Урушнинг дастлабки куни... Кечкурун рақс тушгани чиққанмиз. Ўн олти ёшдамиз. Ҳаммамиз бирга юрардик, олдин кимнидир, кейин эса

бошқа бировни биргаликда кузатамиз. Ҳеч ким жуфт-жуфт бўлиб юришни ҳали одат қилмаганди. Олти йигитча ва олти қизалоқ ҳамиша бирга эдик.

Рақс тушганимиздан сўнг бизни кузатиб кўядиган танкчилар билим юртини курсантларини икки кундан кейиноқ оёқ-қўллари боғланган, ногирон ҳолда олиб келишди. Бу даҳшат эди. Агар кимдир ҳиринглаганини эшитсам, сира кечира олмасдим. Ахир даҳшатли уруш кетаётган бир пайтда қандай қилиб бемалол кулиш, нимадандир мамнун бўлиш мумкин?

Кўп ўтмай отам кўнгилли бўлиб кетди. Уйда ёш укаларим билан қолдим. Уларнинг каттаси ўттиз тўртинчи, кичиги эса ўттиз саккизинчи йилда туғилганди. Ва мен онамга фронтга кетаман, деб айтдим...”

Лейтенант, кичик техник Евдокия Петровна Муравьева:

“Уруш бошланишидан олдин алоқа техникумини тугатгандим. Кичик техник унвонини беришди. Ва мен дарҳол жанг қилиш учун чоғландим. Уруш, албатта, аёлларнинг иши эмас. Лекин биз жанг майдонларида керак эдик. Онам жангга кузатар экан, кўз ёшларини тия олмади, лекин ўзим ҳам шундай қилган бўлардим, деб айтди. Онам ана шундай ажойиб аёл эди...”

Урушдан кейин “Шухрат” ордени кавалери бўлган, санинструктор Полина Семёновна Ноздрачева ҳикоя қилади:

“...Биз бўйимизга қараб саф тортдик, мен сафнинг охиридаман. Командир одимлаб кўздан кечирмоқда. Менга юзланди:

– Бу яна қанақа Дюймовочка? Сен нима қилмоқчисан-а? Балки онангнинг бағрига қайтиб биров улғайсан?

Мен эса аллақачон онамдан жудо бўлгандим...”

Кишиневда лейтенант, ўқчилар бўғинининг командири, эндиликда шаҳар кутубхоналаридан бирида мудира бўлиб ишлаётган Анна Степановна Маврешко билан учрашдим:

“Командир мендан сўради:

– Сен ким бўлишни хоҳлайсан?

– Офицер бўлишни!

Мени Смоленск артиллерия билим юртига юборишди. Барча имтиҳонларни топширдим. Билим юртининг бошлиғи ҳузурига чақирди:

– Имтиҳонлардан ўтдингиз, лекин сизни билим юртига қабул қила олмаймиз.

– Нима учун?

– Шўро артиллерияси тарихида ҳали бундай воқеа бўлган эмас.

– Илгари бўлмаган бўлса, энди бўлади. Бу ердан мен фақат фронтга жўнайман. Ва фақат офицер бўлиб кетаман... Ҳатто уйимдагиларга ҳам шундай деб ёзиб юбордим...

Ҳамиша йигитлардек кийиниб юрардим. Қизлар ҳатто ишқий мактублар ёзишарди. Лекин билим юртини тугатдим...”

Вильнюсдан Моника Казимировна Тринкунайтедан мактуб келди:

“Менинг мусиқа тинглаш қобилиятим жуда яхши эди. Онам мен билан фахрланарди. Уруш бошланганда бу қобилиятим фронтда қўл келади, алоқачи бўламан, деб қарор қилдим...”

Зоя Ивановна Шаврук, ефрейтор, телефон алоқачиси:

“Ёлғон гапиришимга тўғри келган. Фақат йигирма бешинчи йилда туғилганларни фронтга олишарди, мен эса йигирма еттинчи йилда туғилганман. Ёшимга икки йил кўшиб, йигирма бешинчи йилда туғилганман, деб туриб олдим. Ишонишди, бўйим новчагина эди-да. Онамга, албатта, тўғрисини айтмадим. Фақат ҳарбий бўлимга борганимни ва мени Брянскка ишга жўнатишаётганини айтдим. Ҳарбий қисмга етиб

келгандан кейин ҳаммасини очик ёзиб юбордим. Фронтдан эса мени қайтариб келишнинг иложи йўқ...”

Эстен Борисовна Кожемятникова, ефрейтор, фельдшер:

“Отам фуқаролар урушида қатнашган, бўлинма командири бўлган. Онам ҳамиша унинг ёнида бўлган. Онам – меҳр-шафқат ҳамшираси. Урушдан олдин “Комсомольская правда” газетасида бизнинг оиламиз ҳақида мақола чиққан.

Уруш пайтида ўқиш ҳақида қандай гап бўлиши мумкин? Мен институтни ташлаб кетдим. Ёлғиз мен шундай қилганим йўқ. Имтиҳон топшириш ҳам кўнглимизга сиғмади. Биз жанглarda қатнашишимиз керак, шифокорлар энг аввало фронтга йўл олишлари лозим, деб ҳисоблардик.

Лекин бизни Пятигорск шаҳрига эвакуация қилишди. Менда тиббиёт институтининг учинчи босқичида ўқиётганимни тасдиқлайдиган маълумотнома бор эди. Биз фақат учинчи босқични тугатгандан кейин дастлабки шифокорлик амалиёти билан шуғулланишимиз керак эди. Пятигорскдаги госпиталда дафъатан ишни бошлаб юбордим – бир юз қиркта оғир ярадорга хизмат кўрсатардим.

Кўп қон йўқотган ярадорларга қон етишмасди. Бизни бир столга, ёнимиздаги столга эса ярадорни ётқизишарди. Тўғридан-тўғри қон қуйиларди... Бир йўла тўрт юз грамм қон қуйиш керак... Ўрнимиздан тургач, икки стакан какао билан бир бўлак оқ нон беришарди. Қоринни бироз тўқлаб, яна ишга киришардик. Бир гал какаони ичиб, нон бўлагини еб олдим ва ўрнимдан туришим билан бошим гир-гир айланиб кетди. Кечаю қундуз ухламасдик...

Лекин бу барибир фронт эмасди. Мен эса фронтда бўлишни истардим. Отам билан онамга ўхшаб жангда қатнашсам дердим. Менда ота-онамнинг чарм куртка кийиб тушган жанговар сурати бор. Улар ҳеч кимга ўхшамасди. Айтганимдай, иккаласи ҳам фуқаролар урушида тўлиқ иштирок этишган. Мен ҳам ўша уруш йиллари туғилганман. Битта урушда туғилиб, иккинчиси бошланиши арафасида вояга етганман...”

Софья Михайловна Кригель, катта сержант, мерган:

“Қирқ учинчи йилнинг декабрида бизнинг кабель ротамизни тарқатиб юборишди. Барча қизларни уйларига жўнатишди, лекин мен Москва яқинида мерганлар мактаби борлигидан хабар топдим. Мени ҳам суҳбатга чақиришганда, уйимга қайтмайман, қўлимга қурол олиб, фронтнинг олдинги маррасида жанг қиламан, дедим. Менга бўлак ҳеч вақо керак эмас. Телефон ўз йўлига. Қўлимда қурол билан ўзим қасос олишим керак. Яқин кишиларимдан ҳеч ким қолмаганини билардим. Онам ҳам нобуд бўлганди...”

Мени мерганлар мактабига юборишди, уни “аъло” баҳолар билан тугатдим. Эртасигаёқ мени ҳам фронтга жўнатишлар, деб илтимос қилдим, чунки ҳаммани жўнатиб, мени инструктор сифатида мактабда олиб қолишмоқчи эдилар. Бундай фикр эса менинг хаёлимга ҳам келгани йўқ...”

Евгения Сергеевна Сапронова, гвардия сержанти, авиамеханик, ўзи туғилиб ўсган Елец шаҳридан фронтга кетган. Ушбу воқеа бир умр унинг хотирасида қолган:

“Мен онамдан фақат йиғламанг, деб ўтиндим. Тун бўлмаса ҳам ғирашира эди, оналарнинг оҳ-воҳига чидаб бўлмасди. Ўз қизларини кузатаётган оналар наинки йиғларди, балки росмана фарёд соларди. Лекин менинг онам йиғламас, ҳайкалдай қотиб турарди. Менга ачинмаган дейсизми? Нима бўлса ҳам тишини-тишига босиб турар, назаримда менинг ҳам

росмана йиглаб юборишимдан хавотир оларди. Мен онамнинг арзандаси, жуда эркатой эдим. Эркатой кизалоқнинг бошини ўгил бола каби киртишлаб, пешонамда бир тутам соч қолдиришди. Отам ҳам, онам ҳам рухсат бермаганига қарамасдан фақат фронтга кетиш фикру зикри билан яшардим. Ҳозир музейларда сақланиб қолган “Она Ватан чорлайди!”, “Сен фронт учун нима иш қилдинг?” каби шиорлар менга жуда қаттиқ таъсир қилган. Фронт ортида ёши ўтган аёллар қолса ҳам бўлади, мен фронтга жўнашим керак, деб аҳд қилгандим.

Урушнинг охирига бориб бутун оиламиз жанг қилди ҳисоби. Отам, онам, синглим – улар темирйўлда меҳнат қилишарди. Улар фронт билан изма-из юриб, темирйўлларни тиклар эдилар. Отам, онам, синглим ва мен – барчамиз “Ғалаба учун” медали билан тақдирланганмиз...”

Ставраполь ўлкасидан сержант, ҳамшира Ольга Митрофановна Ружицкаядан мактуб келди: “Фронтга жўнаганимда ҳаво жуда яхши эди. Чиннидай тоза ҳаво, майдалаб ёмғир томчилайди. Гўзал манзара... Эрталаб чиқиб туриб қолдим: наҳотки ортиқ бу ерга қайтиб келмасам? Онам йиғлар, мени бағрига босганча кўйиб юбормасди. Бироз юрсам, етиб оларди-да, яна бағрига босарди... Мен эса ҳалок бўлмаслигимга, қайтиб келишимга ишонардим. Нега ҳалок бўлар эканман? Ким мени ўлдиради, қаерлардадир қолиб кетаманми?..”

Уларнинг ҳар бири фронтга ўзига хос тарзда йўл олган. Лекин ягона мақсад – Ватан ҳимоясига отланган. Вазифа ҳам ягона – Ватанни халос қилиш эди.

Уларнинг фикр-мулоҳазаларига қўшиб-чатишнинг ҳожати йўқ. Келинг, ҳикоя қилишни ўзларига қўйиб берайлик...

Галина Дмитриевна Запольская қуролли кучлар сафида телефон алоқачиси бўлиб хизмат қилаётганда уруш бошланган. Уларнинг ҳарбий қисми Борисовада эди, дастлабки ҳафталардаёқ уруш алангаси у ерни ҳам қоплаб олган. Ота-онаси яқин атрофда яшагани учун улар билан осойишта жойларга кўчиб кетиши мумкин эди. У эса дугоналари каби бошқача йўл тутди.

“Борисовадан, – деб ҳикоя қилади Галина Дмитриевна, – ҳарбий қисм таркибида Могилевга чекиндик. Немислар шаҳарни, айниқса, аэродромни бомбардимон қилишарди. Биз шу аэродромда алоқани йўлга қўйиш билан банд эдик. Кечаю кундуз бомба ёғдиришади. Қўшинлар чекинмоқда...”

Алоқа хизмати бошлиғи барчамизни сафга тизди. Биз аскар эмасдик, ҳарбий хизматда ҳисобланмасдик, эркин ёлланган хизматчилар эдик. Бошлиқ бизга қарата деди:

– Қизлар, беомон уруш бошланди. Урушда айниқса сизларга қийин бўлади. Ким хоҳласа, фурсатни бой бермай уйга қайтиши мумкин. Ким фронтда қолишни истаса, бир қадам олдинга чиқсин...

Барча қизлар келишиб олгандай бир қадам олдинга ташладик. Йигирматамиз. Барчамиз Ватанни ҳимоя қилишга тайёр эдик.

Куну тун тиним билмасдик. Аскарлар овқатни товоқларда аппаратларимиз олдига олиб келишар, овқатланиб, аппаратларнинг ёнида бироз мизғиб олиб, яна ишга киришардик. Ҳатто бош ювишга ҳам қўлимиз тегмасди, охир-оқибат: “Узун сочларимни кесиб ташланглар”, – деб қизлардан илтимос қилдим...”

Оренбург вилоятининг Бузулук шаҳрига урушнинг қадами етмаган бўлса ҳам Леночка Яковлева урушга юборишларини илтимос қила бошлади. “Сени ҳали Лена деб эмас, росмана ёш кизалоқдай Леночка

деб чақиришади, сен эса фронтга юборинглар, деб илтимос қилаяпсан. Онанга раҳм қилсанг бўларди...” – дея уни фикрини қайтармоқчи бўларди кўшни аёллар.

Лекин шижоатли бу қизларни ким ҳам фикридан қайтара оларди? Дарвоқе, Юлия Друнинанинг шеъри ёдингиздами:

*Вагонга кўчдим мен болалигимдан,
Лашкар, санитарлар каби соддадил.
Гоҳи қулоқ тутдим портлашларга ҳам,
Барига кўниккан қирқ биринчи йил.
Мактабдан келдим мен зах ўраларга,
Даргазаб аскарлар нималар демас.
Зотан, тополмадим жумлажаҳонда
“Россия” сингари сўзни, муқаддас.*

Старшина, ҳамшира Елена Павловна Яковлева ҳикоя қилади:

“...Неча қайта мурожаат қилганимиз эсимда йўқ, хуллас, навбатдаги гал келганимизда ҳарбий бўлим бошлиғи бизни сал бўлмаса қувибсолаёзди: “Лоақал биронта хунарингиз бўлса эди. Ҳамширами, хайдовчими... Қани, қандай ишнинг уддасидан чиқа оласиз? Урушда нима қилиб бера оласиз?...” Биз одамлар ишлашига халақит бераётганимизни билмасдик. Нима иш қиламиз, деган савол олдимизда кўндаланг бўлмаган. Фақат жанг қилишни истардик. Жанг қилиш ҳам муайян ишни уддалаш эканини англамасдик. Бошлиқнинг саволидан кейин саросимада қолдик.

Бир неча қизлар билан ҳамширалар тайёрлаш курсига йўл олдик. У ерда бизга олти ой ўқишингиз керак, деб айтишди. Йўқ, бу тўғри келмайди, олти ойгача сабримиз чидамайди, деган хулосага келдик. Лекин уч ойлик курслар ҳам бор экан. Уч ой ҳам бизга узоқ муддат туюлди. Лекин бу курсда ўқиётганлар таълимни тугатиш арафасида экан. Биздан ҳам имтиҳон олишларини илтимос қилдик. Яна бир ойлик ўқиш қолганди. Тун бўйи госпиталда амалиётни ўтасак, кун бўйи таълим олардик. Имтиҳонларни топширганимиз ҳамоно бизни ҳарбий бўлимга юборишди. Нагижада ҳамширалар тайёрлаш курсини бир ойдан сал кўпроқ вақт ичида битирдик...

Лекин бизни фронтга эмас, госпиталга юборишди. Қирқ биринчи йилнинг август оyi охирлари эди. Февралда мен госпиталдан қочиб кетдим, қонунга хилоф иш тутдим деса ҳам бўлади, бунини бошқача атаб бўлмайди. Хужжатларсиз, ҳеч вақосиз санитар поездида қочиб кетдим. “Навбатчиликка келмайман. Фронтга кетдим”, – деган қисқа хат қолдирдим. Тамом...”

Ленинградлик Вера Даниловцева актриса бўлишни орзу қилар, театр институтига кириш учун тайёрланарди, урушда эса мерган бўлиб, иккита “Шуҳрат” ордени билан тақдирланган. У шундай ҳикоя қилади:

“Ўша кунини йигитим билан учрашувимиз бор эди. Ниҳоят, севги изҳор қилса керак, деб кутгандим. У эса жуда ғамгин бўлиб келиб деди: “Вера, уруш бошланди! Бизни бевосита билим юртидан фронтга жўнатишяпти”. У ҳарбий, курсант эди. Мен ҳам ўзимни Жанна д’Аркдай ҳис қила бошладим. Гарчи шу пайтгача пашшага зарар етказиш ҳам малол келганига қарамай, фақат фронтга кетаман, кўлимга қурол оламан, деб қатъий аҳд қилдим. Ҳарбий бўлимга ошиқдим, у ерда эса ҳозирча фақат тиббиёт ходимлари керак, олти ой ўқиш зарур, дейишди. Олти ой – жуда кўп, бунча узоқ кута олмайман!

Охир-оқибат таълим олишга кўндиришди. Розини бўлдим, лекин фақат ҳамшираликка эмас...”

Анна Николаевна Хролович урушгача Омскда яшаган, тиббиёт техникумини тугатишга улгурган. 1942 йилда Омскка эвакуация қилинган Москва 2-тиббиёт институтининг 1-босқичига ўқишга кирган.

Унинг мактубидан:

“Менинг дўстларимни фронтга сафарбар қилишди. Мени олишмагани, ёлғиз қолганим учун хўнграб йиғладим. Ҳеч ким тарғиб қилиши шарт эмасди, шундоқ ҳам барча фронтга ошиқарди. Илтимос қилишарди. Ҳатто ёлвориб ўтинишарди. Лекин узок ўқимадим. Декан бизларни тўплаб, шундай деди:

– Қизлар, ўқишни уруш тугагандан кейин давом эттирасизлар. Ватанни химоя қилиш керак...

Бизни заводдан фронтга кузатишди. Ёз фасли. Барча вагон гул билан безатилгани ҳозир ҳам ёдимда... Бизга ҳадялар беришди. Менга жуда мазали ширинлик ва бежирим свитер тегди. Перронда украинча рақсни шавқ-шавқ билан ижро этдимки, асти қўяверасиз...”

Антонина Григорьевна Бондарева, гвардия лейтенанти, катта учувчи:

“Еттинчи синфда ўқиётганимда биз яшаётган шаҳарга самолёт учиб келди. 1936 йилда бу росмана мўъжиза бўлган. “Йигитлар ва қизлар – самолётларни эгалланг!” – деган шиор ўшандаёқ пайдо бўлган. Мен комсомол сифатида, албатта, олдинги сафларда юардим. Дарҳол аэро-клубга ёзилдим. Отам, табиийки, мутлақо қарши эди.

Бунга қадар оиламизда барча металлург, домначи металлурглр бўлган. Отам аёл металлург бўлиши мумкин, лекин учувчи бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобларди. Аэроклуб бошлиғи бундан хабар топиб, отамни самолётда сайр қилдиришга рухсат берди. Мен шундай қилдим. Отам билан бирга ҳавога кўтарилдик, шу кундан эътиборан отам ортиқ эътироз билдирмади. Аэроклубни “аёло”га битирдим, парашют билан яхши сақардим.

Урушгача турмушга чиқишга ҳам улгурдим, қиз туғдим. Дарҳол фронтга йўл олганим йўқ. Аэроклубимизда турли ўзгаришлар бўлди: эркакларни урушга олиб кетишди, уларнинг ўрнини биз – аёллар эгалладик. Курсантларни ўқитардик. Иш жуда кўп, тонгдан шомгача ишлардик. Қизим қўлимда қолган, ҳар доим лагерларда яшардик. Мен бўтқа пишириб олдиға қўярдим-да, устидан эшикни қулфлаб кетардим, чунки тонг ёришмай, соат тўртдан учишни бошлардик. Кечқурун қайтиб келганимда, қизим бўтқани еганми-емаганми, хуллас, ҳаммаёғи бўтқага беланган бўларди. У атиги уч ёшда эди.

Қирқ биринчи йилнинг охирларида қорахат олдим: эрим Москва остоналарида ҳалок бўлибди. У учувчи, бўлинма командири эди. Мени фронтга жўнатишлар, деб илтимос қила бошладим...”

Кичик лейтенант, шифрловчи Любовь Аркадьевна Чарнойнинг хатидан:

“...Ўғлим икки ёшга кирган, яна хомиладор эдим, иккинчи фарзандимни кутаётгандим. Уруш бошланиб қолди... Эрим фронтда... Мен ҳам ота-онамнинг ҳузурига йўл олдим ва керакли ишларни қилдим... Иккинчи фарзандимни туғмадим...”

Металлни пардозлаш курсини тугатгач, фронтга юборинглр, деб илтимос қилдим. Ёруғ дунёни кўрмаган фарзандим учун қасос олишни истардим...”

Серафима Ивановна Панасенко, кичик лейтенант, мотоўқчи батальони фельдшери:

“Асли Свердловск шахриданман. Эндигина ўн саккизга тўлганимда

уруш бошланганини эълон қилишди, ўз шахримдан фронтга жўнаганман. Одамлар қандай йиғлагани эсимда. Ўша куни мен кўрган одамларнинг барчаси йиғларди. Мен фельдшер-акушерлик мактабининг иккинчи босқичида ўқиётгандим. “Уруш бошланган экан, фронтга жўнашим керак”, деган фикрга келдим. Отам кекса коммунист, сиёсий махбус бўлган. У бизга болалигимиздан Ватан муқаддас эканини, уни ҳимоя қилиш зарурлигини уқтирарди. Шундай руҳда тарбияланганман, агар Ватанни мен ҳимоя қилмасам, ким ҳимоя қилади, деган фикрда бўлганман”.

Борисова шахридан катта сержант, алоқачи Мария Семёновна Калибердининг хотираларидан:

“Алоқачи бўлишга ҳеч розилик бермасдим, ҳеч қачон алоқачи бўлмайман, деб юрардим, чунки бу ҳам ўзига хос жанг эканини билмасдим. Дивизия командири келганда биз саф тортдик. Машенька Сунгурова деган дугонамиз бўларди. Машенька сафдан чиқиб, командирга юзланди:

– Ўртоқ генерал, мурожаат қилишга рухсат беринг.

Генерал хайрихоҳлик билан деди:

– Марҳамат, марҳамат, жангчи Сунгурова!

– Оддий аскар Сунгурова алоқачи сифатида хизмат қилишдан озод этишингизни ва отишмалар бўлаётган жойга юборишингизни илтимос қилади.

Ишонасизми, ҳаммамиз мана шундай кайфиятда эдик. Ўша кезлардаги катъиятимизни ифодалашга ожизман. Биз шуғулланаётган алоқа ишлари ҳеч нарсага арзимайди, ҳатто бизни камситади, биз фақат олдинги маррада бўлишимиз керак, деб ўйлар эдик.

Генералнинг юзидаги табассум дарҳол ғойиб бўлди:

– Қизларим! (Ўша пайтдаги аҳволимизни кўрсангиз эди: оч-наҳормиз, уйқусизлик қийнайди, бир сўз билан айтганда, генерал биз билан командир сифатида эмас, отамиздай суҳбатлашди). Фронтда бажараётган вазифангиз қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканини ўзларингиз билмайсизлар, шекилли, сизлар бизнинг ҳам кўзимиз, ҳам қулоғимиз ҳисобланасиз, алоқасиз армия Ватансиз кимсадай гап...

Машенька биринчи бўлиб хитоб қилди:

– Ўртоқ генерал! Оддий аскар Сунгурова сизнинг ҳар бир буйруғингизни милтиқдай адо этишга ҳамиша тайёр!

Биз кейин унга урушнинг охиригача “Милтиқ”, деб лақаб қўйиб олдик.

...1943 йилнинг июнида Курск ёйида бизга полк байроғини тантанали топширишди, бизнинг олтмиш бешинчи армиянинг бир юз йигирма тўққизинчи алоҳида алоқа полкимиз саксон фоиз хотин-қизлардан ташкил топганди. Сизга чин дилдан сўзлаб бермоқчиман... Ўшанда кўнглимиздан нималар кечганини билсангиз эди. Полкимиз командири байрокни қабул қилиб олиб, буйруқ берди: “Полк, байроқ остида таъзим қил!” Бизга бунчалик катта ишонч билдирилганидан, танкчилар, ўқчилар полки билан баравар мақомга эга бўлганимиздан биз – аёллар чексиз хурсанд эдик... Барчамизнинг кўзимизда ёш ўйнарди. Жуда бахтиёр эдик. Ватанимиз бошига кулфат тушган ўша кунларда ҳар қандай вазифани уддалашга тайёр эдик.

Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, шу қадар ҳаяжонландимки, бутун аъзойи баданим ларзага келди. Тўйиб овқатланмаслик, асабий зўриқиш оқибатида шабқўр бўлиб қолгандим. Жуда каттиқ ҳаяжонланганимдан касалим тузалди. Эртасигаёқ тамомила соғайиб кетдим...”

Урушда кичик сержант, зенитчи бўлган москвалик Мария Сергеевна Колесникдан мактуб келди:

“Мен Вильнюс шахри қандай ёнганини кўрганман... Бутун шаҳар, ҳатто тошлар ёнарди. Қандайдир ибодатхонанинг қизил тоши ёнаётгани ҳеч кўз ўнгимдан кетмайди. Дастлабки уч кун даҳшатли кўркув ҳукм сурди: ҳаммаёқда ҳалок бўлганлар, яраланганлар, мен эса ҳомиладор ҳолимда тирикман. Йўлда югуриб кетаяпману онамнинг гаплари эсимга тушади: агар чиройли бола туғишни истасанг, фақат чиройли манзараларга назар солгин, қувноқ қўшиқларни тинглагин. Мен эса йўл-йўлакай фақат ёнгин гувоҳи бўламан, фақат ҳалок бўлганлар, дарё-дарё оқаётган қонга дуч келаман. “Бундай даҳшатли шароитда қандай фарзанд туғаман?” деган фикр тинчлик бермайди.

Ўғилчам кўп яшамади. Мен дарҳол урушга жўнатишларини сўраб, мурожаат қилдим...”

Саки¹ шахридан Ксения Сергеевна Осадчеванинг дафтарни тўлдириб ёзган катта мактубидан фақат икки саҳифа:

“...Қирқ биринчи йилнинг тўққизинчи июнида ўн саккиз ёшга тўлдим, орадан икки ҳафта ҳам ўтмай лаънати уруш бошланди. Мактаб партасидан чиқиб, Гагра-Сухуми темирйўли қурилишига йўл олдик. Қандай нонни еганимиз ҳамон эсимда. Уни нимага ўхшатишни ҳам билмайман. Кепакка ун аралаштириллар ҳамда асалари муми каби ёпишиши учун сув билан тўлдириларди. Бундай нон столга қўйилса, суви оқиб қўлмакча ҳосил бўларди, биз уни тилимиз билан ялардик.

Қирқ иккинчи йилда уч минг икки юз биринчи эвакуация-саралаш госпиталига ихтиёрий равишда бордим. Бу Кавказорти ва Шимолий Кавказ фронтлари ҳамда алоҳида Приморья армиясининг таркибидаги жуда катта госпитал эди. Шиддатли жанглар борар, ярадорлар жуда кўп эди. Менга овқат тарқатишни топширишди – бу вазифада кечаю кундуз узлуксиз ишлаш талаб этиларди, кечки овқатни тонггача ҳам тарқатиб улгурмасдик. Бир неча ойдан сўнг чап оёғимдан яраландим – ўнг оёғимда ҳақкалаб юриб ҳам ишлаганман. Кейин яна хўжалик бекаси лавозимини беришди, бунда ҳамиша иш жойида бўлиш талаб қилинарди.

Қирқ учинчи йилнинг ўттизинчи майида, кундуз куни роппа-роса соат бирда Краснодар шахри ҳаводан каттик бомбардимон қилинди. Мен бинодан чиқиб, темирйўл вокзалидан ярадорларни жўнатишга улгуришдимикан, деб қарадим. Ўқ-дорилар сақланаётган иморатга иккита бомба тушди. Менинг кўз ўнгимда қутилар олти қаватли бино баландлигига кўтарилиб, портлай бошлади. Портлашлар тўлқини мени учириб бориб, деворга урди. Хушимни йўқотдим...

Кўзимни очганимда кечки соат олти бўлганди. Бошим, қўлларимни қимирлатиб кўрдим – қимирляпти, чап кўзимни аранг очиб, қонга ботган ҳолда бўлимга йўл олдим. Йўлакда катта ҳамшира учратиб, таний олмай саволга тутди: “Кимсиз?” “Қаердан келдингиз?” Яқин келгач, таниди ва дакки берди: “Шу пайтгача қаерларда юрибсан, Ксения? Ярадорлар оч, сен эса йўқсан”. Тезда бошимни ва чап қўлимнинг тирсагимдан юқори қисмини боғлашди ва мен кечки овқатни қабул қилиб олишга чоғландим. Кўзимнинг олди қоронғилашар, тер сувдай қуйиларди. Кечки овқатни тарқатаётганда ҳолдан тойиб йиқилдим. Хушимга келтиришганда фақат “Тезроқ!.. Бўлақол!..” деган хитобларни эшитардим. Оғир ярадорларга қон ҳам берганман.

Йигирма ой мобайнида ҳеч ким мени алмаштирмади, ўрнимни эгалламади. Тиззамгача шишиб кетган чап оёғим бинт билан ўралган, қўлимни

¹ Саки – Кримнинг ғарбий қирғоғидаги шаҳар.

операция қилишган, у ҳам бинт билан чирмаб ташланган, бошимга ҳам бинт ўралган. Мактабда ўқиб юрганымда спорт юктамаларини бажарганман. Лекин менинг ахволимда йигирма ой кечаю кундуз югурган спортчи дунёда топилмаса керак. Мен эса тинмай югурдим ва барчасига чидадим.

...Ҳозир ҳаммаёқ тикланган, ҳамма томон гуллар оғушида, мен эса ҳамон оғриқдан ўзимга келолмайман, қиёфам ҳозир ҳам аёлга ўхшамайди. Кула олмайман, ҳар куни оҳ тортаман. Урушда шунчалар ўзгардимки, уйга қайтганимда онам ҳам танимаган. Онам яшаётган хонадонни кўрсатишгач, эшикни тақиллатдим. Ичкаридан овоз эшитилди:

– Ким у?

Мен остона ҳатлаб салом бергач, илтимос қилдим:

– Бир кеча тунасам майлими?

Онам печкага ўтин ёқаётганди, иккита укам эса полда, похол устида яланғоч ўтиришар, киядиган кийимнинг ўзи йўқ эди. Онам мени танимасдан жавоб берди:

– Бошқа хонадонга бора қолинг.

Мен яна илтимос қила бошладим. Онам ҳам битта гапни такрорлайди:

– Ахволимизни кўрмаяпсизми? Уйимизда тунамаган аскар қолмади. Қоронғи тушмасдан бошқа уйга бора қолинг.

Онамга яқин бораман, у эса яна ўша гапни айтади:

– Бошқа уйга боринг деяпман, сал ўтмай қоронғи тушади.

Мен эгилиб онамни бағримга босаман:

– Ойи, ойижон!

Дафъатан ҳаммалари мени кучоқлаб, қувонганларидан йиғлаб юборишди...

Ҳаётим жуда оғир кечган. Мен бошимдан кечирган воқеалар акс этган китоб ҳам, кинофильм ҳам ҳалигача йўқ”.

Ўн етти-ўн саккиз ёшли қизларнинг кўнглидагини тушуниш учун уларнинг ўтмишига назар солиш кераклигини англайман. Ўтмишда эса – болалик, мактаб, ота-оналари.

Софья Ивановна Шеревера, гвардия кичик сержанти, радиотелеграфчи: “Мен болалар уйида улғайганман. Еттинчи синфни тугатиб, битирув кечасига тайёргарлик кўраётгандик. Лекин директоримиз Василий Никифорович Зимонец (биз у билан ҳозир ҳам хат ёзишамиз, мени “қизим” дейди) бизни тўплаб, “Болалар, уруш бошланди!...” деди.

Эвакуацияни кута бошладик. Бизнинг болалар уйимиз Винница яқинида жойлашганди. Лекин эвакуацияга оид буйруқ ҳадеганда келавермади ва Василий Никифорович ўзи қарор қабул қилди: “Болаларим, ўзимиз бир амаллаб етиб оламиз”. Бизни станция сари бошлаб борар экан, катта ёшдаги болалар кичикларини етаклаб олсин, деб тайинлади. “Кўтаришга кучингиз етадиган нарсаларни қўлга олинглар”, деб қўшимча қилди. Нимани ҳам олардик? Бир бўлақдан нон... Узоқ пиёда юрдик, сўнг поездда йўл босдик. Поезд далада тўхтаган кезларда бошоқ териб, кичкина болаларга берардик, ўзимиз ҳам ердик.

Шу асно Пензага етиб келдик. У ердан эса Бузулукка жўнатишди. Ниҳоят, Бузулукда бошимиз узра бомбалар портламаслигига ишонч ҳосил қилдик. Аввал черковга жойлаштиришди, кейин эса алоҳида уй беришди. Директор яна бизни тўплади: “Болалар, сизлар, албатта, ўқишни хоҳлайсизлар, лекин ҳозир Ватан ёрдамга муҳтож. Кимдир заводга, кимдир ҳунар билим юртига йўл олади, кичик ёшдагиларни эса тарбиялаймиз”. Мен билим юртини танладим. Кундуз куни таълим олиб,

кечаси заводда ишлардик. Ўн олтига ҳам тўлмагандим. Мендан кичиклар ҳам бор эди. Дастгоҳ қатта, бемалол ишлаш учун оёғимизнинг остига тўнка кўйиб олардик. Милтиқларнинг ханжарларини ишлаб чиқариб, пардозлаш дастгоҳларида уларни силлиқлардик. Ҳаммаси ғалаба учун мўлжалланганди.

“Правда” газетасида Зоя Космодемьянскаянинг жасорати ҳақида ўқиганимиздан сўнг, ҳамма қизлар фронтга отланишга аҳд қилдик. (Йиғлайди.) Агар уруш бўлмаганида, институтни ҳам битирардим. Лекин мен учун фронт институт бўлди. Бу билан фахрланаман...”

Нева кўлининг ортида, Ленинградда бир қизча яшарди. Шу шаҳарда туғилди, мактабда ўқиди. Дугоналари билан рақс тушгани борарди, комсомол шанбаликларида қатнашарди. Кейин заводда фрезерчи бўлиб ишлади.

Қирқ биринчи йилда аскарлар заводнинг ёнидан саф тортиб ўтиб, фронтга йўл олди. Қизалоқ улардан илтимос қиларди: “Жон амакилар, мени ҳам фронтга олиб кетинглар”.

Надежда Васильевна Анисимова хотирлайди:

“Мени сира кўзлари қиймасди, олдинги маррага юборишмади. Лекин бундан қатъи назар пулемёт ротасида санинструктор бўлдим. Ўлимдан кўрқмасдим. Балки барча ёшлар каби жасоратли бўлгандирман. Бир гал кечаси душманнинг бутун бир ротаси бизнинг полкимиз майдонида жанг билан разведка олиб борди. Тонгга яқин улар чекинди, бетараф майдондан эса ярадорнинг инграётгани эшитилди. “Бора кўрма, отиб ташлашади, – дейишди менга жангчилар, – кўрмаяпсанми, кун ёришаяпти”.

Уларнинг гапига қулоқ солмай эмаклай кетдим. Ярадорни топиб, уни қайиш билан қўлимга боғлаб олиб, саккиз соат мобайнида судраб, тирик олиб келдим. Командир хабар топиб, ўзбошимчалик қилганим учун қизишиб беш кун қамоқ жазосига ҳукм қилди. Полк командирининг ўринбосари эса бошқача муносабат билдирди: “Мукофотга лойиқ иш қилди”. Мен уларнинг иккаласини ҳам тушундим...

Ўн тўққизга кирганимда “Жасорат учун” медали билан тақдирланганман. Ўн тўққиз ёшимда сочим оппоқ оқариб кетди. Ўша йили охирги жангда иккала ўпкамни ҳам ўқ тешиб ўтди, иккинчи ўқ умуртқам орасидан ўтиб кетди. Оёғим шол бўлиб қолди, ҳатто ўлдига чиқаришди... Уйга қайтиб келганимда, синглим қорахатни кўрсатди!..”

Қатта сержант, разведкачи Альбина Александровна Гантимурова ҳикоя қилади:

“Онамни эслай олмайман, қиёфаси ғира-шира ёдимда қолган. Онам вафот этганда уч ёшда эдим. Отам Узоқ Шарқда хизмат қилар, доимий хизматдаги ҳарбий эди. Мени от чоптиришга ўргатди. Илк марта отга ўтирганимда жуда ҳаяжонланганман. Отам эркатой бўлиб улғайишимни сира истамасди. Беш ёшимдан барча воқеаларни эслайман, Ленинградда холам билан яшардим, холам эса рус-япон урушида меҳр-шафқат ҳамшираси бўлган.

Болалигимда жуда шўх эдим. Баҳс бойлашиб, мактабнинг иккинчи қаватидан сакраганман. Футбол ўйнашни яхши кўрардим, ўғил болалар тўп тепишар, мен эса дарвозабон бўлардим. Фин уруши бошланганда ҳамиша урушга қочиб кетаварардим. Қирқ биринчи йилда еттинчи синфни тугатиб, техникумга кириш имтиҳонларини топширдим. “Уруш бошланди!” дея холам йиғлаганида, мен ниҳоят фронтга бораман, ўзимни кўрсатаман, деб қувонганман. Урушда қон тўкилишини қаёқдан билай?

Халқ кўнгиллиларининг биринчи гвардия дивизияси ташкил топганда биз, бир неча қизни медсанбат¹га олишди.

Холамга телефон қилдим:

– Фронтга кетаяпман.

Холам жаҳл билан буюрди:

– Дарҳол уйга етиб кел. Тушлик овқат совиб қолди.

Телефон гўшагини жойига илдим.

Кейинчалик холамга ачиндим. Ленинград қамали бошланди, холам кекса боши билан ёлғиз қолди.

Холамини кўриб келишим учун рухсат беришгани эсимда. Йўл-йўлакай дўконга кирдим. Урушгача ширинликларни жуда яхши кўрардим. Сотувчига:

– Менга конфет беринг, – дедим

Сотувчи менга телбага қарагандай тикилди. Егулик олиш учун карточка кераклигини, қамал нима эканини билмасдим. Навбатда турган одамларнинг ҳаммаси менга ўгирилди, елкамдаги милтиғим бўйимдан баланд эди. Уни бизга беришганда “Қачон менинг бўйим бу милтиқ билан барабар бўларкан?” деган фикр кўнглимдан кечган.

Кутилмаганда барча, навбатда турганларнинг ҳаммаси сотувчидан илтимос қила бошлашди:

– Унга конфет беринг, бизнинг талонимиздан қирқиб ола қолинг.

Сотувчи менга конфет берди.

Кўчада фронтга ёрдам йиғиларди. Майдонга терилган столларга катта баркашлар қўйилган, одамлар келиб кимдир тилла узугини, кимдир зирагини ташлаб кетарди. Соатлар, пуллар олиб келишарди... Ҳеч ким ҳеч нарсани рўйхат қилмас, ҳеч ким бирон қоғозга имзо қўймасди... Аёллар кўлидаги никоҳ узугини ғалаба учун берарди. Бу манзара, дўкондан олинган ширинлик ҳам сира хотирамдан чиқмайди.

“Бир қадам ҳам ортга йўл йўқ!” деган даъват билан икки юз йигирма саккизинчи буйруқ чиқди. Бу буйруқ мени дафъатан вояга етказди.

Яраланганлар жуда кўп, неча кунлаб ухлмасдик. Бир гал уч кеча-кундуз ҳеч ким мижжа қоқмади. Мени ярадорлар билан машинада госпиталга юборишди. Ярадорларни топширдим, машина ортга бўш қайтди, йўлда ухлаб, жуда тетик бўлиб уйғондим, дугоналарим эса оёқда зўрға турарди.

Комиссар учраб қолди:

– Ўртоқ комиссар, уялиб кетаяпман.

– Нимадан?

– Ухлаб олдим.

– Қаерда?

Ярадорларни элтиб қўйганим, қайтишда бўш машинада ухлаб олганимни айтдим.

– Нима бўпти? Жуда тўғри қилибсан. Лоақал битта тетик одам бўлсин, ҳамма юрган йўлида ухлаб қолай деяпти.

Мен эса жуда хижолатда эдим. Бутун уруш мобайнида мана шундай андиша билан яшаганмиз.

Медсанбатда менга яхши муносабатда бўлишар, бироқ мен разведкачи бўлишни хоҳлардим. Агар рухсат беришмаса, жанг қилаётган олдинги маррадаги кўшинлар таркибига қочиб кетаман, деганман. Бунинг учун комсомолдан ҳайдалишимга сал қолган”.

Иккита “Қизил юлдуз” ордени, иккита “Шухрат” ордени, иккита “Жа-

¹ Медсанбат – тиббий санитария батальони.

сорат учун” медали – булар урушда олинган, Альбина Александровна ўзи айтмоқчи, “разведка учун” олинган жанговар нишонларнинг бир қисми, холос.

“Учинчи “Шухрат” ордени насиб қилмаган экан... “Альбина, сенга яна озгина имкон беришмади-да”, деб разведкачилар ҳазиллашишарди.

Биринчи “Жасорат учун” медали мен учун жуда қимматли мукофот. Аскарлар ётиб олган. “Ватан учун! Олға!” буйруғи янгради, улар эса ётибди. Буйруқ такрорланса ҳам бош кўтаришмади. Қиз бола эканимни кўришсин, дея бошимдан қалпоғимни олиб, дафъатан қаддимни ростладим... Менга эргашиб барча аскарлар шитоб билан талпиндилар ва биз хужумга ўтдик.

Мени медаль билан тақдирлашди, шу куниёқ топширик билан разведкага йўл олдик.

Биз билан бирга кекса фельдшер ҳам разведкага чиққанди. Менга юзланиб:

– Қаеринга ўк тегди? – деб сўради.

– Билмайман... Лекин қон кетаяпти...

Кекса фельдшер отам каби ҳаммасини ётиғи билан тушунтирди.

Урушдан кейин ҳам ўн беш йил разведкага қатнаганман. Ҳар кеча... Тушимда гоҳ автоматим отилмай қоларди, гоҳ куршовга тушардик... Кўзимни очсам, тишим тишимга тегмай тақилларди.

Уруш тугади, мен фақат учта нарсани орзу қилардим: аввало – ниҳоят, қорним билан эмаклаб юрмайман, троллейбусда роҳатланиб қатнайман, иккинчидан – битта оппоқ нон харид қилиб, маза қилиб ейман, учинчидан – оппоқ чойшабда ҳузурланиб ухлайман”.

Зенитчи Валентина Павловна Максимчук хотираларидан:

“Биз, педагогика институтининг талабалари қирқ биринчи йилнинг йигирма саккизинчи июнь куни пешинда босмахона ҳовлисида йиғилдик. Йиғилиш қисқа бўлди. Эски Смоленск йўли бўйлаб шаҳардан чиқиб, Красное шаҳрига жўнадик. Эҳтиёткорликка риоя қилиб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб кетиб борардик. Кечга бориб жазирама тафти бироз қайтди, юриш осонлашди, ҳеч қаёққа қарамай жадал қадам ташлай бошладик. Дам олиш жойига етиб келгачгина ўгирилиб кунчиқарга назар ташладик. Осмоннинг ярмини қип-қизил шафақ қоплаб олган, қирқ километр масофадан назар солганда, бутун шаҳарни қоплагандай эди. Ўн ёки юзта бино эмас, балки бутун Смоленск шаҳри ўт ичида қолганини англадик.

Менинг бурмали оппоқ никоҳ кўйлагим бор эди. Уни дугонам Вера жуда ёқтирарди. Бир неча марта ҳавас билан кийиб кўрган. Никоҳ тўйингга совға қиламан, деб ваъда бергандим. Турмушга чикмоқчи эди-да. Йигит ҳам бинойидек.

Дафъатан уруш бошланди. Оқопларга отландик. Ётоқхонадаги буюмларимизни комендантга топширдик. Кўйлакни нима қилсам экан? Шаҳардан чиқиб кетиш арафасида: “Вера, олакол”, деб таклиф қилдим.

Олмади. Ёнғинда кўйлагим ҳам кулга айланди.

Кетиб бораяпмизу дам-бадам ортга қараймиз. Ҳатто ёнғин ҳароратини сезгандай бўламиз. Тун бўйи йўл юридик, эрталабдан эса ишга киришдик. Танкларга қарши хандақ қазишни буюришди. Етти метрли тик девор ва уч метр чуқурликдаги хандақ. Ер қазияпману белкуракни аланга олгандай, қум эса оловдай қип-қизил бўлиб кўринади. Настарин ва бошқа турфа гуллар оғушидаги уйимиз кўз олдидан кетмайди...

Биз икки жилға орасида, зах майсазордаги чайлаларда яшардик. Бир томонда иссиқ, бир томонда зах. Чивинлар мўр-малахдай ёпирилади. Уйкудан олдин алланималарни тутатиб, уларни чайладан кувиб чиқарамиз, лекин тонгга яқин тешиқ-тирқишлардан кириб олади-да, тўйиб ухлагани кўймайди.

У ердан мени тиббиёт бўлимига олиб кетишди. Яланг полда ётардик. Кўпчилик касал бўлиб қолди. Иссиғим баланд. Этим увушиб қалтирайман, полда ётганимча йиғлайман. Палата эшиги очилиб, шифокор остонада турганча (тўшаклар ёнма-ён тўшалгани учун ичкарига қадам босиб бўлмасди) деди: “Иванова, қонингда плазмодий бор”. Демак, аҳволим яхши эмас.

Олтинчи синф дарслигида ўқиганимдан буён плазмодий деса, ваҳимага тушишимни шифокор аёл қаёқдан ҳам билсин. Шу палла деворга илинган карнайдан кўшиқ янграй бошлади: “Вставай, страна огромная¹...” Бу кўшиқни ўшанда биринчи марта эшитганман.

Мени Рославл шаҳри яқинидаги Козловка деган жойга олиб келишди. Йиқилиб тушмаслик учун ўриндикқа маҳкам ёпишиб олганман, кимдир тушимда гапираётгандай деди:

– Шуми?

– Ҳа, – деб жавоб берди фельдшер.

– Ошхонага олиб боринглар.

Ниҳоят, каравотда ётибман. Гулхан ёнида, зах ерда эмас, дарахт остидаги чодирда ҳам эмас, госпиталда, иссиққина каравотда ётганимга ишонгим келмасди. Етти кун ухлабман. Ҳамишалар мени уйғотиб овқатлантиришганини кейинчалик айтиб беришди, мен эса эслай олмайман. Уйғонганимда шифокор келиб кўриб, деди:

– Жисмонан бақувват, соғайиб кетади.

Мен яна ухлаб қолдим.

Урушда энг қийини уйқуни енгиш эди. Кетма-кет бир неча кун тўйиб ухлалмаслик оқибатида одам ўзини идора қила олмайдиган аҳволга тушиб қоларди. Ишлаётган пайтингда сезилмайди, биров бекор қолдингми, ёнбошлаб уйқуга кетганингни билмай қоласан. Навбатчилик пайтида ухлаб қолмаслик учун тинмай у ёқдан-бу ёққа юрардим, ёдлаб олган шеърларимни тақрорлардим”.

Уруш фақат жанг майдонида давом этмасди. Менинг ватанимдаги ҳар бир инсон аскарга айланганди.

Франи Васильевна Адашкевич сўзларидан:

“Минскни бомбардимон қилиш бошлангач, биз шаҳардан бош олиб кетишга уриндик. Қочоқлар орасида эркақлар йўқ, аёллар, болалар ва кексалар кетиб бораётгани эсимда қолган. Бунчалик кўп болани ҳеч қачон кўрмаганман. Нима учун шундай таассурот қолганини билмайман. Балки биринчи галда болаларни қутқаришга ҳаракат қилингани учун шундай туюлгандир. Лекин бунақа сон-саноксиз болани қайта сира учратмадим...”

Босқинчиликдан кейинги илк кунларда нималар қилганман? Ўқ териб, сув иситиладиган қозонда, идишларда ерга кўмардим, ўрмонларда қалашиб ётган курулларни ғамлардим, бундай ишлар билан ёлғиз мен шуғулланмасдим. Агар омон бўлсак, курул-яроғ кунимизга ярашини билардик. Ҳеч ким фашистлар заминимизни топтаётганига жим қараб туришни истамасди”.

Слуцк шаҳрида яширин иш олиб борган Мария Тимофеевна Савицкая-Радюкович хотирлайди:

¹ Иккинчи жаҳон уруши даврида халқни жасоратга чорлаган энг машҳур кўшиқлардан бири.

“Немислар қишлоғимизга мотоциклларини тариллатиб кириб келишди. Ёш, қувноқ, ҳамиша кулиб юрадиган немисларга нафрат билан тикилардим. Улар хандон отиб кулишарди! Бизнинг юртимизга бостириб киргани камдай, хандон отиб кулганини кўриб, ўзимни қўярга жой тополмасдим.

Мен қасос олиш, мардона ҳалок бўлишни, жасоратим ҳақида китоб ёзишларини орзу қилардим. Ўз ватаним учун ҳамма ишга тайёр эдим.

– Лекин сизнинг ёш болангиз бўлган?

– Қирқ учинчи йилда қиз тукқанман. Ботқоқликдаги пичан ғарами устида. Йўргакни елкамга ёйиб қуритардим, уни бироз иситардим-да, боламни яна йўргаклардим. Атрофни олов қуршаб олган, қишлоқларни одамлар билан бирга ёқишарди... Бизнинг Гресск туманимизда (урушга-ча шундай туман бўлган, ҳозир унинг худуди Слуцк тумани таркибига киритилган) тўққизта қишлоққа ўт қўйишди.

Дугонам иккимиз ёниб кетган одамларнинг қолдиқларини йиғардик. Одамларнинг сўнгақларини топардик, кийимининг бир парчасини топиб олсак ҳам эгаси ким эканини билардик. Мен ана шундай кийим парчаларидан бирини кўтардим, дугонам эса: “Онамнинг кофтаси...” деди-ю, хушини йўқотиб йиқилди. Кимдир чойшабга, кимдир ёстик жилдига, хуллас, тоза матога сўнгақларни йиғарди. Сўнг умумий қабрга қўярдик. Фақат оқарган сўнгақлар қоларди...

Шундан кейин қандай топшириқ беришмасин тап тортмай борардим. Комиссар менга топшириқ берарди-да: “Сенга раҳмим келади!” дея кўзига ёш оларди. Шахардан дори-дармон, бинт, зардоб олиб келардим... Чақалоғимнинг қўллари, оёқлари остига дорини қўяман-да, йўргаклаб йўлга тушаман. Ўрмонда ахир ярадорлар нобуд бўляпти. Шошилиш керак. Ҳар қадамда немислар ва полицайларнинг постлари, ҳеч кимни ўтказишмасди, фақат мен ўтардим.

Ҳозир эслаш жуда оғир... боламнинг иссиғи чиқиши, йиғлаши учун баданини туз билан ишқалардим. Териси қип-қизариб, тошма билан қопланар, чинқириб йиғлай бошларди. Постга яқин келиб: “Терлама, пан... терлама!” деб шивирлардим. Улар эса “Тезроқ йўқол!” дея ҳайдаб солишарди. Туз билан ҳам ишқалардим, саримсоқ пиёз ҳам қўярдим. Қизалоғим эса ҳали бир парча эт... Уч ойлигидан топшириқларни бажаришга киришганман... Эмизардим...

Постдан ўтганим заҳоти ўрмонга бекиниб олиб, йиғлашга тушардим. Дод солардим! Боламга раҳмим келарди. Бир-икки кун ўтиб яна йўлга тушардим. Бошқа илож йўқ эди...”

Мария Тимофеевна билан ёнма-ён дугонаси Мария Михайловна Матусевич-Заяц ўтирарди, улар дастлаб биргаликда яширин иш олиб боришган, кейинчалик партизанлар сафида ҳам бирга курашишган. У дугонасининг ҳикоясини тинглаб йиғларди. Кейин кўзида ёш билан ўзи ҳикоя қилди:

“Урушдан уч кун аввал ўғил туғдим... Антонни... Одамлар: “Уруш!” дея ваҳима қилади, биз эса туғруқхонада ётибмиз. Эсимда қолгани – ўшанда ҳамма ҳомиладор хотинлар ўғил тукқанди.

Немислар бостириб келган илк кунларданок ўрмонда ҳар бир патронни йиға бошладик. Қурол тўплаганмиз. Онам рухсат бермасди: “Чақалоқ билан қаёққа кетаяпсан? Худодан кўркмайсанми?” Мен ҳам бўш келмасдим: “Бу босқинчилар Худодан кўрқаяптими? Одамларимизни нима қилишаётганини кўрмайсизми?...”

Йигитларни уйларидан судраб чиқиб, остонадаёқ отиб ташлашарди. Икки қўшни йигитни уйлариининг олдида, шундоқ остонанингни ўзидаёқ отиб ўлдиришди...

Мен комсомол аъзоси эдим. Қўл қовуштириб ўтира олмасдим. Варақалар тарқатиб, маълумотлар йиғардим. Боламни ҳамиша қўлимда кўтариб юрардим. Бир йўла икки инсоннинг ҳаётини хавф остига қўярдим. Қанча кўз ёши тўкмадим.

Ўғлим ҳалок бўлди. Партизанлар сафида бўлганим учун уни ўлдиришди. Онам билан бирга ёқиб юборишди. Уйимизга ҳовлиқиб етиб келдим... Оловнинг ҳовури сўнмаганди... Топганим бир кафтгина хоки туруб бўлди... Юрагим ўртаниб дод солдим...

Урушдан кейин яна ўғил кўрганимда, уни вояга етказиш насиб этсин, ўз қўллари билан мени бағрига босиб, онаси эканимни билсин, деб Худога ёлвордим... Уруш мени шундай хаста қилиб қўйганди..."

Вера Иосифовна Одинец, партизан:

"Нафрат ўтида ёнардик. Ахир бизнинг еримизда душман нималар қилаётганини ўз кўзимиз билан кўриб турардик. Кўнглимизда нафратдан ўзга ҳеч вақо йўқ эди. Мен йўлларда беҳисоб қон ҳалқобларини, марҳумларни кўрдим. Онанинг кўз олдида фарзандини ўлдирганларининг гувоҳи бўлганман. Одамларнинг марҳумлар бошида дод-фарёд солишга ҳам мажоли қолмаганди..."

Хуфия иш олиб борган минсклик Наталья Николаевна Акимова ҳикоясидан:

"Мен Новинках шаҳрида, руҳий хасталар шифохонасида ишлардим. Одамлар шу ернинг ўзида ҳам даволаниб, ҳам ишларди. Катта ферма, уч юз гектар ер, иссиқхоналар бор. Шифохонада уч юзта бемор даволанарди. Минскни бомбардимон қилишди. Бизнинг уйимиз ҳам ёниб кетди, кўчамизда ёнмаган уй қолмади. Уйимиз турган жойга келганимизда у ерда фақат роялнинг қопқоғи ётар, ёнғин қолдиқлари орасида иккита хитой кўзаси дўмпайиб турарди.

Шифохонанинг бош шифокори дарҳол ҳарбий бўлимга йўл олди. Лекин беморларни ўз ҳолига ташлаб бўлмасди. Мен улар билан қолдим. Шаҳарни фашистлар босиб олди. СС гуруҳини¹ бизга, айти шу ерга, фермага бириктиришди. Немис Вернер бошлиқ эди. Бир гал: "Юринг, сизнинг одамларингиз ўз постида нима ишлар қилаётганини кўрамиз", дея мени бошлаб кетди. Бир постнинг ёнида бемор аёл югуриб ёнимизга келди-да, чекишдан беринглар, деб сўрай бошлади. Бизнинг беморларимиз ўзларини жуда эркин тутишар, шуниси билан ажралиб туришарди. Вернер уни ҳайдамоқчи эди, бемор бўйнига осилиб, уни ўпа кетди, ўзини олий табақа вакили деб биладиган Вернер шаънига доғ тушгандай дарҳол тўппончасини чиқариб, ҳамон бўйнига осилаётган бемор жувоннинг энсасига ўқ узди.

Бу воқеа қаерда бўлганини ҳам сизга кўрсатишим мумкин – ҳозир иккинчи палата жойлашган. Мен унга ташланиб, қаерда турганини унутиб қўйганини, бу ер шифохона, булар эса беморлар эканини бақириб айта бошладим. Оёқ-қўлим титраб, сира ўзимни босолмасдим. Мени бошқа хонага судраб кетишди, бироздан кейин ортимдан Вернер кирди. У таржимон воситасида ниманидир менга тушунтиришга уринарди. Гўё мен беҳуда изтиробга тушяпман, ортиқча даҳмазалардан халос бўлиш кераклигини тушунишим керак эмиш.

Кейин нима бўлди, денг... Душегубка, яъни фашистларнинг одам ўлдирадиган машиналари келди. Уларга беморларни жойлаб олиб кетишди. Юролмайдиган заиф беморларни эса кўтариб бориб ҳаммомга

¹ СС гуруҳи – Гитлер армиясининг алоҳида шафқатсиз бўлинмаси.

тиқишди-да, эшикни ёпиб, ҳаммомнинг деразасига машинанинг тутун чиқарадиган қувурини суқишди ва ҳаммасини заҳарлаб ўлдиришди. Сўнгра мурдаларни худди саржиндай машинага тахлашди.

Буларнинг ҳаммасини бошқариб турган раҳбар росмана жазавага тушганимни кўриб, мени хонасига олиб боришларини буюрди. Ҳатто ўз қилмишларини оқлашга ҳам уринди: “Ҳозир жуда изтироб чекаёпсиз, лекин даҳмазалардан сизни кутқарганимиз учун кейин хурсанд бўласиз. Ахир ҳеч вақога ярамайдиган бу бемор кимсаларнинг кимга кераги бор? Аёлларга хос кўнгли бўшлиқни бас қилинг”. Улар бундай ишларни оддий юмуш каби хотиржам адо этарди.

Уларни одам дегани ҳам тилинг бормайди. Бундай йиртқичларнинг заминимизда юришига бефарқ қараб бўлармиди?”

Менинг ён дафтарчаларимда ўнлаб, юзлаб шундай ҳикоялар бор. Ҳаёт хотираларда қуюқлашади, кейинчалик уларнинг энг саралари юзага қалқиб чиқади. Ўтмишнинг қизғин хотираларидан менинг бугунги ҳаётим ларзага келаётгандай.

Собиқ партизан Елена Фёдоровна Ковалевская Киевдан йўллаган мактубдан бир неча сатр:

“Биз уч киши: отам, эрим ва мен бир кунда урушга отландик, бу пайтда акам жанг қиларди. Онам ёлғиз ўзи сигир билан қолди...”

Урушдан фақат мен қайтдим. Сигирни аравага кўшиб, онам билан ўтин олиб келгани ўрмонга йўл олдик...”

Гомель шаҳрида яширин иш олиб борган Софья Васильевна Осипова-Вигонная ҳикоясидан:

“Институтни энди битиргандим. Жомадонимни олиб уйга қайтаяпман, йўл-йўлакай урушга йўл олган эркакларга дуч келдим. Агар эркаклар камлик қилса, мен ҳам урушга борганим бўлсин, деб аҳд қилдим...”

Уйга келганимда онам йиғлаб ўтирар, отам ҳам хафа эди. Онам мени бағрига босиб, юзимдан ўпиб деди: “Қайтиб келганинг яхши бўлди, бирга яшашга нима етсин! Энди нима қиламиз?” Мен, қурашамиз, деб жавоб бердим.

Фашистларнинг самолётлари ўша кечадаёқ шаҳарни бомбардимон қилди, ухлаб ётган одамлар устига бомбалар ёғилди. Эрталаб агрофга назар солиб, одамлар бошига тушган офат билан табиат ўртасидаги номутаносибликка гувоҳ бўлдим. Офтоб чарақлаб, даҳшатли манзарани ёритганди. Биз шу кундан эътиборан табассум нималигини унутдик. Жангчи бўлиш фурсати етганини ҳар биримиз англадик”.

Гомель шаҳрида яширин иш олиб борган яна бир аёл Ольга Андреевна Емельянова хотирлайди:

“Уруш бўлаяпти, мен эса ҳомиладорман. Ҳамма мамлакат ичкарисига бош олиб кетиш керак, дейди. Менинг кўнглимда эса ўзгача фикр: йўқ, туғилган жойимни ташлаб қаёққа бораман? Туғишим керак. Чақалоғим билан кимникига сиғаман? Урушнинг ўнинчи куни туғдим...”

Фашистлар заминимизни топтаётганини кўргани ҳамон онам шол бўлиб қолди. Қандай қилиб бўлса ҳам партизанлар бўлинмасини топишим керак, деган қарорга келдим. Кўнглимизда ватандан муқаддас ҳеч вақо йўқ эди”.

Тўртинчи гвардия Новгород бомбардимончи авиаполкининг учувчиси, гвардия катта лейтенанти Анна Семёновна Дубровина-Чекунова урушнинг дастлабки кунлари ҳақида шундай ҳикоя қилади:

“Мен фронт учун зарур ихтисосликка эга эдим. Лоқақал бир лаҳза

ўйламадим ҳам, иккиланмадим ҳам – фронтга йўл олдим.

Эсимда қолгани шуки, хонамдаги гулларни ташқарига олиб чиқиб, кўшни аёлларга юзланиб:

– Илтимос, сув куйиб турунглари. Мен тез қайтаман, – дедим.

Тўрт йил деганда қайтиб келдим.

Жуда кўп қизлар урушга сафарбар қилинган. Уйда қолган қизлар бизга хавас қилар, хотинлар эса йиғларди. Ҳаммининг кўзида ёш, мен билан кетаётган қиз эса йиғлашни хаёлига ҳам келтирмайди. Ниҳоят, кўпдан қолмаслик учун ноилоҳ кўзларини тупуги билан намлаб олди. Ҳамма йиғлаб турган бир пайтда ёлғиз ўзинг кўз ёши қилмасанг, жуда ноқулайда. Бироқ уруш даҳшатини биз қаёқдан ҳам билибмиз. Ёш эдик-да...”

Ҳарбий фельдшер Мария Афанасьевна Гарачук:

“Тиббиёт билим юртини тугатдим... Уйга қайтганимда отам хаста эди. Дафъатан уруш бошланди. Эрталаб дарахтларнинг япроқларидаги шабнам куриб улгурмаган бир пайтда уруш бошлангани ҳақида овоза тарқалди. Уруш хабарини эшитган лаҳзада япроқларда кўзим тушган шабнамларни кейинчалик фронтда ҳам эслардим.

Биз нима бўлишидан қатъи назар, ҳатто чекина туриб ҳам ғалаба қозонишимизга ишонардик. Ўлдиришадими, яраланаманми ёки тирик қоламанми, ўзим ҳақимда ўйлашга фурсат йўқ эди. Ўзимизга қарашга бир дақиқа ҳам вақтимиз йўқ. Кўзимиз фақат ярадорларни кўради. Очиқ ҳавода, ғаллазорда ётганимиз эсимда. Немисларнинг автоматлари “та-та-та” қилиб “сайрайди”-да, бир нафас сукунат чўқади. Ғаллазор шовуллай бошлайди. Яна немис автоматлари “сайрашга” тушади... Ғаллазорнинг шовуллашини яна эшитармиканман, деган фикр хаёлдан кечади.

...Ярадорни судраб кетаяпман. Бирдан йиғлаётган бола овози қулоғимга чалинади. Ёш бола зўр бериб йиғлаб, ёрдамга чақирарди. Қаерда, ким, нахотки, деган саволлар исқанжасида дала бўйлаб изғийман, сал бўлмаса эсим оғиб қолаёзди. Ниҳоят, яроқсиз ҳолга келган танк остидан беш яшар қизчани топиб олдим. Қизалоқнинг ёноғида қон кўриб, даҳшатга тушдим. Болаларнинг аланга ичида қолишидан ҳам ортиқ даҳшат борми?”

Гомель шаҳридан Анна Константиновна Антуськова:

“Болалигимда феъл-атворим шаклланишида амакимнинг таъсири катта бўлган. У отам билан бирга Будённий армиясида жанг қилган. Амаким жангчи дўстлари ҳақида ҳикоя қилишни, фуқаролар уруши ва ўша уруш қахрамонлари тўғрисидаги кўшиқларни куйлашни хуш кўрарди. “Дарё ортидаги олис ўлкада”, “Воҳалар ва адирлар бўйлаб”, “Энг қудратли Қизил армия” каби қатор кўшиқларни айнан амакимдан биринчи марта эшитганман. Амаким туфайли фуқаролар уруши даври кўшиқларини ҳалигача хуш кўраман.

Урушдан олдин ҳамширалар мактабини тугатишга улгурганим билан мени Гомель вилояти Буда-Кошелевск туманининг Недойск шифокорлик участкасига ҳамширалик хизматига юборишди. Ўша жойда хўжалик комсомол ташкилотига котиба этиб сайлашди, ташкилотнинг етмиш аъзоси бор эди. Биз тўғарак туздик. Бу менинг ҳаётимдаги энг масрур ва бахтиёр дамлар эди. Бироқ бу давр узоқ давом этмади. Унга уруш чек қўйди. Йигирма иккинчи июннинг тонгини ҳозиргидек эслайман...

Биз концертдан қайтаётгандик. Куй-кўшиқлар билан хўжалик бошқаруви биносига етиб келдик ва шу ерда уруш хабарини эшитдик. Бирдан ҳамма жим бўлиб қолди. Уйга ботиб, жиддий тортган ҳолда барча дафъатан улғайиб қолди. Шу палланинг ўзидаёқ ҳамма ватанни ҳимоя

килишга тайёр эканлиги яққол кўриниб турарди. Тиббиёт ходими сифатида рўйхатда турганим учун шу куни кечки пайт армияга сафарбарлик йўлланмасини олдим. Дўстларим билан ажралиш фурсати етиб келганди. Кўплар йиғи-сиғи қиларди. Кўрқоқ демасликлари, кўрққанидан фронтга боришни истамапти, деб ўйламасликлари учун йиғлашдан ҳайиқардим. Ҳолбуки, ҳеч нарсадан тап тортмасдим, қалбан урушга тайёр эдим. Ақлан ҳаммасини англаб улгурмаган бўлсам ҳам, қалбан жангга шай эдим...”

Польша кўшинларининг подпоручиги, автоматчилар бўлинмасининг командири Любовь Ивановна Любчик Березино туманининг Перевоз қишлоғида истиқомат қилиши тўғрисида газетада босилган очеркдан билиб олдим.

Березиногача янги “Икарус” автобусида етиб олдим. Бекатда менга шундай дейишди: “Перевоз томонга автобус қатнамайди. Ботқоқ йўлдан сут ташийдиган машина ҳам, почта машинаси ҳам ҳамиша юравермайди”. Почта машинаси, маълум бўлишича, эрталаб ўтиб кетибди, сут ташийдиган машина эса марказий хўжалик қўрғончаси жойлашган қўшни қишлоқгача элтиб қўйиши мумкин экан. У ердан яна тўрт километр йўл босиш керак ёки пиёда, ёки дуч келиб қолса, аравада кимдир элтиб қўйиши мумкин. Омадим бор экан, ўрмончи ўз юмушлари билан Перевозга бораётган экан, Любовь Ивановнанинг уйи олдиғача олиб бориб қўйди: “Ҳой, Любчик, урушда кўрсатган жасоратингга тан бермасликнинг иложи йўқ, уйингдан мухбирларнинг оёғи узилмайди-я...”

Любовь Ивновна билан печкага ўт ёқдик-да, биргаликда картошка тозалаб, қайнатдик ва дастурхон атрофидан жой олдик.

Яна бир бор уруш хотираларига кулоқ тутдим.

“...Саратовга мен ҳам эвакуация қилиндим. Чамаси уч ойда чилангарлик касбини ўргандим. Ўн икки соатлаб дастгоҳ ёнидан жилмасдик. Хаёлимда эса фақат фронтга талпинаман. Дугонам билан ҳарбий бўлимга йўл олдик, лекин заводда ишлаётганимизни айтмадик. Акс ҳолда фронтга олишмасди. Ниҳоят, ниятимга етдим.

Рязань пиёда аскарлар билим юртига юборишди. У ердан пулемётчилар бўлинмасининг командири бўлиб чиқдим. Фақат пиёда йўл босиб, Варшавагача борганман...”

Партизанлар бўлинмасида ҳамшира бўлиб хизмат қилган, ҳозир эса Иккинчи жаҳон уруши тарихи Белоруссия давлат музейининг экскурсоводи Вера Сергеевна Романовскаянинг ҳикояси беихтиёр ёдимга тушди. У урушнинг дастлабки воқеалари ҳақида ҳикоя қилмаса-да, лекин барча хотираларида муштараклик кўзга ташланади ва ҳар бир ҳикояда янги, қутилмаган жиҳатни кашф этиб, ўша кунлар ва йилларнинг руҳини янаям аниқ ва муфассал ҳис қиласан.

Вера Сергеевна Романовская:

“Бизнинг партизанлар бўлинмамиз Қизил армия қисмларига қўшилди ва параддан кейин курулларни топшириб, меҳнат жабҳасига йўл олишимизни айтишди. Биз эса тасаввур қилолмасдик: уруш давом этаётир, ҳозиргача фақат Белоруссия озод қилинди, курулларни нима учун топширишимиз керак? Барчамиз бундан кейин ҳам жанг қилишни истардик. Барча қизлар ҳарбий бўлинмага йўл олдик... Мен ҳамшира эканимни айтиб, фронтга жўнатишларини илтимос қилдим. “Яхши, сизни рўйхатга оламиз, зарурат туғилса, ўзимиз чақирамиз”, деб жавоб беришди. “Ҳозирча ишингизни давом эттираверинг”.

Кутаяпман... Ҳеч ким чақирай демайди... Яна ҳарбий бўлинмага бордим... Кўп қатнаганман. “Фронтда тиббиёт ҳамширалари етарли, шунинг учун сизни чақирмаяпмиз”, деб ниҳоят очиқ айтишди. “Фақат Минск вайроналарини тозалайдиганлар етишмайди...” Қизларимиз қандай эди, дейсизми? Чернова деган ёшгина жувон бўларди, ҳомиладор эканига, бағрида туғилажак фарзандининг юраги уриб турганига қарамай, миналарни ёнбошига олиб таширди. Дугоналарим мана шундай фидойи эдилар. Сабаби нима дейсизми? Сабаби оддий: бизни мана шундай руҳда, Ватан ва биз бир тану бир жонмиз, деган кайфиятда тарбиялашган. Бошқа бир дугонам эса ёшгина қизалоғини шаҳар бўйлаб қўрқмай етаклаб юрар, кизининг баданига қўйлаги остидан варақалар боғланган бўларди. Қизалоқ бечора йўл-йўлакай “Ойи, сиқилиб кетаяпман... Бўғилиб кетдим”, дея зорланарди. Кўчада эса ҳар қадамда немислар, полициячилар.

Болалар-чи?.. Биз уларни ҳам бўлинмамизга олиб кетгандик, лекин бола барибир бола-да. Қамалда қолганимизда, хавф-хатар кучайгач, уларни фронт ортига жўнатишга қарор қилдик, лекин улар болалар уйидан яна фронтга қочиб келишарди. Зумрашаларни йўлларда тутиб олишар, улар яна қочиб кетар ва фронтга йўл оларди...

Бундай ҳолатларнинг сабабини тушунтириб бергунча тарих чархпалаги яна юз йил айланса ажаб эмас. Ҳомиладор аёлнинг минани бағрига босиб ташишини кўз олдингизга келтириб кўринг... Ахир у фарзанд кутаётгир... Севган, яшашни истайди... Лекин ўлимдан тап тортмасди...”

Буни қандай таърифлаш мумкин? Л. Толстой буни пинҳона ватанпарварлик шижоати, деб таърифлаган. Уруш қатнашчилари эса ўзлари ҳақида баландпарвоз гап айтмайди: “Сабаби нима дейсизми? Сабаби оддий: бизни мана шундай руҳда, Ватан ва биз бир тану бир жонмиз, деган кайфиятда тарбиялашган”. Биз эса бунинг сабабини билишимиз, моҳиятини англашим зарур, чунки биз уларнинг фарзандлари, набираларимиз.

Хотираларга кулоқ тутиб, тасаввур қилишга уринаман... Йўқ, уларнинг ўрнига ўзимни қўймоқчи эмасман. Бунга ҳеч қандай ҳаққим йўқ. Лекин хотираларни ёзиб олиш асносида улар бошидан кечирган даҳшатларни ҳис қилишга чоғланаман. Аскарлар чеккан тамаки тутунига тўлган вагонлардаги, сочлари ўғил болалардек тарашланган, бир хил ҳарбийча кийинган кизлар кўз олдимга келади, эгнидаги қалин шинеллар этаги ерга тегай дейди, бир-бирининг олдида кўз ёши тўкишдан андиша қилади, ҳатто оналарининг бағрида ҳам хижолат чекади – ахир улар фронтга кетмоқда!

Ёши каттароқлари хаёлга толиб, сукут сақлаган қўйи, улар – ёшлар эса шоду хуррам, қўшиқ куйлаб йўл олганларини ҳозир ҳам эслайдилар. Мени ҳайратлантирган жиҳат шундаки, урушга қандай йўл олгансизлар, деб сўраганингизда асосан бир хил жавоб беришади: яхши кўрган қўшиқларимизни куйлаганмиз. Улар уруш ҳақида нимани биларди? Ўн етти-ўн саккиз ёшда уруш деганда, нимани тасаввур қилиш мумкин? Мана, масалан, фельдшер Мария Васильевна Тихомирова бундай эслайди. У урушдан бир ой олдин тиббиёт билим юртини битириб, тақсимот бўйича Ленинград вилоятининг қишлоқ шифохоналаридан бирига йўл олади. Шифохонага етиб келиб, жойлашгани ҳамоно ҳарбий бўлинмага чақириб: “Икки соат ичида тайёр бўлинг, сизни фронтга жўнатамиз”, дейишди. Мен тайёргарлик кўриб, зарур нарсаларни жомадонга жойлаштирдим.

- Фронтга ўзингиз билан нималар олдингиз?
- Конфет.
- Нима-нима?

– Бир жомадон конфет.

Мени ишга юборишган қишлоқда йўл пули беришарди. Ўша пулнинг ҳаммасига бир жомадон шоколадли конфет харид қилдим. Конфетнинг устига эса курсдош қизлар билан бирга тушган фотосуратимни жойладим. Ҳарбий бўлинмага келганимда бошлиқ: “Қаерга жўнатишимизни хоҳлайсиз?” деб сўради. “Дугонам қаерга бормоқчи?” деб мен ҳам уни саволга тутдим. Ленинград вилоятига бирга келгандик, дугонам ўн беш километр наридаги қўшни қишлоқда ишларди. Бўлинма бошлиғи жавобимни эшитиб: “У ҳам шуни сўради”, деб кулиб юборди.

Минск вилоятининг Березино тумани марказида истиқомат қилувчи катта сержант, ҳайдовчи Тамара Илларионовна Давидович хотирасида эса қуйидаги воқеа сақланиб қолган:

“...Мен ҳайдовчилар курсини тугатдим. Олти ойлик курс. Ўқитувчи эканим билан қизиқишмади (урушгача педагогика техникумида таҳсил олганман). Урушда ўқитувчининг кимга кераги бор? Аскарлар керак. Қизлар кўпчилик эдик, бутун бошли ҳайдовчилар батальони.

Бир гал машғулотлар пайтида... Бу воқеани нима учундир кўз ёшсиз эслай олмайман. Баҳор эди. Биз ўқ отиш машғулотларини яқунлаб, ортга қайтдик. Мен бинафша териб олдим. Бир тутамгина. Уларни узиб олиб, милтиқнинг ханжарига боғлаб қўйдим. Шу асно кетавердим.

Лагерга етиб келдик. Командир барчани сафга тизиб, менинг исми шарифимни айтди. Мен олдинга чиқдим. Милтиғимнинг учига бинафшаларни боғлаб олганимни унутибман. Командир менга танбеҳ бера бошлади: “Аскар гулдаста терувчи эмас, балки росмана жангчи бўлиши керак...” Шундай шароитда қандай қилиб хотиржам гуллар териш мумкинлигини у сира ақлига сиғдира олмасди. Лекин бинафшаларни ташлаб юбормадим, уларни аста чўнтагимга солиб қўйдим. Ана шу бинафшалар учун навбатдан ташқари уч наряд билан жазоланганман...

Яна бир гал навбатчиликда турибман. Тунги соат иккида мени алмаштиргани келишди, мен эса жойимдан жилмадим. “Сен кундуз кунни навбатчи бўлақол, тун бўйи ўзим навбатчилик қиламан”, деб айтдим. Қушларнинг сайрашини тинглаш учун тун бўйи, тонгга қадар навбатда туришга рози эдим.

Биз фронтга отланганимизда, кўча бўйлаб борарканмиз, аёллар, кексалар, болалар – ҳамма елкама-елка туриб кузатиб қолган. Барчанинг кўзида ёш: “Қизлар фронтга кетишяпти”. Айтганимдек, бутун бошли қизлар батальони эдик. Эшелонда кетиб бораяпмиз, ўй-хаёлимиз қаёқда денг? Ҳамон ёш боладан фарқ қилмаймиз. Бир қиз билан вагон йўлагига турибмиз. Йигитлар таклиф қилишди: “Ҳой, қизлар, қачонгача очликка чидайсизлар? Қотган нонимиз бор, тортинмай келаверинглар”. Биз эса хотиржам бош тортамыз. Қадримизни ерга ургимиз келмайди...”

Жарроҳ Вера Иосифовна Хорева эса урушнинг дастлабки кунларида кўнглидан кечганларини шундай ифодалайди:

“Фронтга кетаяпману уруш узок давом этмаса керак, деб ўйлайман. Ўзим яхши кўрадиган битта юбкамни, бир жуфт пайпоқ ва битта туфли олдим. Воронежни ташлаб ортга чекинганимизда дўконга кирганимиз, мен баланд пошналар туфли харид қилганим ҳамон ёдимда. Аянчли шароитда чекинапмиз, кўчалар лой, мен эса дўконга кирдим ва нима учундир туфли харид қилгим келди. Ҳозир ҳам эсимдан чиқмайди, жуда бежирим туфли эди... Атир ҳам сотиб олдим. Кўниккан ҳаёт тарзимиздан бирданга воз кечиш қийин кечди. Уруш бошланган, мен эса ҳамон қизалоқ эдим-да...”

Сон-саноксиз далиллар ичидан нима учун мана шу иккитасини: бир жомадон конфет билан милтиқ ханжарига боғланган бир тутам бинафшани танлаб олдим? Эҳтимол, мен англашни истаган қиз таниш нарсалар орасида камина учун яна ҳам ҳаётий ва яқинроқ қиёфа касб этар. Нима бўлганда ҳам портлатилган неча-неча душман эшелонлари, уриб туширилган самолётлари, ёндирилган машиналари, қўлга киритилган ўлжалардан кўра айнан ўша, конфет тўла жомадону бинафшалар сабаб олинган навбатдан ташқари учта наряд жазоси менинг бугунги тасаввуримга кучлироқ таъсир қилади. Ғалаба қозониш учун қанча зарур бўлса, шунча эшелон, самолёт ва техника йўқ қилинганини биз бугун биламиз. Жанговар тўқнашувлар баёни эмас, балки урушдаги инсон ҳаёти тафсилотлари бугун ҳаммасидан ҳам кўпроқ ҳаяжонлантиради ва ҳайратлантиради. Уруш ҳар бир ҳаётий воқеанинг, турмушдаги ҳар бир майда-чуйданинг қадрини юксалтирди, у ерда турмуш билан борлиқ жипслашди.

Оддийгина бу қизлар қандай қилиб ажойиб аскар бўлишди? Улар жасорат учун тайёр эди, бироқ армияга тайёр эмасди. Армия ҳам, ўз навбатида уларга тайёр эмасди, чунки қизларнинг аксарияти кўнгилли равишда фронтга отланарди. Улардан ҳеч ким умидвор ҳам бўлмаган, кутмаган ҳам: “Ҳарбий бўлинма бошлиғи олдида бўйим бир қаричгина бўлиб турибман. У мендан ажабланиб сўради: “Қизларни армияга олишади, деб сенга ким айтди?” Урушнинг илк кунлари эди... Йил ўтди, мен эса урушга қандай фойдам тегиши мумкин, дея зўр бериб муттасил ўйлайман, лекин фронтга жўнатиш учун иссиқ қўлқопимдан бошқа ҳеч нарса тополмайман. Оёғимдаги пиймам ўттиз тўртинчи ўлчамли, кичкина бўлгани учун фронтга жўнатиб бўлмайди. Яна ҳарбий бўлинмага йўл оламан...” деб эслайди оддий аскар, разведкачи Любовь Ивановна Осмоловская.

Аскарлик маҳоратини улар дафъатан ва осон ўзлаштирмаган. Қирқинчи ўлчамли кирза этиклар ёки узун ўрамали, ўзларининг сўзлари билан айтганда, “занжирли” америкача ботинкалар, шинель кийишлари, узун сочларини қирқишлари (қизлик ўтмиши билан аскарлик ҳаётини бири-биридан кескин чегаралайдиган бу ўта шафқатсиз йўқотишни уларнинг бари, албатта, эсга оларди) керак эди, ҳарбий либосга кўникиш, ҳар бир ҳарбийнинг унвонини ажрата билиш, “нишон”га беҳато ўқ узиш, эмаклаб юриш, пайтава ўраш, бир неча кунлаб ухламаслик, санокли дақиқаларда газниқобни кийиш, окоплар қазиш талаб қилинарди. Фронтга юборишларини илтимос қилишганда, ҳатто уларнинг ҳаёлига ҳам келмаган урушнинг ўзига хос кундалиқ ташвишлари эди булар.

Грузиянинг Обза қишлоғидан оддий аскар, зенитчи Ионна Александровна Смирнова хотирлайди:

“Бизни вагонларга жойлаштиришгач, машғулотлар бошланди. Ҳаммаси биз тасаввур қилгандан мутлақо бошқача эди. Сахарлаб турардик, бир лаҳза ҳам ёлғиз қолмасдик. Биз эса кўниккан турмуш тарзимизни унута олмасдик. Фақат тўрт синф маълумотига эга бўлинма командири, кичик сержант Гуляев низомни ўргатар экан, айрим сўзларни ногўғри талаффуз қилганда жаҳлимиз чиқарди. Бундай сакта талаффуз билан бизга нимани ҳам ўргата оларди, деб ўйлардик...”

Карантиндан кейин, қасамёд қилиш арафасида старшина шинель, пилотка, юбка, ичкўйлак ўрнига сурпдан эркакча тикилган энги узун иккита кўйлак, пайтава ўрнига эса пайпоқ ҳамда пошнаси ва учига металл нағал қоқилган тошдай оғир америкача ботинкалар – ҳарбий кийим-кечаклар олиб келди. Бўйим бор-йўғи бир метру эллик уч сантиметр, ўттиз

тўртинчи ўлчамли пойабзал кийганим учун бутун ротада энг паст бўйли мен эдим. Ҳарбий саноат, боз устига Америка саноати бундай ўлчамли кийим-кечак ишлаб чиқармасди. Менга қирқ иккинчи ўлчамли ботинка беришди, ипларини ечмасдан кийиб олардим ва ечиб қўярдим, жуда оғир бўлгани учун оёғимни аранг судраб босардим.

Қадамлаб юрганимда тош ётқизилган майдондан учкун сачрарди, хуллас, қадам ташлашим ҳарбийча юришга сира ўхшамасди. Дастлаб қанчалар азоб билан юрганимни эсласам, юрагим орқага тортиб кетади.

Командир қай асно юраётганимни кўриб, олдига чақирди:

– Смирнова, шунақаям қадам ташлайдими? Наҳотки сенга ўргатишмаган бўлса, нима учун оёғингни кўтармаяпсан? Навбатдан ташқари учта наряд эълон қиламан...

Мен жавоб бердим:

– Хўп бўлади, ўртоқ катта лейтенант, навбатдан ташқари учта наряд! – ўгирилиб турган жойимга қайтмоқчи эдим, ботинкам полда қолди, товоним қонталаш бўлиб кетганди.

Ниҳоят, нима учун рисоладагидай қадам ташлай олмаётганим сабаби ойдинлашгач, ротамизнинг этикдўзи Паршин эски плаш-чодирдан менга ўттиз олтинчи ўлчамли этик тикиб бериш ҳақида буйруқ олди...”

Улар ўсмирликдан, эркин ҳаётдан фронтга қадам қўйишган, кўпинча ўзларини болалардек тутишарди, фронтда эса ҳарбий интизом.

Гвардия лейтенанти, учувчи, москвалик Антонина Григорьевна Бондарева яна эслайди:

“Бизни бошқача бўлган деб ўйламанг, аксинча, сиз каби қизлар эдик. Интизом, низомлар, турли ҳарбий белгилар – бу каби ҳарбий кўникмаларни бирданига ўзлаштириб олмаганмиз. Дейлик, самолётларни кўриқляпмиз. Низом бўйича, кимдир яқинлашадиган бўлса, уни тўхтатиш керак: “Тўхта, кимсан?” Дугонам полк командири кўриб қолиб, қичқирган: “Тўхтанг, кимсиз? Мени кечирасизу лекин отиб ташлайман!” Тасаввур қилаяпсизми? У қичқиряпти: “Мени кечирасизу лекин отиб ташлайман!”

Авиация капитани, у ҳам москвалик Клавдия Ивановна Терёхова эса шундай хикоя қилганди:

“...Қизлар сочлари турмакланган ҳолда билим юртига келишди. Мен ҳам узун сочларимни бошимга ўраб олганман. Бу сочларни қандай қилиб ювса бўлади? Қаерда қуритамиз? Сочингизни энди ювиб бўлганингизда, хужум бошланиб, чопа кетсангиз... Командиримиз ҳамма сочини олди-син, деб буйруқ берди. Қизлар сочларини олди-син экан, ҳаммаси кўз ёши тўкарди. Кейинчалик машҳур учувчи бўлиб етишган Лилия Литвяк эса чиройли сочларидан ажрашни ҳеч истамасди.

Мен Раскова хузурига отландим:

– Ўртоқ командир, буйруғингиз бажарилди, фақат Литвяк бош тортди.

Марина Раскова аёлларга хос мулойимлигига қарамай, лозим бўлганда жуда қаттиққўл командир бўла оларди. У мени ортимга қайтарди:

– Буйруқ бажарилишини таъминлай олмасанг, партия етакчиси бўлиб нима қилиб юрибсан? Буйруқ сўзсиз бажарилсин, тамом!..

Кўйлақлар, пошналар туфлилар... Уларни кўзимиз киймай халтачаларга беркидик. Кун бўйи оёғимизда этик билан юрамиз, кечқурун эса туфлиларни кийиб, ўзимизни кўзгуга соламиз. Буни Раскова кўриб қолди ва бир неча кундан кейин: “Барча аёл кийимлари посилкаларда уйга жўнатилсин”, – деган буйруқ чиқди.

Лекин янги самолётни бошқаришни тинчлик давридагидек икки йил-

да эмас, ярим йилдаёқ ўрганиб олдик. Бунинг учун қизлар ҳеч нарсага чалғимасликлари, ўзларини аскардек тутишлари талаб қилинарди. Бу осонми? Машинада ҳаммомга кетаяпмиз, шаҳар кўчаларида эса аёллар туфлиларда, кўйлақларда юришибди. Бизда бегона ҳаёт аввалгидек давом этаётир. Қизлар бошларини эгиб, маъюс тортиб қолишди...

Дастлабки машғулотларда икки экипаж ҳалок бўлди. Бирйўла тўртта тобут. Бутун бошли учта полк, биз росмана йиғи-сиғи қила бошладик.

Раскова нутқ сўзлади:

– Қадрли дугоналарим, кўз ёшларингни артинглар. Бу илк йўқотишларимиз. Келгусида бундай жудоликлар кўп бўлади. Ўзингизни кўлга олинг...

Кейинчалик урушда ҳалок бўлганларни кўз ёши тўкмасдан дафн этганмиз. Энди эса, сизнинг олдингизда йиғлаб ўтирибман. Урушда йиғлашни ҳам йиғиштириб қўйгандик. Рост айтаяпман.

Биз қирувчи самолётларда парвоз қилардик. Парвоздаги баландликнинг ўзиёқ бутун аёл танаси учун ғоятда оғир юк бўлиб тушарди, баъзида қорнимиз умуртқамизга ёпишиб қоларди. Қизлар эса самолётларда учар, душманнинг манаман деган моҳир учувчиларини уриб туширарди. Ишонасизми, биз ўтиб қолсак, учувчи аёллар кетишяпти, дея эркаклар ҳавас билан тикилишарди. Улар кўзларига ишонмай ҳайратга тушарди. Самолётдаги парвозларимни ҳаётимнинг энг масрур дамлари деб биламан..."

Улар олти ойлик, ҳатто уч ойлик курсларда таълим олиб, ҳамшира гувоҳномасига эга бўлишар, мерганлар, учувчилар ёки сапёрлар билим юртида жадаллаштирилган дастурлар асосида шуғулланиб, мерган, учувчи ва сапёрлар сафидан жой оларди. Қизил армия ҳужжатига эга бўлсалар ҳам чинакам жангчи бўлиб шаклланмаган эдилар. Буларнинг бари мактабда таълим олишни эслатар, бу борада эса улар муайян тажрибага эга эдилар, лекин уларда уруш ва фронт кўникмаси ҳали ҳосил бўлмаганди, урушга оид тасавурлари эса китобий, ҳатто тамомила ҳаёлий эди.

Ҳарбий комиссия кўригига ажабтовур аскарлар келарди. Шундай аскарлардан бирини партизанлар бўлинмасига юборишмоқда, у эса соддадиллик билан савол берапти: "Партизанлар бўлинмасидан Москвага, онамга хат ёза оламанми?..."

Вера Владимировна Шавельдишева, катта лейтенант, жарроҳ:

"Кузда мени ҳарбий бўлимга чақиришди, полковник савол берди: "Самолётдан парашютда сакрай оласизми?" Мен сакрашга қўрқаман, деб тан олдим. Десант кўшинларининг кийими жуда бежирим, ҳар куни шоколад беришади, деб мени узоқ авради. Лекин мен болалигимдан баландликдан қўрқардим. "Зенит артиллериясига юборсак-чи?" Зенит артиллерияси нима эканини ҳам яхши билардим. Полковник ниҳоят: "Сизни партизанлар бўлинмасига юбора қоламиз", деди. "Партизанлар бўлинмасидан Москвага, онамга хат ёза оламанми?..." – деб сўрадим. Полковник қизил қалам олиб, менинг йўлланмага "Дашт фронтига..." деб ёзиб қўйди.

Поездда менга навқирон капитан маҳлиё бўлиб қолди. Тун бўйи бизнинг вагонимизда тик оёқда турди. У аллақачон уруш алангасида тобланган, бир неча марта ярадор бўлганди. Мендан сира кўзини узмай шундай деди: "Верочка, фақат латофатингизни йўқотманг, кўпол бўлиб қолманг. Ҳозир янги очилган гулдай нозиксиз... Мен урушда нималарни кўрмадим!..." Кейин шу руҳда яна нималардир деди, урушда инсоний киёфани сақлаб қолиш қийинлигини айтди...

Иккинчи Украина фронтининг тўртинчи гвардия армиясини дугонам

билан бир ой деганда топдик. Бош жарроҳ бир неча дақиқа бизни кўздан кечиргач, жарроҳлик бўлимига бошлади: “Мана сизнинг жарроҳлик столингиз...” Ириқ санитар машиналари, “студебеккер”ларнинг кети узилмайди, ярадорлар ерда, замбилларда ётибди. Биз фақат битта савол бердик: “Аввал кимни операция қилайлик?” – “Жим ётганлардан бошланглар...” Бир соатдан кейин жарроҳлик столи ёнида туриб, операция қилардим. Бу ёғи узлуксиз операцияларга уланиб кетди... Кунлаб операция қиламиз, бироз мизғиймиз-да, кўзларимизни ишқалаб, юзимизни ювиб, яна жарроҳлик столи ёнидан жой оламиз. Иккитадан кейин учинчиси ўлган бўларди. Ҳамманинг жонини сақлаб қолишга улгурмасдик...

Жмеринка станциясида қаттиқ бомбардимонга дуч келдик. Поезд тўхтади ва биз ҳар томонга чопа кетдик. Куни кеча кўричаги операция қилинганига қарамай, сиёсий ишлар бўйича етакчимиз ҳам югуриб борарди. Тун бўйи ўрмонда жон сақладик, бекинамиз, поезд вагонлари эса батамом яксон бўлди. Тонгда немисларнинг самолётлари пастлаб учиб, ўрмонга бомба ёғдира бошлади. Қаёққа бекинасан? Юмронқозикдай ерни ковлаб кириб кетолмайсан-ку. Мен оққайинни кучоқлаб олдим: “Оҳ, она, онажон!.. Наҳотки ҳалок бўлсам? Омон қолсам, дунёда мендан бахтли одам бўлмайди...” Оққайинни қандай кучоқлаб олганимни кейин кимга айтиб бермай, ҳамма куларди. Ҳалок бўлишим ҳеч гап эмасди. Қаддимни ростлаб туриб олганман, қайин эса оппоқ...

Галаба кунини Венада нишонладик. Биз ҳайвонот боғига бордик, шуни хоҳлагандик-да. Концентрацион лагерга ҳам боришимиз мумкин эди. Оёғимиз тортмади... Ҳозир нега бормадик экан-а, деб ажабланаман, ўшанда боришни хоҳламагандик...”

Дала кир ювиш-ҳаммом отрядининг оддий аскари Светлана Васильевна Катихина хотираларидан:

“...Биз оилада онам, отам, мен – уч киши эдик. Биринчи бўлиб отам фронтга кетди. Онам ҳамшира бўлгани учун фронтга отам билан бирга кетмоқчи бўлди, лекин уни бошқа томонга, отамни эса бошқа бир томонга юборишди. Эндигина ўн олти ёшга тўлганим учун мени олишмади. Аммо мен ҳарбий бўлимга қатнашни қанда қилмадим, бир йилдан кейин мен ҳам фронтга отландим.

Поездда узоқ юрдик. Биз билан бирга госпиталларда даволанган аскарлар ҳам қайтишарди, улар орасида ҳам ёш йигитлар бор эди. Улар фронт ҳақида хикоя қилар, биз эса анграйиб тинглардик. Фронтда ўққа тутадилар, деб айтишди ва биз қачон бизни ўққа тутишаркан, деб кута бошладик. Манзилга етиб боргач, у ердагиларга бизни аллақачон ўққа тутишди, деб айтишни мўлжаллаётгандик. Ёшгина йигитча гимнастёркасининг кўкрагига янги орден тақиб олгани ҳамон кўз олдимда. Бизнинг уруш билан боғлиқ тасаввурларимиз аслидагидан бошқача бўлган. Бизга қурол беришмади, балки қозон-ўчоғу тоғораларни рўпара қилишди. Қизларнинг ҳаммаси тенгдошларим, ота-онамиз бизни ардоқлаб, эркалаб катта қилган. Мен оилада ёлғиз фарзанд эдим. Бу ерда эса ўтин ёрамиз, печкага ўт қалаймиз. Кейин эса кир ювиш учун сув иситиладиган қозонларга совун ўрнига печканинг кулини соламиз, ювиладиган кийим-бошлар эса жуда ифлос, битлаган...”

Осойишта давр туйғулари ва кечинмалари билан яшаган инсон учун фронтнинг дастлабки кунлари, ҳафталари, ойларига чидаш жуда қийин: даҳшатли воқеалар яна ҳам даҳшатлироқ, одатий ҳодисалар эса ғайриоддий туюлади. Урушдан олдин онаси қизалоқ ҳисоблаб ая-

ган, эркалаган қиз бола бу синовларга бардош бериши керак эди. Бу кизалоқни – ленинградлик Софья Константиновна Дубняковани сиркаси сув кўтармайдиган нозикойим дейишарди. Аёл ва у урушда бошдан кечирган, кўришга маҳкум этилган воқеалар ўртасидаги бутун зиддият айна таърифда мужассам. Зотан, ҳар қандай аёл урушда ҳис-туйғулари, эътибор ва нигоҳи ўзгача кимсага айланиши керак.

Катта сержант, санинструктор Софья Константиновна Дубнякова:

“Бизга қорин ва бошдан яраланиш жуда оғир жароҳатлар ҳисобланади, деб айтишди. Шу боис бомбардимон пайтида ҳам, ўққа тутишса ҳам қорнимиз ва бошимизни яширишга уринардик. Бир жангда мажақланган машинанинг суянчиғини топиб олиб, ўшанинг панасида жон сақлаганмиз. Бошимиз тиззаларимизнинг орасида...”

Мени қутқарган илк ярадор жангчини ҳалигача эслайман. Унинг юзи ёдимда... Сон суягидан яраланганди. Тасаввур қилаяпсизми, снаряд парчаси теккан сон суяги туртиб чиқиб турар, оёғи қонга ботганди. Назарий жиҳатдан нима қилишни билардим, бироқ унинг яқинига бориб, ҳаммасини ўз кўзим билан кўргандан кейин кўнглим озиб, қайт қилиб юборай дедим. Дафъатан кимдир огоҳлантирди: “Ҳамшира, бир култум сув ичиб олгин...” Кейин билсам ўша ярадор менга таскин берган экан. Бу манзара кўз олдимдан сира кетмайди. Унинг далдаси билан ўзимга келдим: “Ҳап, сиркаси сув кўтармайдиган нозикойим-эй! Ярадор ўламан деса, бу куламан дейди-я...” Дори-дармон ҳалтам билан унинг ярасини беркитдим-да, ўзимни анча енгил ҳис қилиб, биринчи тиббий ёрдам кўрсатдим.

Уруш тўғрисидаги фильмларни кўрсам энсам қотади: ҳамширалар пилоткасини чеккасига қўндириб олиб, пахтали шимда эмас, юбкада, бирон жойига гард юкмаган ҳолда олдинги маррада сайр қилгандай юришади... Сира ҳам бундай бўлмаган!.. Шундай аҳволда ярадорни жанг майдонидан олиб чиқиб бўладими? Эркакларнинг даврасида юбкада эмаклаш ҳеч тасаввурга сиғмайди. Тўғриси айтганда, бизга фақат урушнинг охирларида юбка беришган. Ўшанда эркакларнинг кўйлаги ўрнига аёлларнинг ички кийимини ҳам олганмиз. Қувончимиз ичимизга сиғмаган. Ўша кийимларни кўз-кўз қилиш учун гимнарстёркамизнинг ёқа тугмасини ечиб қўярдик...”

Қирқ саккизинчи армиянинг ветерани, минсклик Анна Ивановна Беляй хотираларидан:

“Бомбардимон қилишди. Ҳамма ўзини дуч келган чуқурга уради. Мен ҳам чопаяпман. Кимдир: “Ёрдам беринглар...” дея инграганини эшитдим. Лекин чопавердим... Орадан бир неча дақиқа ўтгач, елкамда санитар халтаси борлиги ёдимга тушиб, тўхтаيمان. Андиша қиламан. Бирдан қўрқув қаёққадир даф бўлади. Орқага югураман: яраланган жангчи инграётган экан. Унинг жароҳатини боғлайман. Кейин иккинчиси, учинчиси...”

Отлиқ аскарлар эскадронининг санитария инструктори Ольга Васильевна Коржни эса бошқаларни ажаблантирмай қўйган ҳолат – ҳалок бўлган одам қиёфаси даҳшатга солади. Ўн етти ёшли қиз уни бир умрга эсда сақлаб қолган:

“Мен урушда ҳеч нарсани ҳеч қачон унутмайман, деб ўйлардим. Лекин унутаяпман... Аммо бир ҳолатни икки-чикиригача эслайман. Навқирон, кўркам йигит ўлиб ётибди. Мен иззатини жойига қўйиб дафн этишади, деб ўйлабман, уни ёнғоқзорга олиб келиб гўр қазишди-да, тобутсиз, ҳеч вақосиз кўмиб қўя қолишди, устидан тупроқ тортишди, тамом. Офтоб

чарақлайди, унинг нурлари мархумнинг юзига ҳам тушмоқда... Ёз. Лоақал чодирнинг матоси ҳам, ҳеч вақо йўқ. Шу боис эгнидаги гимнастёрка, галифе шимда ер бағрига қўйишди, афтидан, фронтга эндигина келган, кийимлари ҳали янги эди. Шу аҳволда кўмиб қўяқолишди. Лаҳадни ҳам чуқур казишмади. Яраси арзимасдай туюлса-да, аслида ўқ манглайига теккан, аммо қон чиқмаган ҳисоби, шунинг учун мурда тирикдай кўринади, лекин ранги оқариб кетган.

Ўққа тутишдан кейин бомба ёғдириш бошланди, бомбалардан бири снаряд солинган қутига теккач, снарядлар ҳар томонга сочилиб, портлай бошлади... Самолётлар бошимиз узра қузғундай чарх уради. Бундай шароитда ҳалок бўлганларни рисоладагидек дафн этиб ҳам бўлмайди. Қамалда қолганимизда уларни қандай дафн этганимизни айтиб берайми? Ўзимиз ўтирган окопнинг ичига кўмиб қўя қолардик. Бироз дўппайган бунақа жойни қабр, деб ҳам бўлмасди. Немислар ёки машина ўтғудай бўлса топталиб кетарди, албатта. Теп-текис ер, ҳеч қандай ном-нишон қолмасди. Ҳалок бўлганларни кўпинча ўрмонда, дарахтларнинг остига дафн этардик. Ўша эманлару оққайинларнинг остига...

Ҳалигача ўрмонга кира олмайман. Айниқса, катта эман ва қайинлар ўсган ўрмонларга... Юрагим дош бермайди..."

Аввалига оҳиста ҳикоя қилишади-ю, бора-бора бакира бошлайдилар. Кейин эса маънос тортиб, паришон бўлиб қолишади. Ўзингни айбдор ҳисоблаб, хижолат тортасан, биласанки, кетганингдан кейин хапдорига ёпишиб, тинчлантирувчи дори ичишади. Қизи ёки ўғли ёлвориб имо қилади: "Балки етар? Ҳаяжонланиши мумкин эмас..." Фақат бир нарса менга таскин беради, ҳатто энг мустаҳкам хотирага нисбатан ҳам узоқроқ яшайдиган магнитофон ленталарида ёки бир варақ қоғозда уларнинг жонли овози қолади. Лекин юзма-юз ўтириб, уларнинг ҳикояларини тинглаш оғир, ҳикоя қилиш эса улар учун яна ҳам оғир.

Катта сержант, денгиз пиёдалари батальонида санитар инструктори Мария Тереньтевна Дрейчук:

"Ҳалок бўлган аскарга илк дафъа кўзим тушганда боши узра эгилдим-да, ўлганини англаб, йиғлашга тушдим. Йигитлар етиб келгунча йиғлаганман. Қаттиқ жанг бўлди, ҳалок бўлганлар кўп, рота эса душман мудофаасини ёриб ўтиб, жадал илгарилаб кетди. Мени бомба тушган катта ўрада оғир ярадорлар билан қолдиришди. Ҳаммаси қорнидан яранган, бирин-кетин жон таслим қилаётир. Мен эса ҳар бирининг устида кўз ёши тўкаман.

Битта ярадорнинг оёғи шимида осилиб турибди, у эса: "Оёғимни боғлаб қўй!" деб додлайди. Шимини қирқдим, у эса: "Жон ҳамшира, оёғимни ёнимга қўйиб қўйгин", деб ёлворади".

Урушда ҳамшира бўлган, ҳозир эса Минскдаги Республика стома-тология поликлиникасининг шифокори Мария Селивестровна Божок хотирасида эса шундай воқеалар қолган:

"Мен учун энг оғири – ампутация, яъни яроқсиз ҳолга келган қўлоёқларни кесиш бўлган... Кўпинча деярли бутун оёқни кесиб ташлашга тўғри келар, кесилган оёқни аранг ушлаб, тоғорага ташлаш учун зўрға кўтариб борардим. Улар жуда оғир экани ҳамон ёдимда. Ярадор пайқаб қолмаслиги учун оҳиста қўлингга олиб, ёш болани опичлагандай кўтариб кетасан... Айниқса, тиззадан юқорисиям кесилган оёқни кўтариш қийин. Мен ҳеч кўника олмадим. Тушларимда ҳам кесилган оёқларни кўтариб юрардим..."

Онамга хатларимда буларни ёзмаганман. Хатларимда, ҳаммаси жойида, кийим-кечагим иссиқ, пойабзалим ҳам пишиқ, деб ёзардим. Онам оиламиздан уч кишини фронтга кузатган, унга ҳам жуда оғир эди...”

Ленинград вилоятининг кўриқ шаҳарчасида яшовчи, Халқаро Қизил Хоч ташкилотининг олий нишони – “Флоренс Найтингейл” олтин медали билан тақдирланган санитария инструктори Мария Петровна Смирнова (Кухарская) жўнатган мактубдан:

“Мен Одесса вилоятида туғилиб ўсганман. Қирқ биринчи йилда Кордимск туманидаги Слободск мактабининг ўнинчи синфини битирдим. Урушнинг илк кунларидаёқ ҳарбий бўлимга ошиқдим, мени уйга қайтариб юборишди. Яна икки марта бордим, иккала уринишим ҳам самара бермади. Йигирма саккизинчи июлда чекинаётган қисмлар бизнинг Слободск орқали ўтишди ва мен уларга кўшилиб олдим-да, ҳеч қандай йўлланмасиз фронтга жўнадим.

Ярадор жангчини илк марта кўрганимда ҳушимдан кетиб йиқилганман. Кейин ўтиб кетди. Ярадор аскарни кутқариш учун ўқлар визиллаб учаётган жанг майдонига биринчи марта кирганимда шунчалик қаттиқ бакирганманки, фарёдим бутун майдонни тутиб кетган. Кейин кўникиб кетдим... Орадан ўн кун ўтгандан сўнг яраландим, ўқ парчасини танамдан ўзим чиқариб олиб, ярани боғлаб кўйдим.

Қирқ иккинчи йилнинг йигирма бешинчи декабрида эллик олтинчи армия таркибидаги бизнинг уч юз ўттиз учинчи дивизия Сталинград яқинидаги тепаликни эгаллади. Немислар бу тепаликни қандай бўлмасин олишга аҳд қилдилар. Жанг бошланди. Немисларнинг танклари устимизга бостириб кела бошлади, лекин уларни артиллерия зарбалари тўхтатди. Немислар орқага чекинди, яраланган лейтенант Костя Худов ўртадаги майдонда қолиб кетди. Уни олиб чиқишга уринган санитарларни отиб ўлдиришди. Иккита санитар-овчарка (мен уларни ўшанда биринчи марта кўрдим) эмаклаб кетди, лекин уларни ҳам ўлдиришди. Ўшанда бошимдаги телпакни ечиб ташлаб, қаддимни ростладим-да, урушдан олдин жуда машҳур бўлган “Жасорат майдонига кузатдим сени” ашуласини аввал секинроқ, кейин бор овозим билан айтиб, олға юра бошладим. Бизникилар ҳам, немислар ҳам – икки томондан ҳам ўқ узишни тўхтатишди. Костянинг олдига етиб келиб, энгашиб, уни чанага ётқиздим-да, ортга судраб қайтдим. Кетиб бораяпману кўнглимдан фақат бир ўй кечади: “Елкамга ўқ узишмасин-да, яхшиси, бошимни нишонга олиб кўя қолишсин”. Бирок ўзимизникилар ёнига етиб келгунимча битта ҳам ўқ узилмади...

Эгнимиздаги ҳарбий либосга қараб бўлмасди, ҳамиша қонга беланган бўларди. Мен урушда илк дафъа яраланган катта лейтенант Беловни кутқарганман, сўнгги марта эса миномёт взводиининг сержанти Сергей Петрович Трофимовни жанг майдонидан олиб чиққанман. Етмишинчи йилда Трофимов бизниқига меҳмон бўлиб келган, ўшанда бошидаги жароҳатни қизларимга кўрсатганман, яра ўрни шапалокдай чандиқ бўлиб қолганди. Жанг майдонидан ҳаммаси бўлиб тўрт юз саксон битта ярадорни олиб чиққанман. Журналистлардан бири: “Бутун бошли ўқчилар батальонини-я”, деб ҳайратланган”.

Инсонни маҳв этадиган техника тобора такомиллашиб борар, кутқариш усули эса ҳамон ўша-ўша – ярадорларни жанг майдонидан елкага ташлаб олиб чиқишарди. Жанг майдонида бу иш қандай бажарилганини мен кўрмаганман. Лекин бир сафар кўз олдимда соғлом, бақувват эркаклар ҳар бири олтмиш-саксон килограммли (одамнинг ўртача вазни ҳам шун-

ча) қопларни вагондан туширишганда уларнинг кўйлаги жикқа терга ботиб, сиқсанг, чакиллаб сув томадиган ҳолга келганди. Гарчи бу қўпол ўхшатиш бўлса ҳам нотаниш ишни кўз олдимга келтиришимда кўл келади. Қолаверса, ярадор одам ўз вазнига нисбатан оғирроқ бўлади, устига-устак, ўша пайтда тинмай ўқ узилади, бомбардимон қилинади.

“Олдинги маррага келиб ўзимиздан ёши каттароқ одамлардан ҳам чидамли бўлиб чикдик. Буни изоҳлай олмайман. Ўзимиздан икки-уч марта оғир эркакларни жанг майдонидан олиб чиқардик. Унга қўшиб куролини ҳам судрайсан, эгнида оғир шинель, оёғида эса зилдай этик. Саксон килограммли танани елкангга ортмоқлаб оласан-да, эмаклайверасан. Уни олиб чиққандан кейин навбатдаги ярадор томон интиласан. Яна етмиш-саксон килограммли кимсани елкангга оласан... Битта ҳужум пайтида беш-олти марта шундай қилишга тўғри келади. Ўзинг эса балет раққосалари каби нари борса, қирқ саккиз килограмм тош босасан. Биз бу ишни уддалаганимизга сира ишонгим келмайди...” (Стрелькова А.М., ҳарбий фельдшер).

Вера Сафронова Давидова урушгача Москва тарих-архив институти-ни битиришга улгуради, аниқроғи, қирқ биринчи йилнинг олтинчи июлида уларга дипломларни топширишади. У дарҳол фронтга жўнатишларини илтимос қилади. Қўпоровчилар гуруҳи билан душман ортига юборилади, партизанлар сўқмоқлари бўйлаб бутун Белоруссияни босиб ўтади. Урушдан кейин Белоруссия Компартияси марказий кўмитаси ҳузуридаги Партия тарихи институтида хизмат қилади.

“Тарихчи сифатида уруш тарихи билан узоқ шуғулланганман, – деганди Вера Сафронова. – Мен бош котирган саволлар орасида, “Аёлларни урушга боришга нима мажбур қилган?” деган савол ҳам бўлган. Ўйлашимча, бу бизнинг миллий ўзига хослигимиз. Ўз ватани, ўз халқи ҳалокатга юз тутган оғир паллада аёл боласини хотиржам чўмилтириб, овқат пишириб ўтира олмайди. Иккинчидан, уруш бошланган пайтда эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга бўлишимиз, таъбир жоиз бўлса, эмансипация ҳам алоҳида аҳамиятга эга эди.

Масалан, биз урушнинг иккинчи куниёқ институтни ташлаб, “Бизни ҳам урушга сафарбар қилинглар!” деб ҳарбий бўлимга мурожаат қилганмиз. Ҳолбуки, фронт нима-ю, уруш нима экани ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасдик. Ҳарбий бўлимдагилар эса: “Институтга қайтиб, давлат имтиҳонларини топширинглар”, дея ортга қайтариб юборишди.

Имтиҳонларни топшириб, яна фронтга жўнатирилганлар, деб ўтина бошладик. Қизлар, қизалоқлар илтимос қиларди... Гарчи уруш аёлларнинг иши бўлмаса ҳам. Эркаклар эса уни ўзига хос юмушга айлантириб олишган. Эркакларга нисбатан бир неча баробар саботли, уларга нисбатан яхшироқ мослашиш қобилиятига эга эканига қарамай аёллар уруш деган юмушга сира кўника олмади, бинобарин, аёл – энг аввало она, у ҳимоя қилиши, фарзандини асраши керак, табиат зиммасига шундай вазифа юклаган. Лекин у барибир урушга кўника олмади...

Биз қирқ иккинчи йилда фронт чизигини кесиб ўтиб, қандайдир қабристон ёнида тўхтадик. Немислар биздан олти километр нарида жойлашганини билардик. Қоронғи бўлгани учун улар парашютли ёритгич ракеталарни тўхтовсиз отишарди. Бу ракеталар анча ёнади ва узоқ-узоқларни ҳам ёритади. Бўлинма бошлиғи мени қабристон ёнига бошлаб келиб, ракеталар отилаётган жойни кўрсатди, ўша буталар ортидан немислар чиқиб келиши мумкин, деб огоҳлантирди. Мен марҳумлардан кўрқмасдим,

болалигимдан қабристондан ҳам чўчимасдим, лекин эндигина йигирма иккига киргандим, биринчи марта навбатчиликда турдим ва мана шу икки соатда сочим оқариб кетди. Эрталаб кўзгуга назар солганимда бир тутам сочим оқарганини кўрдим. Кечаси навбатчиликда олисдаги буталардан кўз узмадим, бутазор шовулар, тебранар, назаримда уларнинг орасидан немислар чиқиб келаётгандай туюларди...

Кечаси қабристон ёнида навбатчиликда туриш нахотки аёлларнинг иши бўлса? Биз ҳиссий жиҳатдан ҳамма нарсани ўзгача қабул қиламиз. Эркаклар барига одатий назар билан ёндашарди, навбатчиликда туриш, ўқ отиш сингари ишларга улар руҳан деярли тайёр эди. Аёл бўлганимиз учун буларнинг бари биз учун фавқулудда тусга эга эди. Биз, албатта, мослашишга, кўникишга интилардик, лекин буларнинг барчаси биз учун икки ҳисса оғир кечарди.

Эркаклар ҳамма нарсага ўз табиатларига кўра бошқача ёндашадилар. Дугонамнинг қизи яқинда эридан ранжиб шундай шикоят қилди: “Бундан ўн йил бурун айни шу куни тўйимиз бўлганини эсламади ҳам. Мендан кўнгли совиган...” Унинг эри бунга эътибор бермайди: ҳаммаси ортда қолиб кетган, эслашга ҳам арзймайди. Эндиликда унинг фикр-зикрини бутунлай бошқа нарсалар чулғаб олган. Аёлларнинг урушда иштироки ҳақида гапирганда аёл руҳиятини, албатта, ҳисобга олиш, унинг моҳиятини англаш керак. Лекин жуда ҳам нозик, ҳис-ҳаяжонга тез бериладиган аёллар фавқулудда ҳолатларда эркакларга нисбатан кучлироқ, чидамлироқ бўла олади. Тўхтамасдан ўттиз-қирқ километр йўл юрамиз... Отлар ҳам, эркаклар ҳам ҳолдан тояди, аёллар эса кўшиқ куйлаб кетиб бораверади. Қизлар жанг майдонидан яраланган барваста эркакларни олиб чиқишар, улар яраланганда яна ҳам оғирлашиб кетарди. Бугун бунга ишониш қийин...”

Орадан йиллар ўтди, Вера Сафронова ҳам уруш қатнашчиси, ҳам уруш тарихчиси кўзи билан ўтмишга назар солар экан, ҳамон ҳайратга тушади: буни қандай уйдлашди экан, улар қандай қилиб шундай ишларни эплай олдилар экан? Фронтга отланиб, барча синовларга бардош бериб, жанг ҳам қилдилар. Аёлларнинг бундай жасорат кўрсатишининг ўзиёқ бекиёс маънавий қимматга эга.

Катта сержант, ўқчилар ротасининг санитария инструктори Нина Владимировна Ковеленова эслайди:

“Эндигина ўн олтига кирганим, ўн етти ёшга тўлишимга анча борлиги учун мени фронтга олишмади. Лекин биздан фельдшерни сафарбар қилишди, унга фронтга йўлланма келтириб беришди. Ёш боласи борлиги учун жуда эзилиб йиғлади. Мен ҳарбий бўлимга бориб, “Унинг ўрнига мени олинглар”, дедим. Онам руҳсат бермади: “Нина, неча ёшда эканинг эсингдан чиқдимми? Ёшинг етгунча балки уруш ҳам тугаб қолар”. Она барибир она-да. Бироқ Ватанни ким ҳимоя қилади?”

Жангчилардан бири бир тўғрам қотган нонни, бошқаси эса бир бўлак қандни менга илинади. Авайлашарди. Мен бизнинг “катюша” ракеталаримиз борлигини, улар ортимизда, панада турганини билмасдим. “Катюша”ларни ота бошлашганда еру осмон титраб, аланга ичида қолди... Бу мени шу қадар даҳшатга солди, бу қий-чувдан, ўт-оловдан, шовқин-сурондан шунчалар кўрқиб кетдимки, кўлмакка йиқилиб, пилоткамни йўқотдим. Жангчилар эса: “Сени нима жин урди, Ниночка?” дея ҳазиллашиб кулишарди.

Қўл жангларини айтмайсизми?.. Нималар эсимда қолган? Суякларнинг “қирс-қирс” синганини эслайман... Қўл жанги бошланиши билан “қирс-

қирс” товуши эшитилади – инсон танасидаги суяклар қарсиллайди. Хужум бошланганда мен жангчилардан бироз ортда, лекин деярли ёнма-ён югурман. Ҳаммаси кўз ўнгимда рўй беради...

Жангларда иштирок этишга юрагим дош бермаган. Тулага, уйга қайтиб келганимда уйқумда ҳамиша босинқираб додлардим. Кечаси онам билан синглим бошимда ўтириб йиғлар эдилар...”

Оддий аскар, алоқачи Нина Алексеевна Семёнова сўзларидан:

“Биз Сталинградга етиб келдик. Бу ерда шиддатли жанглар борарди. Волганинг бу қирғоғидан нариги қирғоғига ўтишимиз керак. Ҳеч ким арзимизга қулоқ тутмайди: “Кимлар? Қизларми? У томондагилар сизларни бошига урадимми?! Бизга алоқачилар эмас, ўқчилар ва пулемётчилар керак”. Биз эса кўпчилик, саксонта эдик. Кечга бориб жуссаси йирикқоқ қизларни оладиган бўлишди, нимжон бўлганимиз учун мен билан дугонамни олишмаяпти. Захирада қолдиришмоқчи эди, мен шунақанги жанжал қилдимки... Соҳилнинг у томонига ўтишимиз билан ҳамма жангга отланди, фақат хатога йўл қўйганларни қолдиришди. Уларни шу асно жазолашарди.

Фронтга энди келган кезларимизда кўрқув нималигини билмаганмиз. Лекин дам беришганда, иккинчи қаторда турган пайгимизда ваҳимага тушганмиз. Снаряд ҳавода учиб бораётганда, ҳатто мина портлаганда ҳам товушидан ўзимизники билан душманникини ажратардик. Чийиллаб учса, дадил одимлайвер, чийилламаса, ўзингни панага ур, албатта, устингга ёғилади. Аммо дастлаб бундан беҳабар эдик. Илк жанг пайтида ҳаммасини ўз кўзим билан кўриш учун бошимни кўтарганимда офицерлар мени окоп олдидаги тупроқ устидан итариб юборишган. Болалардай қизиқувчан бўлганмиз-да...”

Уруш шароитида уларни имкон қадар аяшган, авайлашган. Лекин аксарият ҳолларда вазият туйғуларга шундай тус берардики, шафқатсизлик замирида раҳму шафқат яширинган бўларди. Оддий аскар, санитария инструктори Екатерина Михайловна Рабчаёва хотирлаган қуйидаги воқеада шундай бўлган:

“Фронтда илк ярадорни судраб бораяпман, оёқларим чалишиб кетяпти. Уни судраб бораяпману: “Ишқилиб, ўлиб қолмасин-да... Ишқилиб, ўлмасин-да...” дея шивирлайман. Унинг жароҳатини боғлагач, йиғлашга тушдим, ранг рўйим бўзариб, ярадорга нималардир дедим. Ёнимдан командир ўтиб бораётганди. Аҳволимни кўриб, менга ўшқирди, эркаклар дарғазаб бўлганда айтадиган ёмон сўзни тилга олди...

– Нима учун сизга ўшқирди?

– Чунки бундай кўнгилбўшлик, йиғи-сиғи ярамайди. Ҳолдан тойиб қоламан, ярадорлар эса кўп...

Кетиб бораяпмиз, ҳалок бўлганлар узала тушиб ётибди, тарашланган бошлари офтобда қолган картошкадай кўкариб кетган...”

“Мен дастлаб ҳеч вақони билмасдим, тушунмасдим. Ёшман-да... Биз эса чекинапмиз... Немисларнинг самолётлари шунчалик кўпки, осмонни ҳам, ерни ҳам қоплаб олгандай. Тун... Ўрмон устара билан қиртишлангандай. Ярадорлар, ҳалок бўлган биродарларимиз ортимизда қолиб кетмоқда...”

Буларнинг барини ифодалашга ҳатто “дахшат” сўзи ҳам тўғри келмайди...” (Мария Борисовна Ковнацкая, ҳарбий ҳамшира.)

Оддий аскар, санитарка Наталья Ивановна Сергеева ҳам шу ҳақда ҳикоя қилади:

“Ярадорларни тўғри жанг майдонидан олиб келишарди. Бир гал омборда икки юз ярадор билан ёлғиз қолганман. Бу воқеа қаерда бўлгани эсимда

йўқ... Аллақандай қишлоқ эди... Орадан шунча йил ўтди ахир... Ёдимда қолгани шуки, тўрт кун ухламаганман, ҳатто бир нафас ўтирмаганман, уларнинг бари: “Ҳамшира... Сингилжон... ёрдам бер, меҳрибоним!..” дея ёлворарди. Мен бирини қўйиб, бошқасига чопардим, бир сафар қоқилиб кетиб, йиқилган жойимда ухлаб қолдим. Яраланган ёшгина лейтенант, командир соғ ёнбошига таяниб: “Бақирманглар! Буюраман, ҳеч ким бақирмасин!” деб ҳайқирганда уйғониб кетдим. У ҳолдан тойганимни англагани, жони оғриётган ярадорлар эса тинмасдан “Ҳамшира!.. Сингилжон!” дея бақиргани бақирган. Мен ўрнимдан сапчиб туриб, дуч келган томонга чопа кетдим. Ўшанда фронтга келганимдан буён илк марта йиғлаб юбордим...”

Ўхшаш хотираларни эшитмайсиз, ҳар бир инсон учун уруш ўзига хос тарзда бошланган: дастлабки жанг, қутқарилган илк ярадор, ҳалок бўлган дастлабки жангчи... Худди партизанлар ҳаётига оид ҳамма нарсани, ҳатто ёғоч кружка-ю гильзадан ясалган қорачирик, парашютлардан тикилган аёллар ичкийими каби майда-чуйдаларни ҳам музейда асраб қўйишни хоҳлаган Вера Сергеевна Романовскаяга ўхшаб барини ўз ҳолича қолдиргинг келади. “Урушда партизан бўлган аёллардан бири, – деб ҳикоя қилгани у, – яқинда музейга парашютдан тикилган аёллар кофтаси ва сийнабандини олиб келди, биз ҳам парашютдан шундай кийимлар тикардик. У буларни қирқ йил асраган, тоби қочганда ўлиб қоламан, деб хавфсирагани учун музейга олиб келибди. Музейда эса, афсуски, нима ҳожати бор, булар кимга керак, деб кулганлар ҳам бўлди. “Урушдаги жасоратга буларнинг нима дахли бор” эмиш...

Мен столим устидаги хатлар уюмига ва бир талай магнитофон тасмаларига назар соламан, жасоратнинг сон-саноксиз қиёфалари борлигига шулар гувоҳ.

(Давоми келгуси сонда)

Суратни Х. Зиёхонов чизган.

Иван ФРАНКО

(1856–1916)

МИЛЛИОН¹

Ҳикоя

*Рус тилидан
ЧЎЛПОН таржимаси*

Чўлпоннинг серқирра ижодида бадиий таржима ғоят катта ўринни ишғол этади. Ижодини 1914 йилда шоир, носир ва адабий мунаққид сифатида бошлаган Чўлпон 1917 йилда шеъррий таржимага илк бор қўл урди. 1922 йилда Александр Блокнинг “Кўнгиш жимдир. Совуқ кўкда...” сатрлари билан бошланган, 1925 йилда Робиндранат Тхакурнинг “Ҳой, йўловчи қиз” шеърларини ўзбек тилига таржима қилиб, “таржимонлик” қаламини синовдан ўтказди. 1924–1927 йилларда Ўзбек драма студияси тингловчилари билан бирга Москвада яшаганида эса, моддий зарурат тақозоси билан Елена Зартнинг “Дувона”, “Кўҳи малак”, “Муроб” ҳикояларини, Н.Мордвинкин, П.Орешин, А.Серафимович ва А.Яковлев асарларини ўзбек тилига ўғирди. Бу асарлар гарчанд Чўлпон-таржимонга шон-шавкат келтирадиган асарлар бўлмаса-да, у шу жараёнда бадиий таржиманинг назарий ва амалий мактабини ўтди, рус тилида ифодаланган бадиий воқеликни ўзбек тилида қайта мужасамлантириш сирларини ўргана, русча реалияларни ўзбек тилида ифодалашнинг турли йўллари ахтариб топа бошлади. Унинг шу ижодий жараёндан ўтиши ва бадиий таржима санъати билан ошно бўлишида ўтган асрнинг 20-йиллари ўрталарида Москвада ташкил этилган СССР халқлари адабиёти марказий наشريёти ва унинг директори, дўсти Назир Тўрақулов билан ҳамкорлик қилиши муҳим омил бўлди. Чўлпон шу йилларда Москвадаги адабий-маданий жараён билан яқиндан танишибгина қолмай, СССР халқлари адабиёти, шу жумладан, рус адабиёти ва шу адабиётларнинг йирик намоянадалари ижоди ҳақидаги тасаввурини ҳам бойитди. Миллий адабиётларнинг шундай намоянадаларидан бири украин мумтоз адабиёти вакили Иван Франко эди.

¹ Манба: Ҳикоя китоб ҳолида 1930 йилда чоп этилган.

¹ Шу кунги Польша мамлакатининг Галиция ўлкасига қарашли Дирага Бутсик округидаги нефть ва азақрит конларида ишлагувчи ишчилар ва ўша округ деҳқонлари турмушини тасвир қилади (Изоҳлар таржимонники).

Иван Яковлевич Франко (27.8.1856, Львов вилояти, Нагуевичи кишлоғи – 28.6. 1916, Львов) – украин адабиётидаги энг сермахсул ва серқирра адиб. Темирчи оиласида туғилган Иван Франко Львов университетининг фалсафа факультетини тугатгач, сиёсийлашиб бораётган давр таъсирида илмий социализм ғоялари билан қизиқиб, сиёсий лирика ва сатирага мойиллик билдирди; деҳқонлар, ишчилар, ҳунармандларнинг машаққатли ҳаётини акс эттирувчи ҳикоя ва қиссалар ёзди. Украин шеърляти, насри, драматургияси, адабий танқиди ва адабиётшунослигида бирор жанр бўлмадики, у шу жанрларда қалам тебратмаган ва ўз асарлари билан украин адабиётининг олтин фондини бойитмаган бўлсин.

Франко насрий полотноларида ўзи яшаган жамиятдаги зиддиятларни, ёвузлик билан яхшилик ўртасидаги ҳаёт-мамом курашини катта реалистик куч билан тадқиқ этишга интилди. У асарларига жамиятдаги барча қатламлар – синфлар, миллатлар, динлар ва касб-ҳунарларга мансуб кишилар галереясини олиб кирди. Шу кишиларнинг фожиали тақдирини кўрсатиш орқали мавжуд жамият ҳаётини тубдан ўзгартириш, давлат ва жамият “жилов”ини ўғри, муттаҳам, разил ва олчоқ инсонлар кўлидан тортиб олиш, хорлик ва зорликда турмуш кечираётган меҳнат аҳлига тўқ ва фаровон яшаш имконини яратиш лозим, деган ғояни олға сурди.

Бу ғоя кун кеча чор амалдорлари, кейин эса большевиклар зулми остида эзилган ва эзилаётган ўзбек халқининг жон-дили бўлган Чўлпонга, айниқса, яқин эди. У И.Франконинг “Феруза” ва “Миллион” ҳикояларидаги қаҳрамонлар ва уларнинг фожиали тақдири билан ўзининг “Новвой киз”, “Қор кўйнида лола” сингари ҳикояларидаги ва кейинчалик ёзажак “Кеча” романидаги қаҳрамонлар тақдири ўртасида муштарак жиҳатларнинг йўқ эмаслигини кўрди. Шу ҳол уни украин адибининг мазкур ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилишга ундади. У ўз олдига кўйган шу вазифани бажаришга бутун қалби билан, ярали қалби билан, меҳр ва шафқат туйғулари тошиб турган қалби билан киришди.

“Жаҳон адабиёти” журнали 2014 йил 8-сонида И.Франконинг “Феруза” ҳикоясини Сиз, муҳтарам ўқувчилар эътиборига ҳавола этган эди. Бугун Сиз жаҳон танқидий реализм адабиётининг йирик вакилларида бири Иван Франконинг Украинада “нефть талвасаси” авж олган XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ҳаёт манзаралари ҳаққоний тасвирланган “Миллион” ҳикояси билан улуғ шоир, носир ва таржимон Чўлпон ёрдамида танишасиз.

Сўзбоши муаллифи ва нашрга тайёрловчи
профессор Наим КАРИМОВ

Залепигага ачинувчи йўқ

Мехайло Залепига тирикчилик ишларига мазаси йўқроқ одам эди. Борислав шаҳарининг кўчаларидан ўтган одам, албатта, бирорта пиво-хонада ёки пиво-хонанинг ён-вериди хадеб мана бу битта кўшиқни айта берадиган бир маст ва хиркироқ овозини эшитар эди:

*Кўй, ачинма, эй севгилим,
Ичкиликни ташлаш қийин!*

*Хўп ачиниб, хўп йиғларсан
Ичиб ўлганимдан кейин!..*

Истаган киши кўшиқчининг ўзини ҳам кўра олади, кўшиқчи, ўз одати бўйича, пивохонода устали¹ орқасида бошини куйи эгиб ва айтган кўшиғининг зарбига мослаб усталани чертиб ўтиради. Агар пивохонода бўлмаса, учраган бир бурчакка туртина-туртина, кўшиқ орасига ҳар хил сўзларни аралаштириб, кўча-кўйларда айланар эди.

– Падарингга лаънат, шайтонлар, муштумзўр бойлар! Ниятингизни биламан мен, биламан! Йўқ, етолмайсиз ниятингизга! Мехайло Залепига сиз айтган юмшоқхамирлардан эмас!

Бир нафасгина тўхталади Мехайло, гавдасини салмоғида тутмоқ учун оёқларини кенг қилиб ёзади ва сўнгра яна ўша хиркироқ овози билан чўзиб кетади: “Йўқ, ачинма, эй севгилим...” Сўнгра яна кўшиқни кесиб, гапга ўтади:

– Ҳа, ҳа, ачинма! Рост-да, ачинадиганнинг ўзи йўқ-да. Менинг севгилим бўлса, Худонинг ғазнасига қараб кетди, энди менга барибир. Чиндан, ул-булим бор, бошимга урармидим мен уни? Ким учун ишлайман мен? Ўзимнинг бола-чакам йўқ. Хотинимнинг туғишганлари бўлса... Ҳей-ҳей, ниятингизга сира етолмайсиз сиз, бойлар... Яхшиси шуки, ҳаммасини ичиб тугатаман! Майли, ҳаммаси соврилиб битсин, ишқилиб, сизга тегмаса бўлди! Йўқ, сизга тегмайди, сиз бизнинг жигар-бағримиздан ўтказгансиз, муштумзўр бойлар!

Яна гапни тўхтатади-да, муштрларини дўлая-дўлая тағин кўшиғини тортиб юборади.

*Бир бой яна биттасидан
Ҳамён кутади.
Камбағалнинг умри нега
Ичиб ўтади?*

*Бойлар, бойлар, ҳеч нарсани
Билмайсиз сизлар.
Сизга ширин ишлаб, аччиқ
Ичамиз бизлар!..*

Дехқончилик ишларида ҳеч нарсага ярамайдурган одам эди бу Мехайло Залепига.

Рост, хотини тирик вақтида бу ҳам бошқалардан қолишмас эди. Унинг бисотида бор-йўғи уч десят ёмон ва унумсиз ери бўлса ҳам, ҳар ҳолда ҳеч кимнинг бир бурда нонига муҳтож бўлмаган эди. Улар ёлғиз икки жонгина эдилар. Ўзлари ҳам тинч ва қаноат билан яшардилар, ўз ерларида ишлардилар, кўни-кўшнилари ҳам уларни ҳурмат қилишарди.

Уларнинг бир нечта болалари ҳам бўлди, лекин турмади, ўлиб кетди. Сўнгги болалари қиз эди, бўйига етган вақтида – ўн саккиз ёшида ўлиб кетди. Залепиганинг масъуд турмушини бузувчи биринчи зарба – ўша қизнинг ўлими бўлди.

Унинг хотини бой авлоднинг қизи эди. Борислав шаҳарида у хотиннинг яна учта оға-иниси бўлиб, улар ҳам бой кишилар эди. Хотин, эрга бериладиган қалин ўрнида, яна уч десят ер бердиким, у ер ҳам Залепиганинг

¹ Таржимон имлоси ва услуби сақланди (Таҳр.).

ўз ерига туташарди, лекин ҳалиги сўнг фарзанди – қиз ўлгандан сўнг, хотинининг оға-инилари Залепига билан хотинидан ўша “ота-бободан қолган” ернинг ўзларига қайтариб берилишини сўрай бошладилар.

– Нима кераги бор сизга? Сиз икковингиз ҳам қариб қолдингиз, мундан кейин бола ҳам кўрмайсиз, кўлингиздаги уч десят билан ҳам ўтиб кетарсиз. Бизнинг ҳаммамизнинг ҳам бола-чақамиз кўп, бизга – болаларимиз учун – даркор бўлади.

Залепиганинг хотини бу гапларга ишонди ва у еридан кечганлиги хусусида қоғозга қўл қўйди. Унинг оға-инилари эса ота ерини қўлга киргизганларидан кейин, ўшандаёқ нефть қавлатувчи бойларга сотиб юбордилар. Мундай хиёнат, мундай сотқинлик – эр ва хотинни баб баравар кўнгилларининг энг чуқур еридан ўртаб кетди.

– Шунақаи ҳали, хурматли биродарлар, – деди Мехайло уларни бир кун пивоҳонада учратиб қолиб. – Шунақа қиласиз экан-да! Нима ҳам дердик, жуда яхши иш қилдингиз, бизнинг ҳаққимизда! Биз у ота ерини сизга – нефтчи бойлар у ерда завод қавлатсини, теккан пулга сиз ичиб ўйнанг, деб берган эканмиз-да!

– Тур нари, тентак чол! – деди оға-инилардан бири. – Бизга ер берган бўлсангиз, гувоҳларнинг олдида бергансиз, қандай мақсад билан берганингиз тўғрисида бир оғиз ҳам гап бўлган эмас. Модомики, бизга бердингиз, ер бизники. Модомики, ер бизники – биз уни нима қилсак ихтиёримиз.

– Бекор айтасиз! – деб, унинг сўзини кесди Мехайло. – Биз сизга у ерни болаларингиз тасарруф қилсин, деб берганмиз. Нефтчи бойларга сотиб ўйнаш осон гап, уни ҳамма ҳам қила билади.

– Модомики, сиз эплаёлмаган экансиз, демак, ҳар ким қила оладиган хунар эмас экан, биз бўлсак, мана, эпладик, – деди оға-инилардан яна бири.

– Кулинг, кула беринг, лекин мен бу ишни шу бўйича қолдирмайман.

– Ҳа, нима қилардинг?

– Ўзим биламан нима қилишимни. Ёлғиз, сизга қандай татишини билмайман.

– Бор энди, чол, ўзингни телбаликка урма, – деди оға-иниларнинг учинчиси, Мехайлонинг елкасига уриб туриб. – Яхшиси, ука, биз билан ўтириб, бир стаканни уриб ол, бир марта хуржундан тушган нарса қайтиб топилмайди.

– Ўтириш бўлса, ўтириб ичиш бўлса ичарман, лекин ҳақ йўлдан қайтмайман. Одамларни чақираман, гувоҳларни тўплайман, майли, ўшалар ҳукм қилишсин. Қани, сизнинг қилган ишларингиз тўғримиқан, йўқмиқан?

– Хайр, майли, чақиравер, майли, ҳукм қилсинлар! Лекин биз сенга ҳозирдан айтиб қўямизки, биз сизнинг ҳукм-муқимингизга тупуриб қўямиз. Бизни нима қила оларди сизнинг ҳукмингиз?!

Гапнинг рости, Мехайло Залепига ер тўғрисида унча ҳам куюкмас эди. Унга ёлғиз “ҳақсизлик” ва ҳалиги оға-иниларнинг фириблари оғир келди. Ўша ҳақсизлик, ўша ёлғонни “одамлар ва гувоҳлар” олдида очиб кўрсатмакчи бўларди. У бу ишдан нималар чиқиши ва ўзига қандай фойда бўлишини ҳатто хаёлига ҳам келтирмас эди.

Шу учун қариндошнинг ҳалиги сўзи унга сира кутилмаган бир нарса бўлиб чиқди. У учала оға-инига бир-бир кўз югуртиб чиқди-да, оғир дам олиб туриб, деди:

– Ҳа, шундай экан-да! Сиз одамларга ҳам, юрт-оламга ҳам тупурасиз экан-да! Ота ерини нефтчи бойларга сотдингиз, энди кутиб ётирсиз! Илоҳим, ўлганимиздан кейин ўша ернинг ўзи ўликларингизни гўрдан ирғитиб ташласин!

Оилавий уруш

Меҳайло билан унинг қариндошлари орасидаги сўз жанжали бора-бора муштлашишга ўтди. Оға-инилар ўз поччалари бўлган Залепигани тутиб олиб шу қадар урдиларки, ҳам одам, ҳам гувоҳ чақиришга тўғри келди.

Залепиганинг хотини ҳам йиғи ва қарғишлар билан оға-иниларнинг уйларига қараб чопди, унинг мақсади – келинбибиларини эрларига қарши кўзғатмоқ эди. Ўша шумли воқеадан, яъни ер сотишдан сўнг эрлари бутунлай ичкиликка берилиб, пивоходанан чиқмай қолганларидан, келинбибилар дарров аламзада хотинга қўшилиб кетдилар.

Шундай қилиб, одатдаги жанжаллари, қарғишлари, бутун қишлоққа эшитиладиган шовқинлари ва муштлашишлари билан бирга чинакам бир оилавий уруш бошланди. Урушнинг кўп оғирлиги, албатта, хотинлар зиммасига тушар эди.

У хотинларнинг бири урушнинг қизғин вақтида эрининг яланг оёқларига қайноқ сув тўкиб юборди, натижада эр бечора икки ойгача кўзғалолмай ётди. Балки шу хотиннинг қилган иши ҳамманикидан ҳам фойдали бўлгандир, нега десангиз, ер пулининг қолган бўлаги ичкиликка сарф бўлишдан сақланиб қолди.

Яна бир хотиннинг муваффақияти икки баравар катта бўлган эди. У хотиннинг эри хушёр бўлган вақтда хотинга зўр келар ва уни урарди. Энди эри эсрик¹ бўлгач, хотини зўр келди ва қишлоқдагиларга қизиқ “томоша”лар кўрсатиб – эрининг сочидан тортиб пивоходанан олиб чиқди. Бу хотин шу вақтда бир қўли билан эрининг сочидан тортиб боргани ҳолда, тили билан тўхтовсиз тергар ва тергаш яхшироқ қор қилсин, деб яна бир қўли билан эрининг елкасига ва биқинларига туширар эди.

Ҳаммадан учинчи акага ёмон бўлди. Униқиди эр билан хотин шу қадар каттиқ уришдиларки, натижада хотини боласини кўтариб, бошқа бировларникига хизматга кириб кетди. Эри бўлса, икки йилдан сўнг рўзғор, от-мол ва ер-сувни ичкиликка сотиб бериб, ўзи опасининг ерини сотиб олган нефтчи бойга зовур қавлаш учун қора ишчиликка ёлланди.

Ана ўша ука билан унинг опаси (Залепиганинг хотини) ўртасида бўлган ҳангомалар кўрқинч ва оғир эшитилади кишига. Баъзи вақтлар бўладиким, эрта сахар у йигит бироз ширакайф ҳолда устига ифлос ва моғор босган бир чакмон кийиб, худди нефтли ердай қоп-қорайиб кетган башара билан, букчайиб ишга ўтиб қолади. Бу вақтда унинг ўтаётганини ўз уйида туриб кўрган опаси югуриб ташқарига чиқади-да, укасини қарғаб йиғлай бошлайди.

Опа шўрлик укасидан шу қадар ёмонлик кўргани ҳолда яна ҳам унга ачинади, ҳам қўлидан кетган отамерос ерга ачинади. Кимни қарғаб, кимга лаънат айтишни ўзи ҳам билмай қолади.

– Шўрлик укам, сенинг шу ҳолларга тушиб, немисларникида зовур қавлаб юрганингни кўрганимдан кўра ўзингнинг ерларга кўмилганингни кўрсам, яхшироқ бўларди! Хайр, майли, қавла, қавлай бер! Қавлаб-

¹ Эсрик – эс-хушдан айрилиш, сархуш бўлиш (Таҳр.).

кавлаб бир куни мархумларнинг – отам билан бобомнинг ўликларига ҳам етарсан! Уларни яхшилаб кўргил; яхшилаб кўргилким, қонли тер билан топган ерларининг ўғиллари томонидан қандай кадрланганини кўриб, улар иккаласи ҳам ётган жойларида юзларини буриб олсинлар! Сен ўзинг ҳам эсингдан чиқармасдан, ўзингнинг қандай иззат билан яшаганини мархумларга айтиб бергил. Тахта тоқчалар остида, итлар билан бир қаторда қандай қилиб ухлаганини айтиб бергил! Айтиб бергил уларга ҳаммасини, битта кўймай айтиб бергил!

Сўнгра у хотин бирдан қўлларини тўлғаб, бақириб, худди ўликка йиғлагандай, йиғламоққа бошлади.

– Укажоним, ўзимнинг жоним укам! Мен сени севмасмидим! Ёш болалик вақтингда, онамиз ўлиб, икковимиз ҳам онасиз қолгач, мен сенга қараб боққан эмасми эдим! Касал бўлган вақтларингда сенга қарайман деб озмунча кечаларни уйқусиз ўтказдимми! Мен шўрлик бир кун келиб, бизнинг бошимизга мундай қора кунлар тушажагини ва сенга Худодан жазо тилаяжагимни қачон ўйлаган, қачон билган эдим, дейсан?! Сени бу йўлга солганларга, сени бутун эл олдида расво қилганларга сира осон ўлим бермасин, илоҳим!

Нима учун Залепига ичадиган бўлди?

Ука бутун шу қарғишларни, ўз одати бўйича, бошини қуйи эгиб, индамасдан туриб эшитарди. Лекин бу кўз ёшлари ва бу ёшлик замонларини эслашлар унинг юрак-бағрини тилкаларди. Унинг юрагига қон тўлар, виждон азоби унга асло тинчлик бермасди.

Бу кун, қаттиқ маст вақтида, ул ортиқ чидай олмасдан, бақириб юборди: “Жим бўласанми, жодугар хотин ё йўқми?” ва шу сўз билан бирга кўлидаги тошни опасига қараб отди. Унинг ўз гапига қараганда, ҳалиги тош кичкина, одам мушти қадар ҳам келмас экан, лекин жуда зўр куч билан отилган бўлса керакким, шўрлик опа дарров “жим бўлиш” билангина қолмасдан, балки ўша оннинг ўзида бўғиқ бир “вой” билан ерга йиқилди. Бу “вой” овозини эшитган ҳамон уйдан югуриб чиққан Залепига хотинини йиғлаб турғизди. Хотиннинг бир кўзи ўйилган, пешонасида қонли яранинг ўрни кўринарди. Унда на бақириш бор ва на “вой-вой” – ёлғиз хушидан кетган эди.

Ярим ўлик ҳолида уни Драгавичга олиб кетдилар. Дўкторлар ёлғиз чап кўзининг ишдан чиққанинигина эмас, ҳатто бош косасининг ҳам синганини сўзладилар. Бир неча кун қийналгандан сўнг, хотин ўлди; укасини эса авахтага солдилар. Унда ўзининг озод кунигача етиб боролмасдан, у ҳам ўлди.

Ўша вақтдан бери Мехайло Залепига ичадиган бўлиб қолди. Ўз уйи, ўз рўзғори, ўз кишлоғи – ҳаммаси-ҳаммаси кўзига хунук кўриниб қолди. Ёш жувонлар унга яна бир уйланишга кенгаш берган вақтларида, у йўқ дегандай қилиб қўл силтарди, холос. Бирдан эмас, оз-оздан ичиб юриб, охирда шу даражага етдики, шу ёруғ дунёда унинг доим ўйлайдиган нарсаси, ёлғиз бир истаги ароқ бўлиб қолди.

Ҳар томондан нефть излайлар

Шундай қилиб, икки йил ўтди. Мехайло бутунлай ичкиликка ютилиб кетди. Рўзғор тамом ташланган, от-молларни ароқ пуллари учун қовоқчи

тортиб олган. Буғдойлар аллақачон сочилиб битган. Ҳовлининг доволи кулаб тушган ва ҳатто рўзгор буюмларининг кўпи уйдан пивохонага ташилган эди.

Залепига ёлғиз тунамак учунгина уйга келар, кундузларини эса бутун пивохонада ўтказар эди. У ўзи оз ичарди, лекин кўп ичиш орқасида шу қадар бўшашган эдиким, 2-3 стаканча ароқ ҳам уни жуда ёмон маст қилиб ташларди. Унда ёлғиз биргина жонли ҳис қолган эдиким, у ҳам бўлса, “бойлар”га душманлик эди; лекин у бойлар ҳам ерларини нефтчи бойлар – кончиларга сотмоқ билан кундан-кун ер-сувларидан ажраб борардилар. Кончи бойлар эса дунёнинг ҳар томонидан Бориславга қараб оқмоқда эдилар. Уларни бу томонга тортган нарса нефть конлари орқали тез ва осон бой бўлиш ҳаваслари эди.

– Нима ишлар бўлаётир бу ерда, нима ишлар бўлаётир бу ерда? – деб ғудурланарди ул ўзича. – Қарангиз, қарасангиз-чи, худди шимолийларга ўхшаб қанча ифлослар йиғилган бу ерда! Филип Бўнакнинг ерида беш зовур кавлайлар, Матвейникида тўрт, ана у эслик қайнимнинг ярим ери кўлидан чиқиб кетган ва бу ҳам етмагандай, яна тагин худди ўз деразаси олдида тоғдай тупроқларни уйиб ташлаганлар! У ерда ҳам, у ерда ҳам, у ерда ҳам! Ҳар томонни кавлайлар, ҳар жойни ахтаралар, ҳар қайдан ҳалиги лаънати нефтни топиб чиқаралар, нефть билан бўғилиб ўлгурлар! Раҳматлик хотиним томонидан оға-иниларига қайтариб берилган ва улар томонидан муштумзўр бойларга сотилган ерда эса ўнта зовур кавлаб қўйганлар; ҳар бирининг чуқурлиги беш-олти саржин келади, баъзилари ҳатто йигирма-йигирма беш саржинга ҳам етади.

Ўша ерни деярлик бекорга сотиб олган муштумзўр ҳозир катта бой, Бориславдаги биринчи ароқ заводининг эгаси. У яна икки бўлак ер сотиб олиб, унда ҳам йигирма бешта зовур кавлатаётир.

Рост айтади Залепига, инсоф қилиб айтганда, ҳеч қайси ер ўша муштумзўр бойга Залепиганинг раҳматлик хотинидан ўтган ер қадар фойда бергани йўқ. Яна деярлик бекорга олинган бошқа ер бўлақларидан эса ўн, ўн беш, йигирма саржин чуқурлигида қанча зовурлар кавланиб, ҳеч биридан нефть чикмади. Иккита зовурни йигирма беш саржин қадар кавлагандан сўнг, тагидан чашма чиқиб қолгани учун ташлаб кетишга тўғри келди.

Залепиганинг хотинидан ўтган ўша ер Шихтер деган кончи бой учун чинакам олтин кони бўлди. Шу учун Шихтербойнинг ўша ер билан чегарадош бўлган бир бўлак ерга – Залепиганинг ўз хусусий мулкига ҳам кўпдан бери тиш қайраб юриши сира таажжуб эмас. У ерни сотиб олмоқчи бўлиб Шихтербой неча марталаб Залепиганинг ёнига келди, лекин Мехайло у хил гапларга кулоқ солишни ҳам истамас эди. Зотан, ишлик гаплар учун Залепиганинг вақти ҳам йўқ эди, негаким, у ўз одати бўйинча ичиб ўтирган ёки эндигина хушига келиб турган бўларди. Сўнгра, гапнинг тўғриси айтсак, қўлда ичишга етарлик нарса бўлгандан кейин ер сотишнинг нима кераги бор ўзи?

Шихтербойнинг кўзи Залепиганинг ерида

Энди ҳамма ишни поёнига етиб борарди. Ичкилик олгани ҳеч нарса қолмади ва ҳатто қовоқчидан ҳам анча қарздор бўлиб қолинди. Шихтербойнинг фикрича, “ишлаш” учун энг қулай фурсат шу эди, зотан, Мехайло ўзи ҳам пивохонага кирмасдан қайғили ва ўйчан... қишлоқ кўчаларида айлана бошлаган эди.

– Кун ойдин, Мехайло афанди! – деди бир кун Шихтер Мехайлонинг уйига кириб келиб. Бу вақтда Мехайло кўлида таёк, ҳовлининг ўртасида тўхтаб, алланарсани ўйлаш билан машғул эди.

– Кун ойдин! – деб жавоб қилди Мехайло зўрға, бир марта унга қараб кўйиб.

– Нималар қилаётирсиз?

– Нима тўғри келса – шуни; ишқилиб, тирикмиз.

– Ундай десангиз, ҳаммамиз ҳам, Худога шукур, тирикмиз. Бу билан ишлаганлик ва иш қилганлик чикмайди! Ерингизни нима қилмоқчисиз, ерингизни?

– Еримни, дедингизми? Нима қилардим? Ёта беради. Ер овқат сўрамайди-ку.

– Айтганингиз рост, ер деган нарса овқат сўрамайди, лекин, Мехайло афанди, сиз ўзингиз еб-ичишингиз керак-ку, ахир.

Мехайло Шихтерга тонгир қош назари билан бир қаради-да, истамагани ҳолда жавоб берди:

– У менинг ўз ишим! Сизга ялиниб бормаяжакман!

– Йўк, йўк, Мехайло афанди, сизга қаттиқ тегмасин! Мен фақат ерингизнинг бекор ётганига ачинаётирман. Нимага ишлатардингиз сиз уни? Нима беради у сизга? Мехнати кўп бўлади-ю ҳеч қандай унум бермайди. Менга сотсангиз, яхшигина ҳақ берардим, қариган вақтингизда сизга етиб ортарди.

– Хўш, қанча берар эдингиз?

– Ҳамма ерингиз ўзи қанча келади?

– Уйлар билан боғларни чиқариб юборсак, уч десят.

– Ундай бўлса, ўшаларнинг ҳаммасига уч юз қирон¹ бераман.

– Десяти қанчадан бўлади унда?

– Юз қирондан, шуни оз дейсизми? Эл баҳоси, азбаройи худо, юрт баҳоси!

– Хўш, Шихтербой, менинг қайниларимдан сотиб олган бир десят ерингизни, ҳалиги менга чегарадош бўлган ерингизни ҳозир ўзингиз қанчадан сотар эдингиз?

– Мен у ерни сотмайман, – деб кулимсираб кўйди Шихтер.

– Албатта-да, сиз ундан ғазна топиб олдингиз, хиди ёмон бўлса ҳамки, ишқилиб, – олтин. Хўш, энди менинг еримдан шундай бойлик чиқмайди, деб ким айта олади?

– Эй Мехайло, сиз қизиқ одам экансиз. Нималар деб ётибсиз! Ерингизда ҳеч нарса йўқлигини билсам, мен уни оларимдим? Сизнинг ерингизга арпа экиб кўкартиришдан бошқа дурустроқ ишим йўк, деб ўйлайсизми?

– Агар менинг еримда чинакам ғазна бўлса, уни бекорга қўлдан чиқаргали – мен нима – аҳмоқмидим?

– Нега бекорга бўлсин? Юз қирон-чи? У пул эмасми?

– Йўк, Шихтербой. У арзимас пул!

– Ҳах-ха! Агар арзимас пул бўлса, боринг, кўчадан топиб ола қолинг! – деб хитоб қилди ранжиган Шихтер.

– Истаб ўтириш ҳам керак эмас, ўзлари келадилар менга! – деди-да, уйига кириб кетди Мехайло.

– Мехайло афанди, Мехайло афанди... Шошманг! – деб орқасидан қичқирди Шихтер.

– Хўш, нима гап? – деб сўради Мехайло жойида тўхталиб.

– Биласизми, мен сизга нима дейман? Ерингизнинг десятига бир юз олтмиш қирондан берай, дейман.

¹ Бир қирон – 30 тийин.

– Эй бўлмаган гап! Бошқалар икки юз қирондан бериб турганда, нега мен сизга юз олтмиш қирондан сотар эканман!

– Десятига икки юз қирон? Ким икки юз қирондан бераётир сизга? – деб сўради Шихтер.

– Ким берган бўлса, у менинг ишим! Ёлғиз сиз ўйламангизки, Мехайло чол тамом эсини йўқотгану, қилган ишини билмайди, деб. Тантакликка-ю иқрор бўлиб қўяй, тентакман, лекин баъзи нарсаларга хўп тушунаман.

– Йўк, Мехайло афанди, нима гаплар келибдир кўнглингизга! Мен ёлғиз икки юз қирондан берган кишининг кимлигини сўраб эдим сиздан.

Мехайло Шихтернинг кўзига тикилиб анчагина қараб турди, сўнгра тескари бурилиб, бир тупурди-да, индамасдан уйига қараб кетди.

– Мана бу аҳмоқни қаранг! – деб ғудурланди Шихтер. – Мени сўзимдан илинтирмакчи бўлади! Икки юз қирон эмиш! Мендан десятига икки юз қирон оламан, десанг, ўлгунча кутажаксан!

“Дехқон ўжарлиги” Шихтернинг йўлини тўсди

Лекин Шихтернинг умидвор бўлган фурсати айтган вақтидан бурунрок келди. Ҳалиги гаплашишдан бир неча кун ўтгач, унга қарашли зовурлардан бирини сув босди, яна бири қулаб кетиб, уч ишчини босиб ўлдирди.

Шу туфайли келган бутун зарарлардан ташқари, “ишчилар ўз бепарволиги орқасида ҳалок бўлганлар”, деган мазмунда қарор чиқартирмоқ учун Шихтербой ҳукумат комиссиясининг оғзини бир нима билан “ёғлаш”га ҳам мажбур бўлди. Зарар катта бўлиб, давлати камроқ киши бўлганида, хонавайрон бўлиб кетарди.

Шихтернинг биргина умиди Залепиганинг раҳматли хотини еридан чиққан нефть манбалари эди. Шу учун мумкин қадар тез фурсатда Мехайлонинг ҳамсоя ерини қўлга киргизиш Шихтер учун икки баравар кузатилган мақсад эди. Унинг ошиқмоғи учун яна бир сабаб, кончи бойлар босқини жуда кучли бўлганлигидан қон чиқажак ерларнинг тезлик билан қимматлашиб бориши эди. Бир десят учун икки юз қирон – ҳозир кўп ҳам ортиқ баҳо эмас эди.

Орадан бир ҳафта ҳам ўтмади: бир шиша яхши ароқни кўтариб, Шихтер бой Залепиганикига қараб йўл солди.

Мехайло ўз уйида пақир тузатиб ўтирар эди.

– Кун ойдин! – деди Шихтер қираркан.

– Кун ойдин – деб муқобала қилди Мехайло.

Шихтер искамияга¹ ўтириб, қарай бошлади. Уй бўш ва мунгли кўринарди. Қуруқ доволлар, бўш тоқчалар, кўпдан бери ёқилмаган печка ва унинг ичида синиқ идишлар... Хуллас, уйдан бўшлиқ ҳиди келарди.

– Жойингизнинг мазаси йўк-ку, Мехайло афанди. Қариганда мундай туриш ярамайди, – деди Шихтер биров жимликдан сўнг.

– Майли, Худо берса агар, бир кун бориб бизнинг уйлар ҳам тузалиб қолар, – деб жавоб берди Мехайло.

– Берсин илоҳим! Хўш, нима қилаётирсиз мунча зўр бериб?

– Мана шу пақирни тузатиб қўяй, дедим.

– Пақир нимага керак сизга? Сиз-ку тўнғиз бокмайсиз?

– Балки боқарман. Ишқилиб, пақирнинг бутун бўлгани яхши. Ҳар нарса ҳам бўлганда пулга келган нарса!

Шихтербой яна жим бўлди. Тўғридан-тўғри ишдан гап очишга бир турли ботинолмасди.

¹ Искамия – скамейка (Тахр.).

– Нима гап бу, Мехайло афанди. Бизнинг ковоқчи сизни бутун бир ҳафтадан бери келмайдир, деб гина қилаётибдир-а?

– Бориб нима қиламан уникага? Ичким келмайди, қарзимни берай десам, пул йўқ.

– Қўйинг-э, Худо кўрсатмасин-ей! – деб олижаноблик билан койиб гапирди Шихтер. – У сиздан пул қистаб ётибдирми? Йўқ, пулингизни эмас, ўзингизни кўрмакчи у!

– Яхши гапи учун қуллуқ унга, лекин мен ўзим қўлимга пул тушмагунча уникага бормайман, деб қўйдим. У-ку қистагани йўқ-а, лекин ўзингиз биласиз, бу қарз деган нарса жуда тез олинадигунча, берилиши узоқ чўзилади.

– Эй Мехайло афанди, ўша ҳам қарзмиди? Ўн беш қирон! Гапиришга арзийдимми? Менга қаранг! Қуруқдан қуруқ гаплаша беришдан нима чиқади? Худо бандаларига бир томоқ деган нарсани тез-тез ҳўллаб турсин, деб берган-да! Бирорта ароқ-мароқ топинг...

Мана шу сўзлар билан бирга Шихтер қўйнидан бир шиша ароқ олиб, устал устига қўйди. Ароқни кўргач, Мехайлонинг кўзлари чакнаб, ҳатто кўлидаги болтаси ҳам тушиб кетди.

У ўрнидан туриб, пиёла изламакчи бўлган эди, лекин қандайдир бир куч уни жойида тўхтатиб қолди. Кўпдан ароқ мубталоси бўлиб қолган бу шўрлик нафсини тиймоқ учун анчагина ирода қувватини ишлатишга мажбур эди.

– Бу хайрихоҳлигингиз учун Худо ёрлақасин сизни, Шихтербой! – деди Мехайло синиқ овоз билан. – Лекин мен билмайманки, нима учун сиз билан мен бирга ичишамиз экан? Биз ахир сиз билан ҳеч қандай олди-берди қилганимиз йўқ-ку?

– Эй қанақа одамсиз сиз ўзингиз? Остонангиздан ҳам ҳатлаб бўлмайдимми? Ҳеч бир ишсиз, шундоқ... Қўшничилик қилиб кирган бўлсам, нима дейсиз?

– Йўқ, бу гапингизни бошқа бировларга гапиринг, менга гапирманг. Ҳеч бир ғаразсиз кирдим, деганингизга мен ишонмайман.

– Қандай ғараз бўларди? Менинг ёлғиз биргина ғаразим бор. У ҳам бўлса, ерингиз тўғрисида битишмак!

– Қийин савдо! – деди калта қилиб Мехайло.

– Нега қийин бўлсин? Худонинг ёрдами билан барча иш осон битади.

– Десяти қанчадан?

– Нега сўрайсиз уни? Менинг нархим ўзингизга белгилик-ку – бир юз олтмиш қоғоз.

– Эй ундай бўлса, гапириб ўтириш ҳам ортиқча. Мен икки юзга ҳам бермайман.

– Оҳ-ҳо, борган сари кўтарилишингизни қаранг! Бу хилда баланд келишингизни кўргач, сандиғингиз аллақандай бойликлар билан тўлган, деб ўйлайди киши.

– Сандиғимдами, сандиғимда эмасми, ишқилиб, ўша ернинг ўзида қимматбаҳо ғазна бор, албатта, нега мен уни бекорга бериб қўяр эканман сизга?

– Албатта, ундай бойликни кўлдан чиқариб бўладими? Киши ўзи ишлатса, яхши бўлади.

– Ҳа, нима деб ўйлайсиз сиз? Сиз-ку кавлатасиз, мен нега кавлатмайман?

Шихтер шу жойда ҳатто ўрнидан ҳам туриб кетиб, бу хил гапларни айтишга журъат қилган арвоқ ва тумоёқ дехқонга кўзини олайтириб қаради.

– Нима... нима... нима дейсиз сиз?

Мехайло Шихтербойга бемалол назар ташлади ва кулиб туриб деди:

– Қандай ари чакди сизни, Шихтер афанди, ўрнингиздан ирғиб турдингиз? Ё менинг айтган гапларим беҳуда гапларми?

– Албатта, беҳуда гаплар! – деб қаттиқ ишонч билан жавоб берди Шихтер. – Худонинг неъматини ердан қазиб олиш жуда осон, деб ўйлайсизми сиз? Сиз билмайсиз у ишнинг қандай қийин бўлганини! Ердан нима чиқиши ҳали номаълуму, ҳадеб ишчиларга пул тўлайсан киши. Мана, менинг зовурларимдан учтасини сув босиб қолди. Биласизми сиз, ўша зовурларнинг ҳар бири қанчадан тушган менга? Энг ози юз қирондан! Хўш, сиз қаердан топасиз шунча пулни? Топганингизда ҳам мунақа ишга сизнинг миянгиз ишламайди!

– Ўшанда кўрармиз. Ҳамма эсни сизнинг каллангизга солиб битирмагандир, бизда ҳам бир чимдим-бир чимдим қолгандир!

Шихтербой Мехайлога борган сари орта борган бир андиша билан қарарди.

– Шугапларингиз астойдилми? Мехайло афанди, ё ҳазиллашиб ётирсизми?

– Мен қайдан билай, балки ҳазиллашаётгандирман, – дея тундлик билан жавоб қайтарди Мехайло.

– Хўш, ерни нима қиласиз? Сотасизми?

– Яхши нарх берсалар, сотаман.

– Сизнинг ўз нархингиз қанақа?

– Мана мундай: менинг жамъи уч десят ерим бор, бир десяти шу ерда, томорқа, иккитаси нарироқда, Валанкада. Ана ўша икки десяти сизга – ҳар бир десятини уч юз қирондан сотишга розиман.

– Нариги икки десяти? У икки десяти бошимга ураманми мен? Ахир у ерда, Валанкада, ҳеч ким зовур қавлатмайди-ку?

– Ким билади, дейсиз, балки у ерда ҳам ғазна бордир.

– Йў...қ, менга унақа “балки”нинг кераги йўқ! Мана бу бир десятингиз қанчадан?

– Бу бир десяти сотмайман. Мен буни ўзим учун қолдираман.

– Нечик? Ўзингиз учун? Сизга нима кераги бор унинг?

– Униси, энди, менинг ишим.

– Кўйинг, Мехайло афанди, ҳазиллашманг! Мана бу бир десятингизни қанчага берасиз?

– Йўқ, нариги икки десяти савдолашайлик.

– Нима керак у икки десятингиз менга? Нима қиламан мен уни? Мана бу десятингизга икки юз саксон қирон бераман.

– Нариги икки десяти, майли, сизга икки юз саксондан берай, мана бу бир десят устида гапириш ҳам керак эмас, – деди Мехайло чинакам деҳқон ўжарлиги билан.

– Кута бер, аҳмоқ! Берарлар наригига икки юз саксондан! – деб бақирди жаҳли чиққан Шихтер; сўнгра ароқ тўла шишасини қўлига олди-да, югуриб чиқиб кетди.

Мехайло бемалол ўтириб пақирни тузатишга киришди. Ташқарида бир қур дам олгач, Шихтер яна қайтиб кирди.

– Йўқ, Мехайло афанди, сиз билан гаплашадиган одам аввал ўзини хўб совутиб олса бўлар экан. Гапнинг бўлганини айта қолинг, мана бу бир десятингизни қанчага берасиз?

– Нариги икки десят икки юз саксондан. Бу бир десяти ҳали сотмайман.

- Ҳа, қачон сотасиз?
- Уни ҳали ўзим ҳам билмайман; қачон ўз нархига кирса...
- Хўш, ўз хаёлингизда қачон ўз нархига кирар экан?
- Мен қандай билай? Кўрармиз!
- Бу охирги сўзингизми?
- Охирги сўзим.

Шихтер деҳқон ўжарлигини ичидан қарғай-қарғай уйига қайтиб кетди.

Меҳайло қайнбиродарлари билан ярашмоқчи

Меҳайло нефтчи бойлар – кончилар билан чинакам басма-басликка киришмакчи эди. Унинг қари ва ўй ўйлаб ўрганмаган бошида чучмал бир режа тортила бошлаган, лекин берган қарори қаттиқ ва қатъий эди.

– Ҳа, нимаси бор экан, ўзим кавлайман! – деб ўйлади ул бошда, лекин орадан кўп фурсат ўтмай, ўзининг кавлаши мумкин эмаслигини билди, негаким, битта зовурнинг ўзига энг ками уч киши керак эди. Ёнига иккита мардикор олса-ку яхши бўлар эди, лекин мардикорга пулни қаердан топади? Унинг ўзида на бир чақа пул, на уну бугдой, на оту мол... Ҳеч нарса йўқ, ҳаттоки ердан бошқа сотадиган нарсаси ҳам йўқ. Ҳолбуки, бир ёқдан аллақандай кучлик ички бир овоз ҳадеб унинг кулоғига пичирлайди: “Қани, бел боғлаб ишга кириш, ерингда олтин ғазнаси бор, уни бекорга қўлдан чиқариш гуноҳ бўлади!” Аммо унга, ўзи ёлғиз бир чолга, мунча давлатнинг нима кераги бор, деган гапни сира ўйламас эди ул.

Баъзан унинг миясига бўлмағур тасвирлар нақш этилиб қоларди: “Чиройлик қилиб, пишиқ ғиштдан бир бутхона солдираман... Хотинимнинг гўри устига дахма қилдираман”.

Унинг ўйлари бу диний хаёллардан нарига ўтмас эди.

Шихтернинг кириб-чиқиши унга ҳалиги бойликларнинг борлигини исбот қилди ва унинг ўйларини яна ҳам амалийроқ йўллар томон йўллади. Ул нималар қилишини ўйлаб, ўз уйида тузатилган пақирнинг устида неча соат ўтирди. Сўнгра ўрнидан туриб, кийимларини кийиб, кишлокқа қараб кетди. Ҳали ҳозирча ул ҳаммадан илгари ўзидаги кекларни йўқотиб, хотинининг ҳали ҳаёт бўлган иккита қайнбиродарлари билан ярашишга қарор берди...

Ул аввал биринчи қайнбиродариникига кирди. Ул ерга кирмаганига ҳам беш йил бўлиб қолган эди. Унинг ҳовлисига қадам қўйгандаёқ ўйлади: “Шундай одамни мен нечик бой дея оламан?.. Мундай демак учун эсимни бутунлай еган ёки иккала кўзимдан бутунлай ажралган бўлишим керак-ку!..”

Чинакам, уйи каттагина эди; афтидан, бурун замонда мустаҳкам қилиниб ва яхшилаб безалган бўлса керак. Энди ҳозир ташланган ва хароб бир ҳолда эди. На ёпиқлар остида оз бўлса ҳам рўзғор асбоблари, на дон тўкилган омбор, на устига латта-путта ёпилган ва ичи кийим тўла сандиқлар, на-да кўрпа-тўшак... Ҳеч нарса йўқ. Мунинг устига Меҳайло ҳам уйининг қиёмат қойим бўлиб турган вақтида кириб келган қайнбиродарининг хотини билан болалари қоп-қора қақшаб йиғламоқдалар эди.

– Хўш, нима бўлди сизларга? – деб ифлос бир курсига ўтириб сўради ул.

– Хотин йиғидан қизариб кетган кўзлари билан унга бир қараб олди-да, хоҳламасданроқ жавоб қайтарди:

– Сизга нима? Яна қандай бало тортиб келтирди сизни бу ерга?

– Эй нима бўлди сизга? Ҳеч бир бало-мало йўқ. Биз ахир қариндошлармиз-ку! Бир-биримиздан чеккалаб юрсак, айб бўлади. Мен сизлар билан кўришгани, кенгашгани келдим...

– Ҳа, ҳа, сиз балки менинг эримга яна бир парча ер бергани келган-дирсиз! Унга мундан бурун қилган “яхшилигингиз” учун ҳам, илоҳим, Худо жазоингизни берсин сизнинг!

Ва шу қарғашидан сўнг, шўрлик хотин қўлларини бир-бирига уриб, аччиқ-аччиқ йиғлашга бошлади, унинг кетидан болалари эргашдилар.

– Ҳой, менга қаранг, ўз эрингиз менинг раҳматлик хотинимни алдаган бўлса, унинг отамерос ерини тортиб олган бўлса, кейин уни қончи бойларга сотиб юборган бўлса – менда нима айб?

– Илоҳим, менинг кўз ёшларим, менинг кўрган кунларим, менинг заҳарланган турмушим учун сизнинг ҳаммангизга, барчангизга Худодан қайтсин, Худодан! Мен сизга нима қилиб эдим? Мана бу шўрлик болаларнинг нима гуноҳлари бор эдики, ҳалиги лаънати пияниста туфайли нобуд бўлишиб кетаётирлар.

– Хўш, нима бўлди, ахир? Нима қилди у? – деб аҳволни билишга тиришиб сўради Меҳайло. Хотиннинг қарғишларини ул сира оғир олмас, уларни, балки-да, улуғ бир ҳасратнинг асари, деб биларди.

– Сотди, қолган-қутган ерларни ҳам сотди қончи бойларга! Сотиб тугатди, қанчага сотганини ҳам билмадим мен. Икки ҳафтадан бери шаҳарда ичкилик ичиб юрибдир, бўйнинг узилгур! Вой, менинг пешонам қурсин, шўрлик пешонам! Нима қилишимни билмайман. Оқсоқол келиб, гувоҳларнинг олдида ерни бойларга ўтказиб берди! Бойлар келиб, ҳозир зовур кавлатишаётирлар, унинг ўзидан эса дарак-марак йўқ! “Буларнинг дарди меникидан ҳам оғир экан”, деб ўйлади Меҳайло.

Сўнгра хотинга юз ўгириб, қўлидан келганча уни юпатмоққа бошлади.

– Йиғламанг, тинчланинг, ишлар ўнгайиб ҳам кетар. Балки ҳамма ишларнинг кети яхши бўлиб чиқар.

– Балки ҳаммангизнинг оёғингиз осмондан келар ҳали! – деб яна кўз ёшларини сувдек қуйиб, қичқирди хотин. Сўнгра болаларига юз ўгириб, яна “дод-вой” солди ва худди болалари ўлгандай айтиб йиғлашга бошлади:

– Шўрлик болаларим, етим қолган болагиналарим! Ёмон отага дучор бўлиб қолдингиз! У сира сизнинг ғамингизни емайди. Имонини иблисга, ерини қончи бойга сотди! Кимга бориб сиғинасиз энди? Ким сизни катта қилиб, одам қаторига қўшади? Кўз ёшларингиз бировларнинг остоналарига қуйилажак, шўрликкиналарим! Чўллардаги ўтлардай сўлажаксиз! Илоҳим, отангиз тинч ўлимни кўролмасдан, ит азобини кўриб ўлсин!

– “Бу ерда менинг қуруқ юпатиш ва кенгашларимдан ҳеч нарса чиқмайди”, – деб ўйлади Меҳайло ва астагина қайнбиродининг уйдан чиқди.

– Менинг аяшларимнинг нима кераги бор уларга? Бу ерда аяш эмас, ёрдам керак. Ўзимнинг ергинамни кавлаб нефть чиқаролсам, у вақтда буларнинг ҳаммасини ўзимникига жойлардим-а. Албатта, қайнбиродиним менга бир вақт жуда ёмон алам ўтказди, лекин унинг хотини ва болаларида нима айб? Йўқ, йўқ, бу ерда кенгашнинг кераги йўқ, ёрдам йўлини топиш керак.

Иккинчи қайнбиродардан ҳам ҳеч нарса чиқмади

Қайнбиродарнинг ифлос, вайрон ва кўз ёшлари билан тўлган уйида Мехайло ўз истак ва ҳаёлларидан кутган мақсадининг кутилмаган даражада яқинлашиб келганини кўрди. Ўз ерида яшириниб ётган табиий бойликнинг ҳалиги оч-яланғоч қолиб энтиккан оиланинг саодати учун зарур бўлганини англаганидан бери, ул бойликлар, Мехайлонинг назарида, ўлчанилмас даражада катта аҳамият касб этдилар.

Шундай қилиб, бу яшашда бир мақсад борлиги билинганидан бери, ул ўзи ҳам бирдан ўн яшар яшарганини ва ўзида бирданига анча куч ва дадиллик ортганини сезгандай бўлди.

Ул тез-тез қадам қўйиб, бошқа қайнбиродарининг уйига, яъни бир замон ўз хотини томонидан оёғига қайноқ сув сочиб юборилган ва шу сабабли бутун Бориславда “Чалапишти” деб ном чиқарган кишиникига қараб кетди. Ул одам Бориславнинг нефть манбалари сира бўлмаган нариги чеккасида турар ва ўзи бадавлатгина эди.

Ёлғиз хотини унинг оёғини куйдириб қўйгандан бери юришида маза қолмаган, ҳаммавақт қўлтиқтаёқ билан юришга мажбур бўлиб қолган эди. Аксари гаплашиб турган вақтларида тузалиб етмаган яралари оғримокқа бошлар, ўшанда тишлари орасидан овоз чиқариб, пишиллаб гапирарди. Айниқса, ҳаво ўзгарган вақтларда оёқ оғриғи ҳам кучаяр, ана шундай вақтларда ул ҳам оч қолган айиқдай, айниқса, ёмон бўлиб кетар эди. Мехайлонинг шўр пешоналигидан ул ҳам шундай кунга тўғри келиб қолган эди.

– Ҳа, хурматлик куёв почча...шшш! Қандай шум шамол учириб келаётир сен гадойни меникига, шшш! – деб бақирди “Чалапишти” йироқдан Мехайлони кўргач.

Мехайло эса ёлғиз бошини тебратди. Чунки юксак ўйларнинг тепасида бўлинганлигидан ул ҳеч бир эрмакнинг ўзига ета олмаёягани туярди.

– Эй куда, куда, – деди у қайнбиродарига яқинлашар ва шапкасини олар экан, – мен ҳали гадойлик қилиб, нон тиланиб, сенинг остоналарингни шу қадар кўп ёстадиммики, мени бу тарзда қарши олаётирсан? Ўз бойлигингга бу қадар мағрур бўлишинг уят сенга!

– Ана, ваъз айтадиган домла ҳам чиқиб колди-ку! Бошимни ўртага қўйиб шарт қиламанки, сен, албатта, бир нарсани сўраб келгансан, гадойнинг эҳтиёжи қанча кўп бўлса, ғурури ҳам шунча зўр бўлади. Хўш, гапир-чи, нега келдинг экан?

– Мен бу ерга иккита иш билан келдим. Биринчи иш ўзимга тегишлик эмас, қайнбиродарим Чаплига тегишлик, – деб секин-секин жавоб қайтарди Мехайло остонага ўтирар экан.

– Ана, анави муштумзўрлардан чиққан лофчи пиянистани айтасанми? Биламан, биламан, қолган-кутган эсини ҳам еб бўлди, қолган-кутган ерини ҳам кончи бойларга сотиб тугатди, энди ҳозир бор-йўғини шаҳарда ичкиликка совуриб ётади. Ул аҳмоққа келишгани ҳам шу!

– Мен унинг тўғрисида ҳеч нарса демайман. Лекин унинг хотини сизнинг хотинингиз билан менинг раҳматлигимга ҳамшира бўлади! Ёш болалари-чи! Кимга, нима қилиб гуноҳ қилиб қўйибдир ул гўдаклар? Нонсиз, пулсиз қолибдирлар. Нима бўлади уларнинг холи?

– Менга нима дахли бор унинг? Ё мен уларнинг отасимидим, уларнинг гамини емак, улар учун тиришмоқ вазифаси менга тушармиди?

– Қуда афанди, ўз уруғимизни очдан қолдирсак яхшими? Мен ҳозир

ўша ердан келаётирман. Кампир шўрлик йиғлайди, менинг юрагим жуда ачишади.

– Йиғласа йиғлай берсин! Йиғлаб-йиғлаб тўхтади. Мен ўзимни биламан. Бошқа ҳеч нарсани билмайман. Менинг тариғим эмас, мен сочганим йўқ, менинг бедонам ҳам емайди уни! – дея жуда ёмон жавоб қайтарди қайнбиродар.

Ул сўзлашар экан, гоҳ-гоҳ пишиллаб, жаҳл билан тишларини ғижирлатиб қўяр эди. Гўё бошқаларнинг аламлари унга аллақандай ваҳший ва ёмон бир наша берган каби бўлади.

– Хўп, бу бир иш экан. Яна бири қандай иш эди? – деб сўради “Чалапишти” бир қадар сукутдан сўнг.

– Қўринадирким, мен ул ишларим билан бошқа кўчаларга кириб қолганман. Бу гапни тўхтатганимиз яхши, – деди Мехайло.

– Оббо, катталикни қаранг! Гадойнинг худди ўзи! Хайр қилмасанг, дарров савлатини султонларча қиладию ғурурланишга тушади. Бас-эй, бошқа гапинг бўлмаса, ўшандан гапирай!

– Менинг тўғримда “чинакам ғурур пайдо қилиб қолибдир”, деган ўйга борманг, деб сизга яна бир нарсани айтиб ўтайин. Ана у Валангада бир бўлак – икки десят ерим бор, шуни сиз олинг, арзон қилиб бераман.

– Сенинг Валангадаги ерингни нима қиламан мен?

– Нима қиламан? Ер деган нарса ҳаммавақт даркор. Пичани ҳаммавақт отга ярайди ёки бировга арпа-марпа эккали ижарага қўйилса бўлади, ишқилиб, бир даромади бор-да.

– Нега бўлмаса ўзинг шундай қилмайсан?

– Мен ўзим ҳам қилар эдим-ку, лекин менга шу тобда пул зарур.

– Пул нега керак сенга? Ароққа етмай қолдими? Шунинг учун сотасанми ерингни? Эй сиз, ялангоёқлар! Тағин бу менга насиҳат қиладики, “Қайнбиродаримизга ёрдам берайлик”, деб. Ўзи ундан беш баттар, хўш, гапир, пул нега керак сенга?

– Нега айтайин уни сизга! У менинг ишим!

– Сен мен билан гаплашишни хоҳламасанг, мен ҳам сен билан гаплашмайман.

Шу сўзни айтиб, “Чалапишти” тескари бурилди.

– Менинг еримни олмайман, десангиз, энди, бўлмаса, бундай қилинг. Келинг, мен билан шерик бўлинг, – деб бемалол гапида давом этди Мехайло.

– Қандай шерик?

– Сизга ҳамма гапнинг ростини айтиб бермасам бўлмайди, шекилли. Хўп, кулоқ солинг! Менинг раҳматлик хотиним томонидан сизга берилган ердан Шихтербой кўп нефть маъданларини топиб олди; мана, йил-ўн икки ойдан бери қавлатади, сира одоқ қилолмайди. Энди менинг еримга ҳам кўз олайтириб қолди, ахир у ҳам ўша ер билан чегарадош. Албатта, менинг еримда ҳам ўшанақа бойликлар борлиги аниқ.

– Хўш, аниқ бўлса нима бўлади? Майли, сота бер ўшаларга!

– Мана бу гапни қаранг энди! Мен ўйлайманки, ундай қилмоқ жуда катта гуноҳ бўлади. Худо бизга туганмас ғазна бериб қўйибдир. Бироз меҳнат қилсак, олиб тугатолмаймиз. Энди шу давлатнинг ҳаммасини кончи бойларга бекорга бериб қўйиб, ўзимиз уларнинг хизматига ўтайликми!

– Ҳа-ҳа-ҳа! Ғазна эмиш, бойлик эмиш! Нима нарса экан у ғазнанг? Бўлмаган, сассиқ бир сув! Бизга у нарсанинг кераги йўқ!

– Бўлмаса, Шихтербойга хизматкор бўлиб, зовур қазиб ўтсак яхшими?

Бугага “Чалапишти” жавоб тополмай қолди. Сўнгра бироз ўйлагач, деди:
– Бўлди, бўлди, кўп ховлиқа берма! Ерингда нефть борлигини қаердан биласан сен? Мен ўйлайманки, Шихтербой сенга чегарадош ердан ҳамма нефтни кавлатиб олган бўлса, сенинг ерингдагилар ҳам ўшаникига оқиб битган бўлади.

– Аммо мен ўйлайманки, Шихтербой қаердан нима чиқишини жуда яхши билади. Ерингни сотгил, деб остонамдан кетмаслиги ҳам бежиз эмас, албатта.

– Йў-ў-ўқ, Шихтербой сенга ўхшаш санамай саккиз дейдиганлардан. Хўш, қани, сен мендан, чинакам, нима тилайсан? Қандай ширкатга олиб кирмакчисан?

– Мен ўз еримни ўзим кавламакчиман. Ҳам ишонаманким, нефть, албатта, чиқажак. Ишни бажариб юбориш учун менга юз қирон пул керак, менинг чўнтагимда эса ҳозир еллар эсади! Мана шу учун мен ўйлаган эдимки...

– Ўйлашинг ҳам керак эмас ҳатто! – деб унинг сўзини бўлди “Чалапишти”. – Ўйларинг ҳаммаси беҳуда. Менинг пулим ҳам йўқ, ундай ишларга аралашмоққа ҳавасим ҳам йўқ. Бойларнинг ёмон қараб қолиши бўлади менга, унда уйимга ўт қўйдириб ёки муюлишдан оттириб ташлашлари ҳеч гап эмас. Кимнинг кучи етади, дейсан уларга?

Мехайло маъюс бўлиб, бошини қуйи солди. Қайнбиродари ҳақ эди. Сўнг замонларда кончи бойлар Бориславда кучайган эдилар. Порага сотилиш, ичкиликларга учиш ва бошқа шунингдек ёмон йўллар билан маҳаллий ҳукумат шу қадар бузилган эдики, бойлар нима деса, ўшаларнинг амридан чиқа олмас эди. Иш вақтида кўп бўладирган бахтсизлик воқеалари – бари қазолар кончи бойлар учун ҳеч бир жазосиз ўталар, ҳолбуки, “тасодифий қазо” деб юргизилган бу воқеаларнинг орасида шундай нарсалар ҳам ўтар эдиким, Бориславнинг юрак олдирган аҳолиси у воқеаларга очикдан-очик бир жиноят ва одам ўлдириш деб қарарди.

– Шундай қилиб, ул ишдан ҳеч нарса чиқмайди, деб ўйлайсизми? – деб сўради Мехайло қайнбиродаридан.

– Ҳеч нарса чиқмаслиги аниқ. Хўш, ўзинг инсоф қилиб айт, у хил ишга сенинг, менинг ва умуман ҳаммамизнинг шу қишлоқи калламиз ярайдими? Ҳаммадан ёмони шуки, сену бизга доим кончи бойлар билан кураш олиб боришга тўғри келади... Йўқ, йўқ, ҳеч нарса чиқмайди бу ишдан.

Мехайло индамасдан, маъюслик билан бошини эгиб, яна бироз ўша остонада ўтирди, сўнгра ўрнидан туриб, қўлидаги таёғи билан ерга қаттик ургач, ўжарларча деди:

– Мен сизга айтаманки, албатта, бўлади! Мен бошимдан ажралсам ҳам ажраламанки, айтганимни қилмай қўймайман. Хўш, гапиринг, мен билан шериклик қиласизми, йўқми?

– Бор, бор, йўқол, тентак чол! Мен сени шу вақтгача ҳам эсипастрок одам, деб юрар эдим, энди билдимки, ўша онангдан теккан бир томчи эсингни ҳам ароқ билан бирга ичиб тугатган экансан!

– Шундай қилиб, шерик бўлмайсизми?

– Ўйламайман ҳам.

– Ихтиёр ўзингизда, сиз бўлмасангиз ҳам эплаймиз. Лекин мен сизга айтиб қўяй, кейин пушаймон бўласиз.

Шундан сўнг Мехайло ҳатто хайр-маъзур ҳам қилмасдан уйига қараб йўл солди. Қайнбиродари бўлса, анчагача ўша остонада ўтириб ва ўйлиниб қолди.

Бордию, Мехайло, мен айтганча, тентак чикмай қолди?

– Жуда эсипаст киши-да, шу Мехайло, ана эсипастлик! Зовурни ўзи кавламакчи бўлади, боз устига, мени ҳам шерикликка чақиради-я. У шерикликдан нималар чиқишини биламан, унга қарз деб пул берсанг: ярмини ичкиликка урадио, қолган ярмини ерга кўмади – унинг шериклиги шу бўлади! Йўқ, бундай тузокқа сен мени, қариндошингни, сира илинтиролмайсан. Ана у бечораларга, лекин, ёрдам қилиш керак. Мехайло бу тўғрида ҳақ. Хотинда нима айб? Отаси мундай ярамас чиқиб қолган экан, болаларида не ёзиқ? Бу кун бориб, улардан ҳол сўраб келиш керак. Мана бу бахтсизликни қаранг! Ичиб-ичиб, охирида эсини ҳам йўқотибдир, бола-чақасини ҳам буткул унутибдир.

– Йўқ, – деб унинг хаёли яна Мехайлонинг таклифига кўчди, – мундан ҳеч нарса чикмайди. Бу кун бўлмаса, эртага ерни Шихтербойга сотиб юборади у, ўша ишга аралашиб қолсам, мен ҳам эсипастнинг бири бўлар эдим. Нега керак менга?

Шундан сўнг “Чалапишти” қариндошларига ёрдам қилиш хусусида хотини билан кенгашмак учун уйга кирди. Лекин Мехайло еридаги яширин ғазнанинг хаёллари кур-кур миясига кириб айланарди. Тушки овқатдан сўнг ул яна ўтириб, яна ўйга ботди.

– Бордию, Мехайло, мен айтгандай тентак бўлиб чикмади... Муштумзўрлар билан олишувми? Олишсам нима бўлар эди? Олишув бўлса бўла берсин, ёлғиз эҳтиёт бўлиб орқа-олдинга қараб ҳаракат қилиш керак. Балки одам боласи бир иш қилиб туриши ҳам керак, йўкса, бўридан қўрққан одам тўқайга кирмайди. Энди Мехайло пулни ичиб тугатмасин, десам, пулни ўзим ҳам сарф қиламан, ишчиларга ҳам ўз қўлим билан бераман, унинг қўлига бермайман, холос. Ёлғиз ер ўлгурда ҳеч нарса бормикан? Башарти бўлганда ҳам кавлаб чиқаргунимизча пулимиз етиб берармикан? Иш ўзи, бошда ўйлаганим қадар ёмон эмасга ўхшайди. Фурсати билан бир бориб, ернинг ўзини кўриш керак. Балки, чиндан ҳам, ишлатса бўладиган ердир. Ёлғиз Мехайло эсипастлик қилиб Шихтерга сотиб қўймаса бўларди. Йўғ-эй, жуда ўжар кўринади, ўз нарсасини тезда қўлдан чиқарадиган одамга ўхшамайди. Модомики, шундай экан, менинг ёрдамимдан бошқа у ҳеч нарса қилолмайди, йўкса, билмадим, қандай эплай олар экан...

Шу равишча тинчлангандан сўнг, “Чалапишти” қаролига буюриб, аравасини қўштирди, сўнгра ун, оқушоқ ва бошқа баъзи озиқ-овқатларни олиб, хотини билан аравага ўтирди-да, янгасиникига қараб кетди.

Яхши одам шу Ютко Либак!

Бу вақтда Мехайло ўзининг қоқ ва бўш уйида ёлғиз ўтирарди, икки ўй ва икки андиша қийнарди уни: янгаси ва унга қарашли гўдакларнинг муҳтожлиги билан ўз ишининг олдинга юришмаслиги.

Унинг ўз ерида ўзи иш бошламоқ тилаги бурунгидай мустаҳкам ва кескин эди. У ёлғиз, тўрга тушган балиқдай, ўзини ҳар томонга уриб, бойларнинг ёрдамидан ташқари ўша ишни юргизиш юбориш йўлларини ахтарар эди.

– Зовурни ўзим кавлайман, бу турган гап, лекин бу орада нима билан кечинаман? Ё бўлмаса, шерикликка, кишлок кўчаларида эртадан-кеч-

гача иш ва овқат излаб юрган йўқсилларни тортсамми? Шерикликка, десам-ку, улар жон деб киришади-я, лекин уларнинг қорнини нима билан тўйгазаман мен?

Шундай қилиб, Мехайло ўзининг аччиқ ўйлари билан қийналиб ўтирганда, уйининг эшиклари бир турли кўрқоқлик ва ботина олмаслик билан очилди-да, секингина остонани ҳатлаб, букрайган ва қотма бир одам келиб кирди. Бу одам Бориславнинг катта-кичик ҳаммасига маълум бўлган Ютко Либак эди.

Бу, кўп ҳам қари эмас, қирқларга кирган, лекин бели букчайган ва юзлари қари чоллардай тиришган бир яҳуд эди. Унинг қақшаган ва арвоқ юзларида сийрак ва сарғич мўйлар ўсган, сочи тагигача қирқилгани ҳолда, ёлғиз бир сиқимчаси чаккасида пахмоқланиб ётадир; хирқираб чиқадиган ёқимсиз овоз... Мана шуларнинг ҳаммасидан ташкил топган бу одам анча ёқимсиз кўринарди. Лекин мунга муқобил, Ютко Либакнинг кўнгли одамларнинг қайғу ва аламларига қарши жуда юмшоқ эди. У ҳаммага ёрдам қилишга, бир бурда нонини йўқсил билан баҳам кўришга ҳамма вақт ҳозир туради.

Ютко Либак анчадан бери Бориславда, бир дехқондан ижарага олгани хужрада яшар ва бўш вақтларида дехқончиликнинг ҳар хил ишида одамларга кўмак берар эди.

Қишлоқ одамлари ўхшовсиз кепатасига кулсалар-да, унинг яхши табиатини севар эдилар.

Борислав дехқонларидан ҳеч бири унга кўмак қилишдан бўйин товламас эди, ё унинг йиғиб-терган нефтларини шаҳарга олиб тушиб берар, ё унга оз-кўп картошка ёки тухум мурувват қилиб турардилар. Ютконинг бутун овқати ҳам тухум ва пиёздан иборат эди.

Мунга муқобил ишчи қўли айни зарур бўлган ўроқ ва хирмон вақтларида биринчи чақиришдаёқ нефть кавлаш ишини ташлаб, далага чопадиган, далада бир чақа ҳам олмасдан ё ўроқ ўриб, ё хирмон кўтариб берадиган азаматнинг ўша ўзимиз билган Ютко бўлажагига ҳар бир дехқон ишонар эди. “Яхши одам шу Ютко!” дер эдилар ўзларича Борислав дехқонлари.

– Кун ойдин, Мехайло афанди! – деди Ютко кириб ва куюқ таъзим қилиб.

– Саломат бўл! Ўтир, Ютко, хизматингда бўлай.

– Хайр, майли, ўтирай, – деб жавоб берди Ютко. Лекин ўтирмасдан, печкага суяниб олиб, қўлидаги йиртиқ шапкани бир турли тортинчоқлик билан буклаб ўйнашда қолди.

– Хўш, қани, нима яхши гаплар бор? – деб сўради Мехайло.

– Нима бўлар эди дейсиз? На яхши, на ёмон – ҳеч гап йўқ, бари бурунгидай.

– Шапкани шу хилда ўйнатиб қолишингдан бирор нарса айтмоқчига ўхшайсан-ку? – деди Мехайло ғаразсиз кулиб туриб.

– Ҳа, мен... сизга айтсам, – деб қандай қилиб гап бошлашни билмасдан, тутилиқди Ютко. Охирда у ўзидаги тортинчоқликни енгиб, Мехайлога яқинроқ келди. – Менга қаранг, Залепига бой! Шихтер менга дейдики, сиз Валанкадаги ерингизни сотар экансиз...

– Валанкадаги еримни?.. Ҳа, сотмоқчи эдим.

– Ундай бўлса, менга сота қолинг.

– Сенга? Сенга нега керак?

– Менга керак! Менинг бирозроқ пулим бор, шунга ер олиб, ўзим иш-

ласам, бирор нарса эксаммикан, дейман. Рўзғор эгаси бўлиб қолардим.

– Жуда яхши, Худо сенга кўмак берсин, Ютко! – деди Мехайло астойдиллик ва оқ кўнгиллик билан. – Етарлик пулинг бўлса, албатта, ерга ишлаганинг яхши.

– Хўш, нархини қанақа қилдингиз?

– Шихтер айтмадимми сенга? Десяти икки юздан.

– Бу нархингиз менга жуда оғирлик қилади. Десятига юз олтмишдан берай. Дурустми?

– Хайр, майли, юз олтмишдан бўлсин. Бошқаларга икки юзга ҳам бермас эдим, сенга юз олтмишга ҳам бераман, нега десанг, сен ўзинг бизнинг деҳқон ахлидан бўлмасанг ҳам, деҳқончилик ишидан қочмайсан.

Ютко кулди ва ёнидан бир шиша ароқ олди.

– Ундай бўлса, жиндак ичишиб ташлайлик. Худо ҳар бир ишингизни ўнгидан келтирсин... Ҳозир мирзанинг олдида бориб, “кўпчик”¹ ёздирамиз.

– Пулни қачон тўлайсан?

– Холислар олдида “кўпчик”ка қўл қўйилган он тўлаяжакман.

Мехайло Залепига бу сўзларни эшитар ва ўз қулоғига ўзи ишонмас эди. Ютко Либакдай бир тумоёқ ер сотиб олаётир, пули ҳам нақд. Қиёмат яқинлашганга ўхшайди!..

Мехайло Ютконинг хунук, лекин хурсандликдан ёниб турган юзларига ишонсизлик билан неча марталаб қаради.

Ютко муни масхара қилиб қулаётган бўлмасин тагин?

Йўғ-эй! Ютко бу ишга астойдил киришди, зотан, ул ўзи азалдан ҳазилни севмайди.

Ароқдан кичкина истаканчада бир нечтани иккаласи ичиб олишди-да, мирзаникига қараб кетишди. Мирза уйида эди, “кўпчик”ни ёзиб берди. Хизмати учун Ютко бутун бир қирон пул тўлади. “Кўпчик”ка қўл қўйишгач, яна иккаласи ернинг бошига – Валанкага кетдилар.

У ерда Залепига холислар олдида ернинг бутун ҳуқуқини Юткога ўтказди. Ютко эса, яна ўша холислар олдида, мунга олти юз қирқ қирон, яъни қоғоз пул санаб берди.

Энг аввал шўрлик янгага ёрдам бериш керак!

Пулни олгандан сўнг, Мехайло қоронғи тушиб қолганига ҳам қарамасдан, янгасиникига қараб чопди. Бу вақтда янгасининг уйи олдида “Чалапишти”нинг араваси турган, ичкарида эса унинг ўзи билан хотини ўтирган эдилар; буни кўргач, Мехайло жуда ҳайрон бўлди.

– Ҳа, куёвми? Қани, кир, кир бу ёққа! – деб қичқирди “Чалапишти”. Шуни ҳам қўшиб ўтиш лозимки, бу сафарги қичқириш бурунгиларига нисбатан анча хурсандлик қичқириғи эди.

– Мен сизни бу ерда учратарман деб ўйламаган эдим, – деди Мехайло, остона олдида тўхтаб.

– Ҳа, ҳали сен менда бир томчи ҳам шафқат йўқ, деб ўйлаган эдингми? Эй гадойлар, гадойлар! Сиз ўйлайсизки, дунёда яхши, номусли ва марҳаматли одамлар ёлғиз сиз ўзингизсиз; сиз ҳамма йўғингизни бермакчи бўласизу, лекин чўнтагингиз куруқ, чўнтагингиз!

Мехайло қайнэгачисини имлаб, бер чеккага олиб кетди ва “ҳозирчалик” унинг қўлига беш қирон пул тутқизиб, мундан сўнг ҳам лозим бўлса,

¹ Кўпчик – ернинг сотилгани тўғрисида қилинадиган шартнома. Инқилобдан бурун жуда эътиборли саналарди.

тўппа-тўғри ўзига учрамоғини тавсия қилди. Шўрлик хотин ҳайрон бўлиб, унга қаради ва куллуқ қилишни ҳам унутди. Мехайло эса шап-касини бошига ташлаб, уйига қайтмоқ учун шошилиб чиқа бошлади.

– Шошма, хурматлик куёв, шошма! – деб қичқирди оркасидан “Чалапишти”.

– Нима гапингиз бор? – деб сўради Мехайло, ўзи ҳам эшикдан йироқлашгиси келмасдан.

– Хўш, сен ҳали ҳам “зовурни ўзим кавлайман” деган ўйингдан қайтмадингми?

– Йўқ, қайтмадим.

– Бўлмаса, қачон бошлайсан?

– Эртага.

– Нима? Эртага? Хўш, шериклик тузоғига кимни илинтирдинг?

– Ҳеч кимни илинтирмадим ва ҳеч кимнинг даркори ҳам йўқ. Ўзимга ўзим кенгашчи бўламан; шу яхши. Хайр, яхши туш кўриб ётинг!

Шу билан Мехайло шошилиб уйдан чиқди, “Чалапишти” эса ҳайрон бўлиб қараб қолди. Бу қандай гап? Шу гаплар ростми ҳали? Бу эсипаст Мехайло чинакам ҳам ўзи иш бошлайдими ҳали? Пулни қайдан топади?

“Чалапишти” шу равишча жуда кўп ўйлади. Сўнгра эртага ўзи атайин Залепиганикига бориб, тузукчасига гаплашиб келмакчи бўлди.

Кончи бойлар билан тўқниш

Эртаси куни Залепиганикига борган “Чалапишти” катта тўполон устидан чиқиб қолди. Кончи бойлар, деҳқонлар, ишчилар, мардикорлар ва бошқа ҳар хил саёқлардан иборат бутун бир оломон Мехайлонинг теграсини ўраган эди. Демак, Мехайло ўз ерида зовур кавлата бошлаган...

Бу чокқача кончи бойларнинг ёлғиз ўзларига хос деб юрган ишларини биринчи дафъа бир кишлоқи деҳқон қила бошлаган эди. Мехайло мардикор олиб келиб, томорқа ерининг тўрт жойини кўрсатиб, ўша жойларни кавлай бошлашга буюриб эдиким, дарров кончи бойлар ва кишлоқи деҳқонлардан иборат бир гала кўни-кўшнилари чошиб чиқишди; биринчи чиққан Шихтер бўлди ва аҳволни кўрган ҳамон ғазабидан кўм-кўк кўкариб кетди.

– Нима қилмоқчисиз сиз бу ерда? Кавлатмакчимисиз? – деб сўради ул Мехайлодан, бироз севган ва бироз дўқ қилгандек бўлиб.

– Кавлатмакчиман, – деб жавоб берди Мехайло.

– Ким ижозат берди сизга?

– Ўз ерим бўлгани учун ўзимга ўзим ижозат бердим.

– Мана мен қилдирмайман сизга бу ишни! – деб қичқирди Шихтер; у энди ўзини тўхтатолмайдиган даражага келган ва нима гапирганини ҳам билолмай қолган эди.

– Қани, қилдирмай кўр-чи! – деди Мехайло.

Шихтер югуриб келиб Мехайлонинг кўлидан “кармалағич”¹ни тортиб олмоқчи бўлган эди, Мехайло Шихтернинг кўкрагига шундай қаттиқ бир мушт туширдик, Шихтер шундай узун гавдаси билан ерга бориб чўзилди.

Ўша ерда турганлар ҳаммаси муштлашувнинг бу қизиқ муқаддимасини қаттиқ қаҳқаҳа билан қутлаб қарши олдилар. Шихтер ўрнидан кўзғалолмасдан, худди сўйилаётган кишидай, зўр бериб бақирмоққа бошлади. Унинг бақирганини эшитиб, бир тўда кончи бойлар югуришиб

¹ Кармалағич – нефть бор жойни кармалаб биладиган учи ўтқир темир таёқ.

келдилар. Агар ўша ерда қишлоқи деҳқонлар унинг тарафини олмасалар, Меҳайлонинг иши, балки бошланишдаёқ чатоққа тушар эди.

Шундай бўлса ҳамки, шовкин ва ғовур-ғувурлар бутун бир соат давом қилди. Шихтер арз қилмоқ учун қишлоқ маҳкамасига югурди, лекин у ерда ҳеч нарса чиқмаганга ўхшайдики, яна тезда қайтиб келди, кончи бойлар орасида қизгин кенгашлар бошланди, лекин Меҳайло уларга ҳеч бир аҳамият бермасдан, жон куйдириб ўз ишига киришди. “Чалапишти” йироқдан туриб шу ҳолларни томоша қиларди. Кончи бойларнинг бу қадар куйиб-ёнишларига қараганда, бу ишдан ҳеч бир хайр чиқадиғанга ўхшамас эди. Шу учун:

– Ҳа, бу жуда қалтис иш! – деб қўлини силтади “Чалапишти”; шундай қилиб, Меҳайло билан кўришмакни ҳам истамасдан, тўғри уйига қайтиб кетди.

Меҳайлонинг ерида иш кетаётир

Ўша кундан тортиб Залепиганинг уйида янги бир ҳаёт бошланди. Мардикорлар унинг уйида ўзи билан бирга тура бошладилар. Уларнинг овқатларини Меҳайлонинг қайнэгачиси пишириб бера бошлади. Гоҳ ароқ ичишгали, гоҳ шундоқ лақиллаб ўтиргали, гоҳ мардикорларнинг ишлаганини томоша қилгали кўни-кўшнилар чиқа бошладилар. Улардан баъзи бирлари ўзлари ҳам шундай иш бошламоқчи бўлиб қолдилар. Улар ёлғиз Меҳайло бошлаган ишнинг натижасини кутардилар.

Меҳайло бўлса, ухлаб туш кўрса, ёлғиз зовур кавлаб ғазна ахтарганини кўрарди. У ернинг теграсини баланд довол билан айлантириб олди. Ҳатто ғазнасини ҳар хил ёмон одамлардан сақламоқ учун учта баҳайбат итни топиб, кечалари зовурларнинг яқинига боғлаб қўядиган бўлди.

Кўп ўтмасдан тўрт зовур учун тўртта ишчининг озлик қилгани билинди. Кўшнилardan баъзилари Меҳайлога ҳали-ҳозирча учта зовурни қўйиб туриб, биттасинигина кавлатишга, ундан нефть чиққач, сўнгра бошқаларини кавлатишга кенгаш бердилар. Аммо Меҳайло бу хил кенгашларни эшитмакни ҳам истамас эди. Шу сўнг кунларда унда аллақандай бир ички ўзгариш рўй берган эди. У ҳозир ўзининг бутун кучини ва эс-хушини бир тилак – ўз еридан бир иш қилиб нефть чиқариш тилаги теграсига тўплаган каби эди.

Бу ишнинг натижаси нима бўлади – унинг бу билан кўп ҳам иши йўқ эди. Бу савол унинг тилаклари чегарасига ўтқизилган момик ёғоч эдиким, у ёғочнинг кетида унинг кўзига ёлғиз гулзор далалар, хуш исли қирлар, ҳеч бир хаёл юзи кўрмаган масъуд бир ҳаёт ва кетсиз бир севинч оламигина кўринарди. Ишқилиб, нефть чиқиб қолса бўлди!

Айтиб бўлмас изтироб онларини яшагани ҳолда, кеча-кундуз ўша ишини ўйлар эди. Нефть чиқадиған жой бу ёқда қолиб, чиқмайдиган жойни кавлатаётган бўлмасин тағин? Бирор нарса эшитилмасмикан деган умид билан, ул, ерга ётиб, қулоғи билан ерни тинглайди. Зовурларни сақлаш учун турли-туман тадбирлар ахтаради. Лекин итларнинг ва улар бараварида Меҳайлонинг сергаклиги орқасида ҳеч нарса қилолмадилар. Меҳрибон она ўз боласининг йиғисини йироқдан туриб қандай туйса, Меҳайло ҳам ўз зовурларига юзланган таҳликани худди ўшандай туяр, ирғиб ўрнидан турар ва ўз мардикорларини кўмакка чақирарди. Бир кун бойлар камоли ўчакишганликларидан унинг уч итига заҳар бердилар, лекин зарари ўзларига бўлди. Эртаси куни Меҳайло ўз мардикорлари

билан пистирма куриб, унинг зовурлари теграсида айланишган икки кишини, икки кончи бойни тутиб олди.

Меҳайло ўз мардикорлари билан бирликда ҳалиги тугилган бойларни уйига олиб кирди, бошларига қоп кийгизиб боғлатди, сўнгра шу қадар калтаклатдики, охирда улар унинг ерига ҳеч бир қадам қўймасга ваъда бериб, зўрга қутулдилар.

Ҳатто эртаси куни у шўрликлар ҳеч кимга арз қилиш йўлини ҳам топа олмадилар, негаким, калтаклашдан сўнг уни исбот қилғундай ҳеч бир асар қолмаган эди. Аммо улар берган ваъдаларида турдилар ва ундан сўнг Меҳайлони бесаранжом қилмадилар.

Зовурларнинг чуқурлиги ўн саржинга етиб қолади, аммо нефтдан ҳали ному нишон бўлмади. Шундагина Меҳайлонинг эсига бирдан қўлида қолган пулнинг мазаси йўқлиги келиб тушади.

Шундан сўнг уни даҳшатли изтироб босади. Тун бўйи кўзини юймайди. Кун бўйи мияси ғовлангандай юради. Меҳайло бир кун келиб шу ишни ташлаб кетишга тўғри келажагини ҳатто хаёлига ҳам сиғдира олмас эди. У ишдан айрилиш унинг учун жондай айрилиш билан баравар эди.

Пул тугашга яқинлашди-ю, нефть кўринмайди

Юткодан теккан пулнинг қўлда қолгани Меҳайлога тезрак бирор йўл топмоқ кераклигини билдирарди. Шу учун эрта билан, тонг ёришар-ёришмас мардикорларни ишга солиб қўйиб, Меҳайлонинг ўзи “Чалапишти” никига қараб чопди. Дала ишларидан холи дамлар бўлганидан “Чалапишти” ҳали ўрнидан турмаган эди.

– Қуда афанди, – деб салом-аликни насиё қилиб сўз бошлади Меҳайло, – сизнинг ёнингизга жуда зарур бир иш билан келдим.

– Қандай иш экан? – деб сўради “Чалапишти”.

– Эсингизда борми, бир вақтлар сиз менинг зовурларимга қизиқиб, шерикликка кимларни олганим тўғрисида суриштириб юрган эдингиз. Ўша вақтда мен эсипастлик қилиб, қўлимдаги пулни етади, деб ўйлаган эканман...

– Энди эсинг кирдими? Бор пулингни зовурларга ташлаб, энди ўша беҳуда ишга мени ҳам тортмоқчи бўласанми? Чик уйимдан! Йўқол дарров, йўқса, итларим билан талатиб ҳайдатаман! Бор, ўша Ютконинг олдига бор! Озгина пул билан уни бой қилиб қўйдинг, менга нима қилиб бердинг?

– Бой қилиб қўйдинг? Нечик бой қилиб қўйдим? – деб ғудурланди Меҳайло.

– Ҳали сен билмайсан экан-да; Юткога сотган ерингда – Валанкада бир ҳафтадан бери тўртта нефть булоғи қайнаб ётади, у ҳар кун юз идишдан нефть олади, яна тугалишдан дарак йўқ. Кўрдингми, қандай миянг бор сенинг! Бор энди, ўшандан сўра! Балки у сенга шерик бўлиб қўшилар. Мени тинч қўй, мени!

Шундай дегач, “Чалапишти” жаҳл ва ғазаби танига сиғмагани ҳолда, орқасини Меҳайлога қилиб, бурилиб олди. Ўша ерда бир дақиқа қадар индамасдан туриб қолгандан сўнг, Меҳайло оёғини зўрга кўтариб босгани ҳолда “Чалапишти”нинг уйдан чиқди.

– Қандай ишлар бўлаётгир бу дунёда? Ким айтар эдики, бойлик уни бу ерда эмас, Валанкада кутади, деб? Энди нима қилмоқ керак? – Шу ўйлар

Меҳайлонинг миясида айланар экан, кўзидан қайноқ ёшлар тўкиларди. Сабабини ўзи ҳам билмагани ҳолда, ул ўзининг бутун умидларига бу даража қаттиқ зарба туширган толесиз ерни ўз кўзи билан кўрмак учун Валанкага томон юриб қолди.

Ютко кутқарди

Ютко олган ерда, чинакам, иш қайнар эди. Йигирмата мардикор зовурлардан нефть чиқармоқда, идишларга қуймоқда, араваларга ортмоқда ёки шошилиш тикланган ёпиқлар остига қатор қилиб чизмоқда эди.

Ўша ернинг ўзида сандиқчи усталар ёғочдан идиш ҳозирламоқда, темирчи усталар уларни темир камарлар билан айлантириб маҳкамламақда, яна бир томонда дурадгор усталар ёпикни битирмақда эдилар; хуллас, бурунги яланглик бир фабрикага айланган эди. Дастгоҳнинг орасида, қайноқ сувга тушган чивиндай, тўлғана-талғана Ютконинг ўзи юради; у ҳозир севинчга тўлган, хушбахт, яхши кийинган, худди янги туғилган каби жонли эди. Наридан яна йигирмата мардикор янги зовурларни кавлаб туради.

– Худо барака берсин! – деди Меҳайло маъюслик билан, теграси ўралган ерга кириб келиб.

– Ҳа, Залепига! Қалайсиз? Ишлар қалай, Залепига? – деди Ютко хурсандлик билан.

– Иш ёмон, Ютко! Мана сенга Худо бериб қолибдир, мен бўлсам сен берган пулларни ерга ем қилиб, энди куп-курук бўлиб қолдим.

– Қанча кавланди? – деб сўради Ютко.

– Тўрт зовур, ҳар бири ўн икки саржиндан.

– Меникида олти саржиндаёқ нефть кўриниб қолди. Сиз ҳам кавлай беринг, чиқиб қолади.

– Мен ҳам ўйлайманки, чиқади. Лекин қандай қилайликки, мундан нарисига пул йўқ.

– Пул йўқ? Ундай бўлса ёмон!

Ютко ўйлаб қолди. Бу орада Меҳайло яқиндагина ўзиники бўлган бу кенг жойга қизганчиқ назар билан қарай бошлади. Экин битмагани учун неча дафъалар қарғаган эди бу ерни!

“Бахтимнинг йўқлиги мана энди очиқ билинди, – деб ўйлади шўрлик ва тагин йиғлаб юборди. – Ҳозир мана шу дастгоҳнинг ҳаммаси ўзимники бўларди! Ер ғазнасини очиб берибдир-а, лекин менга эмас-да!”

– Хафа бўлманг, Меҳайло, ишларингиз, балки яна юришиб кетар. Биласизми, мен сизга нима демакчиман?

– Хўп, гапиринг.

Ютко Меҳайлони омбор томонга олиб борди-да, деди:

– Ўша вақтда мен сиздан шу ерни сотиб олдим. Лекин десятини юз олтмиш қирондан анча арзон олдим. Биласизми, мен бу ернинг эски одами бўлганимдан, бу жойларнинг ерини жуда яхши билардим, қаердан осонроқ нефть чиқиши ҳам менга яхши маълум эди. Адашмаган эканман. Мен ўшанда, ўзингиз сўрагандай, десятига икки юз қирондан ҳам берар эдим. Лекин ҳар нима бўлса ҳам бироз савдолашдим. Эндиликда мен сизга айтсам, одам боласи ҳаммавақт ўша одам боласилигини қилади. Мундан ташқари, мен ўша вақтларда кўлимдаги пулнинг мана бу ишга етмай қолишидан кўрққан эдим. Энди иш бошқа бўлди. Ҳозир мен сизга ёрдам қилмасам, айб бўлади. Мана ўша пулларнинг устига яна саксон

кирон бераман. Шу билан ўша ўзингиз сўраган баҳода олган бўлайину, сизга ҳам жабр бўлмасин.

Ютконинг бу яхшилиги Мехайлога чин кўнгилдан таъсир қилди.

– Худо сизга юз мартаба зиёд қилиб қайтарсин, Ютко! – деди Мехайло.

– Сизнинг бу яхшилигингизни мен ўлгунимча унутмаяжакман.

– Ёлғиз сизга бир кенгашим бор, Мехайло, – деди Ютко, – сиз бу пулни тўрт зовурга бирдан сочманг. Ҳозирча учтасини беркитиб туриб, биттасини кавлатинг, мақсад шунда тезрак ҳосил бўлади.

Шу билан улар иккови ажрашдилар. Ютко зовурларига қараб кетди. Мехайло эса, яна янги умидларга тўлгани ҳолда, уйига томон йўл олди. Учта зовурни беркитиб қўйиш, гарчи у учун жуда оғир бўлса ҳам, бошдан ўтган оғир тажриба ва мундан сўнгги иш учун зарур пулнинг озлиги уни шу чорани кўришга мажбур қилди.

Шундай қилиб, уч зовурни беркитди, мардикорларнинг кўпига жавоб бериб, ёлғиз иккитасинигина олиб қолди. Кўлидаги пулни кунларга тақсим қилди ва шундан сўнг яна янгидан ишга киришди.

Мехайло бутун кучини яна зовурларга берди

Энди иш жуда оғир кета бошлади. Юмшоқ тупрок ўрнига ҳозир қаттиқ замин чиқиб қолдиким, уни кавламак жуда қийинлик келтирмакда; ҳатто у заминни илгари бир қур лом билан юмшатиб олиш ҳам оғирлашди. Шу учун вентилятор сотиб олишга тўғри келди. Пулнинг бир мунчаси ана ўшанга кетиб қолди.

Иш секинлик ва маъюслик билан боради. Ёлғиз Мехайло ортиқча кўп хаяжон кечиради. Ахир ҳар бир дақиқа ёки метин асбобнинг ҳар бир зарби унга нажот келтирмаги, унинг кутган ғазнасини очиб юбормоғи мумкин эди.

У ҳаммавақт зовурда ўзи бўлинмоқ истар, аксари емак ва ичмакка юбормоқ учун уни зовурдан зўрлаб олиб чиқмоққа тўғри келарди.

Сўнгра уйқуси ҳам йўқ эди унинг. Ҳар кеча ўзи уйқуда туриб, нефтнинг қайнаганини истарди. Шунда хурсандлик билан жинниларча бақиргани ҳолда, ирғиб ўрнидан турар, югуриб зовурга чиқар, қоронғида ҳеч нарса кўрмагач, нефтнинг қайнагани ва биликлагани эшитилмасмикан, деб зовурнинг қопқоғига кулоғини тутарди. Аммо нефть, худди қарғиш теккандай, индамас, кўринмас; Мехайлонинг ёлборишлари, қарғишлари ва кўз ёшларига асло эътибор қилмас эди.

– Вой, Худо! – деб қичкириб юборди қайнэгачиси бир марта унинг зовурдан чиқиб келганини кўргач. – Мехайло почча! Рангингиз оппоқ бўлибдир. Юзингизга қараб бўлмайди!

– Нега қараб бўлмайди? – деб унинг сўзига тушуна олмасдан сўради Мехайло.

– Рангингиз ўчиб, сарғайиб, шу қадар озиб кетибсизки, худди ўликка ўхшайсиз. Нима бало, сиз ҳеч нарса емайсизми?

– Йўқ, емайман.

– Ундай бўлса, демак, сиз касал экансиз-да?

– Эй қўйинг-ей, мен туппа-тузукман.

– Ундай бўлса, бировлар сизга ориқлатадиган дори бераётганга ўхшайди. Ё бўлмаса, бирор нарсдан чўчидингизми?

– Эй бекор гап! Кўрқманг, мана шу нефть ўлгур чиқиб қолса, дарров тузалиб қоламан.

Шундан сўнг Мехайло, худди жинни бўлган одамдай, тез-тез ва қинғир қадам босиб, мардикорлар билан бирга овқат қилгани кетди. Қайнэгачиси уларнинг овқатини ўз уйида пиширади. Бурун овқатни ҳаммавақт ўн тўрт яшар катта қизидан юборатурган эса, бу дафъа ўзи олиб келган эди.

Шу учун Мехайлони икки ҳафтадан бери кўрмасдан, энди кўрганида, таниёлмай қолди ва, тамом ҳақли ўлароқ, уни касалга чиқардим, бунда таажжуб қилажак ҳеч нарса йўқ. Лекин Мехайлонинг ўзи ҳеч нарсани туймасди. Унинг бутун ҳаёти, бутун фикри ва туйғуси ёлғиз бир нарсада – зовурда эди. Унинг бутун фикри ва ёди йигирма саржин кавлагани ҳолда, ўзида яширинган бир томчини ҳам беришни истамаган шу ўжар ва чуқур учурумда эди...

Зовур сира дамани чиқармайди

Мехайлонинг назарида, зовур ҳам шўрлик ва эслик бир махлуқдай бўлиб қолган эди. Қони қайнаган вақтларида ул зовурга узундан-узок гапириб кетар; унинг ёлғиз муштумзўрлар учунгина марҳаматлик бўлиб, унга – ўзининг эгасига қолганда, чираниб туриб олганини айтиб, уни қойиб қоларди. Сўнгра энди мундан нари марҳаматлик ва инсофлик бўлмагани, ҳеч бўлмаганда, ўзи учун сарф қилинган пулни чиқариб бермагани сўраб ялинарди.

Зовур сира дамани чиқармас эди.

Яна бир ҳафта ўтди. Зовурнинг чуқурлиги йигирма икки саржинга етган, аммо Мехайлонинг чўнтагида ёлғиз йигирма икки “крайсир”¹ чақа қолган эди. Зовурда нефть асари сира кўрилмади. Мехайло худди эсидан ажралган кишидай бўлиб қолди. Мардикорлар ишини ташлаб кетмасинлар, дея, ул тўппа-тўғри уларнинг оёқларига йиқилди.

Сўнг кунларда овқатнинг мазаси кетганлигидан ва ҳам иш ҳақининг ўз вақтида берилмаганидан қойиб юрган мардикорлар Мехайлони келиштириб бир сўқдилар-да, чиқиб кетдилар. У ўзи ёлғиз қолди.

Шундай қилиб, унинг бутун умидлари, худди совуннинг кўпигидай, чинакам, учиб кетадими? Югуриб “Чалапишти”² никига борган эди, ул бунинг устига итларини алиқишлаб қўйди. Ютконикига чопган эди, ул уйида йўқ, аллақайси завод билан нефть олди-сотди хусусида шартнома боғлагали кетган. Ул ўзи келгунча ишларини тўхтатиб, зовурларини беркитиб, ёлғиз теграсига қоровуллар қўйиб кетган.

Сўнгра, худди захарланган даррандадай, Мехайло Ютконикидан тўппа-тўғри ўз ерига чошиб келди, лекин доволнинг тагига етганда, бундан сўнг нима қилажани билмасдан турган жойда туриб қолди.

Шихтер яна Залепиганинг ерини қўлга киргизгали уринмоқда

– Ҳой, Мехайло афанди, аҳволингиз қалай? – деб сўради Шихтер.

Мехайло Шихтерни кўргач, лабини тишлади.

– Қалай бўларди? Худога шукур, ҳамма нарсам тугал, – дея ёмон қайсарлик билан жавоб қайтарди ул.

– Ҳе-хе-хе! – деб кулди Шихтер. – Ҳа, сизнинг ҳамма нарсангиз тугал! Хўш, зовурларингизни сотмайсизми менга?

¹ Крайсир – тийиннинг тўртдан уч миқдоридаги чақа.

- Йўк, ҳали сотмайман.
- Ҳа, қачон сотасиз?
- Вақти келганда.
- Вақти қачон келади?
- Келганда кўрармиз.

Шундай деди-ю, Мехайло уйига қараб йўл солди.

– Ҳой, менга қаранг, Мехайло афанди, мен сиз билан чинакамига гаплашаётирман. Нега керак сизга шунча сарсонлик, қийналиш, сарф-суруф? Ана, нариги ерингизни Юткога сотдингиз. Ютко ҳозир катта бой бўлиб қолди, сиз бўлсангиз, ҳамма пулни зовурларга топшириб, ўзингиз куп-қуруқ бўлиб ўтирибсиз. Қўйинг, сиз мунақа ишларга овора бўлманг, нефть кавлатманг, бу иш деҳқонлар қиладиган иш эмас. Мен сизга ҳар битта зовурингиз учун юз қирондан бераман, сота қолинг. Қариган вақтингизда етади сизга, ўлгунингизча.

Мехайло отлуқиб¹ кетди. Шихтернинг бу сўзлари қўни-қўшниларнинг ҳамма таъналаридан ўтиб тушиб, юрагига теккандай санчилди.

– Йўқолинг кўзимнинг олдидан! Чиқинг дарров, йўкса, тош билан соламан!

– Ҳай, ҳай! Тош билан? Нега ахир? Эй сендака сассиқ жинни! Сен ҳали – бу мендан кўрқади, зовурларим ҳам бир нимага арзийди, деб ўйлайсанми? Шошмай тур, бир кун ўзинг ялиниб келажаксан!

– Ўлгунингча кутасан бўлмаса! – деб бақирди Мехайло унга.

Мехайло ёмон танг бўлган, лекин бўшашмайди

Сўнгра шапкасини пешонасига қўйиб, ғазабидан дир-дир қалтирагани ҳолда, Мехайло қайнэгачисиникига қараб чопди. Бу дафъа янгаси уни кўрган ҳамон, чинакам, кўрқиб кетди.

– Почча, нима бўлди сизга? Ё бировлар кетингизга тушганми? Ё бир нарса бўлдимми?

Мехайло ҳатто хотиннинг қичқиришларига ҳам эътибор қилмади. Дармонсиз ҳолда ўзини курсига ташлади, сўнгра бошидан шапкасини ҳам олмай, дарров гапни бошлади.

– Менинг охирги умидим сизда! Пулим одоқ бўлди, мардикорларим ташлаб кетдилар, зовурларни кавлаш ҳар ҳолда лозим. Нефть чиққунча кавламак керак. Ўзим ҳалок бўлсам бўламанки, ишни ташламайман! Ёрдам қилинг менга! Мен ахир ёлғиз ўзим учунгина тиришмайман-ку, бирор нарса чиқиб қолса, сизнинг болаларингизга ҳам бўлади. Юринг, ўзимиз ишлайлик, сизнинг катта бўлиб қолган қизингиз ҳам бор. Икковингиз бирга ишлайсиз. Кичкина болангиз вентиляторни тўлғаб туришга ярайди. Мен ўзим зовурга тушиб, кучим етганча кавлаяжакман. Ўзим сезаманки, кўп қолмади. Метин билан бир неча марта урсак, бас ўзи. Ким билади, балки мен бирданига нефть бор ерга уриб қоларман, қайтарманг, куда!

Янга ҳайронликда қолган эди. Уни ҳайрон қолдирган нарса Мехайлонинг сўрагани эмас, унинг аллақандай ажойиб жаранглаб чиққан юмшоқ ва титрак овози эди. Шўрлик хотин нима деяжagini билмасди. Негаким, унинг иккита катта боласидан бошқа, доимо қараб турилмаса бўлмайдиган учта майда боласи ҳам бор эди.

Мехайло хотиндаги бу иккиланишнинг сабабини пайқади.

¹ Отлуқмоқ – тутатмоқ, жаҳли чиқмоқ (Тахр.).

– Кичкина болаларингиз тўғрисида қайғирманг! Уларни бизнинг уйга кўчиражакмиз. Сиз мени зовурга тушириб қўйсангиз, мен кавлаб бўлгунча сизнинг ярим соат вақтингиз бўлади, ўшанда болаларингизга қараб келарсиз.

Хотин ҳали ҳам иккиланишда давом этганлигидан Мехайло чидамади: кўзи ёшга тўлиб, хотиннинг олдига тиз чўкди.

– Жон қуда, – деб ёлворди ул, – ялиниб сўрайман сиздан, қайтармангиз! Қайтара кўрмангизки, мен жинни бўлиб қоламан! Ўзим ҳис қилиб турманки, шу ишни тўхтатиш деган нарса эсимга тушиб қолса ҳам бутун танимни бир азоб олови ўраб олади-ю нима қилганимни ўзим ҳам билмай қоламан.

– Эй Худо сақласин! – деб қичкириб юборди хотин қўрққанидан. – Нега мундай қўрқинч нарсаларни гапирасиз? Тинчланингиз, ишларингиз ўнглаиб кетар. Биз ҳаммамиз кавлашиб берайлик, ёлғиз сиз йиғламангиз, тинчланингиз! – деди ул Мехайлони йиғлаб турғизиб.

– Мен жуда тинчман, – деб пичирлади Мехайло, – ёлғиз дармоним йўқ менинг. Уйку босаётир.

– Бўлмаса ухланг, ухлаб олинг, енгиллайсиз; йўкса, рангингиз жуда ёмон олиниб кетибдир.

Сўнгра ул Мехайлони похолдан солинган жойга олиб борди.

Мехайло худди маст одамдай дармонсизлик билан ётоқ жойга ағдарилди ва шу бўйича оғир бир уйкуга кетди. Янгаси ҳатто уни маст эмасмикан, деб ҳам ўйлади, лекин яқинлашиб кўргач, ундан ҳеч қандай ичкилик ҳиди келмаганини билди.

– Оҳ, шўрликкина! – деб “оҳ” тортди. – Бу нефть ўлгур муни шунча галдиратибдирки, ҳар нарсани унутиб юборибдир.

Мехайло узоқ, лекин бесаранжом ухлади. Неча марта чўчиб тушди, ерга кулоқ берди ва уйкуда туриб: “Мана! Мана!” дея бақиргач, янада дармонсизлик билан жойига йиқилди.

Шундай бўлса ҳам, эртаси куни жуда эрта туриб, қайнэгачисининг зарур нарсалари ва озиқ-овқатларини ўз уйига зўр бериб ташиди. Ўша вақтда уни алланарса зовурларга томон тортади. Шу учун нарсаларни йўлда қолдириб, нефть чикмадимикан, деган ўй билан югурганча зовурга боради, лекин ҳеч нарса тополмасдан, маъюс бўлиб, яна янгасининг ёнига кетади.

– Қуп-курук! Ҳеч нарса йўқ! Лекин мен биламанки, тезда, жуда тезда бўлажак. Бўлмоғи лозим! Қани, юринг, юринг, ишлайлик! Тез бўлиш керак! Мен ўзим ҳис қиламанки, мени алланарса олдига солиб қуваламоқда, худди ўлимим яқинлашганга ўхшайди. Ҳолбуки, ўлмасдан бурун анча қиладиган ишларим бор.

Янгаси ҳеч нарса демади. У Мехайлонинг жинни бўлганига ишониб қолган эди. Лекин ўзи унга нима билан бўлса ҳам ёрдам беришдан ожиз эди. Катта қизи – иккови Мехайлони аста-секин ва эҳтиёт билан зовурга туширдилар. Бу вақтда хотиннинг кичик ўғли бутун кучи билан вентиляторнинг қулоғини тўлғаб, зовурга тоза ҳаво юборар эди...

Мехайло ўзи ёлғиз ишлабётир

Мехайло зовурга тушиб олгандан сўнг, янгаси зовурни қараб туришга болаларини қолдириб, ўзи уйига кирди.

Тупроқ тўлдирилган челакни унинг ёрдамидан ташқари, юқорига та-

шиб чиқармоқ учун, Мехайло осон бир йўл топди. У ўзи иккала учини ҳам зовурнинг тагига етказиб, – тепаси ғалтаклик – бир арқон тортди; челакни ўшанинг бир бошига боғлаб, яна бир бошидан тортади, челак юқорига чиқади, уни болалар олишиб бўшатишади-да, яна арқонга илиб, пастга туширишади.

Болалардан бирортаси зовурга тушиб кетмасин, деб эҳтиёт юзасидан Мехайло турли-туман йўллари ахтариб топар эди. Шу учун онаси болаларидан кўнгли тўқ юра берса мумкин эди.

Бошда ишлар тез кетди. Мехайло одам боласида бўлмаган бир куч билан ишлар эди. Каттиқ ерга метин билан урганида, худди энг ёмон душманни ураётгандай уради. Челакларни бир-бир кейин узатиб турар ва ҳатто зовур тагида ҳавонинг соғлом бўлишига ҳам унча эътибор қилмас эди; лекин болаларнинг вентиляторни айлантиришлари ҳам чакки эмасди.

Мехайло нефть чиқиб қолган вақтда қандай ҳаракат қилмоқ лозимлигини ҳам ҳатто ўйлаб қўйди. Ул нефть чиқиб қолганда, то болалар бориб, оналарини чақириб келиб, сўнгра ўзини тортиб олгунларича кутиб ўтирмасдан, ўзиёқ ёғочдан-ёғочга осилиб, бир неча саржин жойга чиқиб турмоқчи бўлди. Негаким, нефть иттик¹ чиқса, ўзининг тезда кўмилиб кетишидан ёки нефть буғи билан бўғилиб қолишидан кўрқарди.

Ҳолбуки, нефтдан асар ҳам йўқ эди. Бир неча соатлик оғир ишдан сўнгра Мехайло бўшашди. Бели, қўли ва оёқлари каттиқ оғир, ҳавосизлик димиқтирар, қулоқлари шовуллар ва боши айланарди.

– Бу бўғувчи ҳаво, балки нефтнинг шарпасидир? – деб севиниб ўйлади Мехайло ва арқонни уч марта силкиб тортди; бу – болалар оналарини чақирсинлар ва уни тортиб олсинлар, деган ишорат эди.

– Хўш, қалай? Борми? – деб сўради қайнэгачи Мехайлони зовурнинг қоронғи оғзидан тортиб олгач.

– Борга ўхшайди, – деди Мехайло бўғилгани ҳолда ва маст кишидай турган жойида, зовурнинг ёнгинасида “пирт” учиб қолди.

Янгаси билан қизи уни турғизиб, қапага олиб бориб, қорнини тўйғаздиларда, яна ўраб-чирмаб ётказиб қўйдилар. Аммо умидлар бекор кетди. Бўғувчи ҳаво яна чиқди, буғлар яна кўтарилди, лекин нефтдан дарак бўлмади.

Мехайлонинг изтироб ва безгаклик ҳолати яна авж олди. Ул бироз дам олгандан сўнг, яна зовурга туширилмагини сўрай бошлади. Қайнэгачи эса мунга тақир йўл қўймоқни истамас эди.

– Сиз ўзингизни ўзингиз қийнайсиз! Бироз дам олинг, ўзингизга дармон тўпланг. Зовур қочиб кетмайди.

– Йўқ-йўқ, тезрак ишни битирмак керак! – демақдан тўхтамасди Мехайло. – Сизга нима чиқади мени қийнашдан? Мен ахир усиз ҳам бир жойда ўтириб, бир жойда тинчланмай ётибман-ку, мени зовурга туширсангиз, яхшироқ бўлади!

Яна бир кун сабр қилмоққа зўрға кўндирди уни шўрлик янгаси.

Мана шу йўсинда икки кун ўтди. Бу икки куннинг ораси иш кунлариникидан оғирроқ бўлди. Бу икки кун ичида Мехайло ўн йиллик қариди, букчайди, соч-соқоли оқарди. Юзлари тиришликлар билан тўлди. Ёлғиз унинг сарикқа мойил кўзларигина жонли олов билан порлар эди. Унинг матонати камаймади, балки кундан-кун ошиб борди.

Кундузлари оғир меҳнатдан сўнг ҳориб-чарчаб бир-икки дақиқа мизғиб олишни ҳисобламасак, ул бутунлай ухламай қўйди. Кечалар уни кундуздан кўра кўпрак қийнардилар.

¹ Иттик – тезда, бехосдан (Таҳр.).

Яна бир ташвиш

Уч кун ўтгандан сўнг сира кутилмаган бир ташвиш етиб қолди. Кун ўртасида Мехайло болалар билан энди овқат қилиб бўлиб, янгаси унга похолдан жой қилиб турган эдиким, бирдан эшик очилди ва, худди бўрондай, ҳовлиқиб, хотиннинг пияниста эри кириб келди.

– Ҳа, топдим-ку ўз хотинимни! – деб бақирди ул ва шундан бошқа бир оғиз ҳам гапирмасдан тўғри келиб хотинининг юзига мушт билан шундай урдик, шўрлик хотин қонларга бўялиб, ерга йиқилди.

Худди ярим соатгача Мехайлонинг уйдан қиёматлар қўпди. Худди ярим соатгача қарсиллашлар, калтаклар, дод-фиғон, болаларнинг йиғлашлари, хотиннинг “оҳ-воҳ”и, синдирилган идишларнинг шарақлаши ва Мехайлонинг шовқинлари келиб турди.

Калтаклардан Мехайлонинг ўзи ҳам курук қолмади. Лекин шуни айтиб ўтмак керакким, Мехайло уруш майдонига жуда дадиллик билан тушди ва пияниста қариндошининг чаккасига яхшилаб туриб уч-тўрт марта мушт туширди, ана ўша муштлар билан қариндошининг уришқоқлик оловига анча сув сепган бўлди.

Бу уруш ярим соатча давом қилди, сўнгра секин-секин ражъат (орқага қайтиш) бошланди. Натижада янгаси ўз болалари ва яқинда ташиб келган ҳамма рўзгор асбоблари билан бирга Мехайлонинг меҳмоннавоз уйига хайр-маъзур қилди. Унинг эри бўлса, қарғишлар ва шовқинлар билан йиғлаб борган, калтак еган ва қонларга бўялган ихтифол¹нинг кетидан борарди.

Мехайло бутун куч, ёрдам ва умидлардан айрилиб, уйда ўзи ёлғиз қолди. Нимаиди бу? Қаердан чиқиб келди бу бўрон? Бу бир ваҳималик туш эдими ёки аччиқ ҳақиқат? Ул ўзи ҳам билмайди. Ул ҳатто эшикни қачон ва қандай қилиб беркитганини ва уйининг ўртасида солинган похол кўрпага қачон ва қандай қилиб ётиб қолганини ҳам эслай олмас эди...

Яна ўзи ёппа-ёлғиз

Мехайло ирғиб ўрнидан туриб, қайғули фикрларга берилган вақтда илк сахар бўлиб, тонг эндигина отган эди. Нима қилиш ва қандай тадбирлар куриш тўғрисида ўйлай бошлади. Энг аввал нефть чикдимикан, деб зовурни қаради. Сўнгра устидаги калтачасини ечмакка бошлади.

Ул бирдан, кутилмаганда, ўзининг ҳозирги вазиятини пайқаб қолди. Ул, ахир, ҳозир ўзи ёппа-ёлғиз. Нима қилсин энди шўрлик? Буни ўйлаб, аянч бир вазиятда, уйининг қоқ ўртасида тип-тик туради. Унга шундай туюлардиким, ул ўзи ҳозир аллақандай таги йўқ бир учурумга юмаланиб кетмакда ва унинг қандай бўлса ҳам бир суянч нуктасини топмоқ учун тиришуви бекор. Лекин унинг умид манбаи ҳали тагигача қуригани йўқ эди. Ҳар бир ишни тақдирнинг ўзи тўғрилайди, деган хаёл билан унинг миясида турли-туман юзага чиқмас режалар, ҳар хил афсонавий тасодифлар айлана бошлади.

Мана шу хаёлларга кўмилган ҳолда, ул калтачасини кийди, фонуси билан бир учига тош боғланган узун каноп ипни қўлига олиб, зовур томонга кетди. Юриб-кетиб, десак, тўғри бўлмайди, балки аллақандай қудратли бир куч томонидан қувватланаётгандай чопиб, учиб кетди.

Зовурнинг қопқоғини очиб, ичига кўз ташлаб эди – қоронғи. Каноп ип учидаги тошни ташлаган эди, бироздан сўнг қаттиқ заминга бориб тегди

¹ Ихтифол – шествие.

ва энгил чертилгандай бир овоз чиқарди. Сўнгра тошни юқорига тортиб олиб қараса – куп-курук, нефтдан асар ҳам йўқ. Шундан сўнг Мехайлонинг кўллари бўшашиб, “шилк” этиб қуйи тушиб, осилиб қолдилар...

Ўз ёлғизлиги ва кучсизлигининг бутун дахшатини, ул энди, ҳозиргина пайқади. Унинг бутун ҳаракатлари, тиришувлари ва қийналишларидан нима чикди? Нега ул бор-йўғини шу лаънати зовурларга ташлаб берди?

Марҳаматсиз ёзмиш ундан кулаётганга ўхшайди. Мана, Юткони ҳеч бир заҳматсиз бой қилиб қўйиб, унга келганда, оёқ остидаги чумолидай босиб, эзиб кетди. Бу қадар қаттиқ адолатсизликнинг сабаби нима бўлса экан?..

Мехайло кўкрагига аллақандай оғир бир тугунчанинг қадалганини сезди. Унинг нафаси бўғиларди. Ул ўзини кўтариб туриб ерга ташладида, уни муштлай-муштлай, ёввойи овоз билан ўқирди:

– Ҳа, ҳа, ол, мана, лаънати, ол, мана, хоин, ол, мана, сотқин!

Эзилган бир ҳолда, ул, анча вақтгача қимирламай ётди. Сўнгра ўрнидан туриб, бўзарган ва қовоғи солиқ кўкка томон бошини кўтариб, бор кучи билан бақирди:

– Эй Худо, эй Худо, мен сенга нима гуноҳ қилиб эдим? Нега менга бу қадар жазо? Бойларга, муштумзўрларга, одам шаклидаги зулукларга қанча қарам қиласан, мен шўрликни эса мана бу ҳолларга соласан! Қани сенинг одиллигинг? Қани сенинг ҳақлигинг?

Шу сўзлардан сўнг гўё унинг кўксидаги оғир тош тушди-ю, ул оғир нафас олиб, жим бўлди. Аммо ҳақиқатда ул тинчигани йўқ, ёлғиз асаблари, оғир ғам тортиш орқасида, бир нафасгина ўтмасланиб олдилар.

– Нима қиламан энди мен шўрлик? Қайдан иш бошлайман? Ё шу лаънати зовурга бошчасига ташлаб, ўзимни-ўзим ўлдириб қўя қолайми? Бошқа йўл йўқ ҳам қолмаганга ўхшайди! Хайр, ҳой менинг азиз онам, менга ўз бағриндан жой бергил! Мундан нари қийналиб юришга тоқатим қолмади!

Кўзлари ёш билан тўлгани ҳолда, қулочларини очиб туриб, ул, ўзини тубан ерга ирғитди ва шу бўйинча қотди-қолди. Ёлғиз бутун гавдасини титратмакда бўлган хўнграшларгина унинг ўлик жасад эмас, балки тирик одам эканини кўрсатарди.

Ғазна топилди!

Мехайло бирданига шу қадар тезлик ва иттиглик билан ирғиб турдики, кўрган киши уни заҳарлик илон чаққан, дер эди. Нима гап бу? Туш эмасми? Кўзига шунақа кўринмайдими?

Мехайло англашиб бўлмас бир талваса билан “дир-дир” қалтирарди. Ул кўзларини ишқалаб, нима қилишни билмасдан, аллавақтгача тип-тик туриб қолди. Сўнгра синов ипини олиб, унинг бир учидаги тошни зовурга ташлади. Тош яна ўша кескин тақиллаш билан бориб, ерга тегди. Ул тошни тортиб олди, лекин ўз кўзларига ўзи ишонмас эди, негаким тош яна куп-курук!

Демак, бу сафар ҳам ул алданган, демак, юзтубан ерда ётган вақтда унинг қулоғига жуда равшан эшитилган варақлаш овози тақдирнинг унинг қора толеидан қулиши экан!

– Лаънатлар бўлсин сенга, эй қора қисмат! Хайр энди, эй нонкўр дунё, эй жондан тўйғазган турмуш!

Мехайло югурганча келиб, ўзини зовурга ташламоқ учун бир неча

қадам орқага қайтди. Лекин нима бу, нима нарса бу? Зовурдан салгина йироқлашиб эдиким, кулоғига яна бояғи майин варақлаш овози келди. Эшитув хоссасини мумкин қадар тўплаб туриб тинглади. Ҳа! Бир нарса бор! Бу варақлаш овози унинг хаёлида туғилган нарса эмас! Яна икки қадам орқага қайтиб эди, ҳалиги овоз яна ҳам очикроқ эшитилди.

Худди ўша вақтнинг ўзида, ул куюқ бир нефть буғи бурксиганини пайқади.

Нима нарса бу? Қаердан келади? Теграсига назар солди; ўзи, ахир бурунги, беркитиб ташланган зовурларига жуда яқин турадир-ку. Ердан отилиб чиққан нефть буғларининг булут сингари тумани ва ер остидан келган аниқ варақлаш овози кутган мақсадларининг қўлга келганига бир нафасда уни ишонтириб қўйдилар. Ғазна унинг энг оз кутган жойидан чиқиб қолди.

Лекин Мехайло ҳали ҳам ўз-ўзига ишонмас эди. Қалтираб, бўғилиб ва нима қилаётганини ва ўзига нима бўлаётганини ҳам тузук-куруқ билолмасдан, ип олиб, қўллари билан устидан қалтачасини ирғитди. Сўнгра тиз чўкиб олиб, қўллари билан ерни кавламакка, намли тупроқларни бир томонга сурмакка ва зовурнинг оғзига қоқилган қалин тахталарни кўпормоққа бошлади.

Ўтакетган шошқалоқлик ва бутун кучини ишлатмак билан, ул битта тахтани зўрға кўчира олди. Анчагина юқори кўтарилиб қолган куёш бу вақтда қия боқиб, зовурга қаради. Унинг шуълалари зовурнинг оғзигача тўлиб ётган куюқ ва қоп-қора суюқликнинг юзида, худди бир силлик ойнакка тушгандай, йилтираб акс этмакда эди.

Демак, Мехайлонинг ўша онда шодлигидан эс-хушини йўқотиб, зовурга тушиб кетмагани чинакам мўъжиза эди. Ўзига қалтис бир нарса бўлажанини ул ўзи пайқаб қолганга ўхшайди. Шу учун совуқ терларга ботгани ҳолда, худди ўзига хавфсиз бир жой ахтаргандай, зовурдан нарига чекилди...

Шодликнинг чеки йўқ!

Лекин бироздан кейин унга чинакам жиннилик арз бўлди. Ул югурганча бориб, юзи берк зовурларнинг иккинчисини очиб кўрди – тўла! Учунчисини очиб кўрди – яна тўла! Демак, тушида кўринган аллакимнинг: “Бор, бор, ўша сен истаган ғазна!” деганлари бежиз эмасди. Бехуда ерга бу қадар азоб тортмоғи ёлғиз ўзининг кўрлигидан келган эди.

Тилакка етилди! Ғазна топилди! Соғлиқ, азоблар, хўрликлар ва ўқинишлар бараварига бўлса ҳам, ишқилиб, топилди!..

Нима қилиш керак энди уни? Бу тўғрида Мехайло ўйламасди, “у ёғи осон!” дерди.

Шундан сўнг ул нима қилаётганини сира ўйламасдан, тўппа-тўғри Шихтербойникига чопди. Бу борганда Шихтербой ўз зовурлари ёнида ишчилар билан алланарса хусусида гаплашиб, савдолашиб турган эди. Мехайло бир оғиз ҳам гапирмасдан, тўппа-тўғри унинг ёнига борди ва елкасидан чангаллаб, ўзи билан бирга судрай бошлади.

– Нима бу, нима гап бу, Мехайло! Жинни бўлиб қолибсиз! Нима истайсиз мандан? – деб қўлини бўшатмасдан, хиркироқ ва бўғиқ овоз билан Мехайлога қичқирарди. – Қаерга ахир? Нега?

– Юринг, юра беринг, боргач кўрасиз! – деб олдинга судради Мехайло.

Шундан сўнг аллақандай фавқулодда бир нарса бўлганини Шихтер дарров пайқади ва тисланмасдан юра бошлади. Шу ҳолда биринчи зовурга етиб келдилар.

- Муни кўр!
- Шихтер эсини йиғиб олгунча бўлмасдан Мехайло уни нариги зовурга судраб кетди.
- Муни кўр!
- Сўнгра учинчи зовурга судради.
- Муни кўр!

Миллион! Миллион!

Шихтербой турган жойида қотиб қолди. Мехайло эса, оғир нафас олгани ҳолда, беҳол бўлиб, ерга йиқилди. Унинг бир оғиз гап гапиришга ҳам мадори йўқ эди. Улар иккаласи ҳам анчагача жим қолдилар.

- Хўш, гапиринг, қани? – деди охирда Шихтербой Мехайлога.
- Сотаман, ол! – деди Мехайло калта қилиб.
- Қанчага?
- Бир миллион!
- Эсингизни тўпланг, Мехайло! У нима деганингиз? Ким сизга бир миллион берар экан?
- Сен берасан!
- Ўзингиз биласизми миллионнинг нима эканини? Қанча пул бўлади у?
- Бидаманки, жуда кўп бўлади... Қўлимга киргандан сўнг, санашга ҳам ярайман... Сен бекорга берар, деб ўйлаб эдингми?
- Мен бекорга деб ётганим йўқ. Лекин сиз ҳам эл қатори сўранг-да.
- Бир миллион!

Шихтербой баланд овоз билан кулиб юборди.

– Гапирган гапингизни қаранг! Шу бир оғиз гапни билиб олибсиз-да, хадеб шуни пишқирасиз... Ўзингиз ўйланг ахир, Мехайло, қаердан олиб бераман сизга миллионни?

- Унисини ўзинг биласан.
- Нима қиласиз шунча пулни?
- Унисини ўзим бидаман.

Шихтер яна астойдил бир кулги бошлаб эди, яна дарров тўхтатди. Бошига яхши бир ўй келган эди.

– Менга қаранг, Мехайло! Кўраётибманки, сиз ҳазилкаш одамга ўхшамайсиз, хўп, майли, айтганингиз бўлсин: зовурларингизга бир миллион берай!

– Шундай қилишингни билар эдим ўзим, – деди Мехайло том тинчлик билан.

- Лекин тўрталасига.
- Турган гап.
- Қолган ерлар ҳам киради-а?
- Ҳа, албатта.
- Ундай бўлса, юринг, мирза билан холисларни топайлик!
- Юринг!

Савдо бўлди

Туш вақтида Мехайло Залепиганинг уйи лиқ одам эди. Шихтербой деразаларнинг олдига мавжуд тахталардан наридан-бери ёғоч “эшаклар” эплатиб, уларнинг олдиларига яна наридан-бери тайёрланган усталлар қўйдирди. У “эшаклар”га деҳқонлар ва маҳаллий кончилардан анчаси ўтиришди. Уларнинг барчаси холислар эди.

Бутун Бориславни “Залепиганинг еридан уч зовур нефть чиққан эмиш-да, бир миллионга Шихтербойга сотаётган эмиш!” деган ҳайбатлик довуғ босди. Кончи холислар кулдилар. Дехқон холислар эса “Ўзи ёлғиз ва жинни бўлишга яқинлашган Мехайло бу ваҳималик пулни нима қилар экан?” деб, шуни муҳокама қилишиб, сўнгра ҳайрон бўлдилар. Лекин унинг уйида бу кун катта зиёфат бўлажagini билиб, ҳаммалари уникага чопдилар.

Тўпланганларнинг ҳаммаси уйнинг тўрт томонига жойланди. Тўрт бурчакка оқсоқол билан холислар жойланишди. Мирза шартномани эндигина тугатди ва ҳозир ўқишга киришажagini билдириб, баланд овоз билан кичқирди. Мирзанинг қаршисида сарғайган юзи ва ёниб турган кўзлари билан, индамасдан, Мехайло турарди.

– ...Мен, тубанда қўл қўювчи Мехайло Залепига, Борислав оқсоқоли Яким Дуриғируш, фуқародан: Алекса Болта ва Грецка Туман афандилардан иборат холислар ҳузурида, шу ерда ҳозир бўлган Шихтербой билан куйидаги мазмунда шартнома бойладик:

Мен, Залепига, отамдан қолган ва мазкур Шихтербойнинг ерига ҳамхудуд бўлган бир қитъа еримни мазкур Шихтербойга сотаман. Ер жамъи бир десятдан иборатдир. Мазкур ерни, ундаги нефть зовурлари, унинг ости ва устидаги ҳамма нарсалари билан бирга шу ернинг ўзида ва холислар ҳузурида мазкур Шихтербойнинг абадий ва ғайри маҳдуд тасарруфига ўтказаман.

Шихтербой эса ернинг топширилиши вақтида, юқорида мазкур холислар ҳузурида ернинг тугал баҳосини нақд пул билан менга санаб беради. Ернинг тугал баҳоси Австрия валютаси билан бир миллиондир”.

– Нима? Нима? – деб шу ерга келганда мирзанинг ўқишини бўлиб сўради Мехайло.

– Австрия валютаси билан, – деб қайтариб ўқиди мирза. – Яъни, масалан, Австрия пули билан бўлади, англадингизми?

– Ҳа, англадим. Ҳа, албатта, бошқа пул билан бўлса, мен олармидим? Хўш, нари ёғини ўқинг!

Ундан нариси тез ўқилди. Шартномага, табиий, ҳам Мехайло ва ҳам барча холислар қўл қўйдилар. Хат билмаганлар бармоқ босдилар.

Шундан кейин майдонга Шихтербой чиқди ва бутун бир қоп пулни устал устига қўйди. Сўнгра қопнинг оғзини ечиб, бўлак-бўлак қоғоз пулларни ола бошлади.

Ҳар бир бўлакнинг ичида “гулден”¹ аталган майда қоғоз пуллар бўлиб, тўрт томонидан ип билан боғланган эди.

– Мана бу юзта, яна юзта, яна юзта, яна юзта, яна юзта! – деб, санай-санай пул бўлаklarини бир-бир устал устига қўйиб борарди Шихтер. Қопдаги пул бўлаklarини олиб, устал устига қўйгунча бир неча дақиқа ўтди.

– Мана, сўраган бир миллионингиз, Мехайло афанди! – деди ул ғурур билан Мехайлога қараб.

Мехайло, худди соқов одамдай, индамасдан туради. Мунча кўп пулни ул бутун умрида сира кўрмаган эди, энди ҳозир мунинг ҳаммаси уники!

– Ким билади, тўғри саналганмикан бу пуллар? Санаб кўриш керак эди, – деди Мехайло ўзига келгач.

– Мен қасамёд эта оламанки, пуллар тўғри саналган, жойида. Лекин сиз мунга ишонмасангиз мумкин – у сизнинг ишингиз, миллионни санаш, сиз ўйлаганингиздай, осон иш эмас. Лекин кейинча “Шихтербой мени

¹ Бир “гулден” – 80 тийин.

алдаб кетди”, деб юрмаслигингиз учун мен мундай таклиф қиламан. Биз бу пулларни қайтариб қопга солайлик, сўнгра мана бу холислар олдида тамға ҳам урайлик. Сўнгра сизга бирорта ўзингиз хоҳлаган одам қайтадан санаб чиқиш учун ёрдам қилсин. Ўшанда агар бир қирон кам чиқса, мен ўнта қилиб тўлайман!

– Жуда яхши, жуда яхши! Номусли одам экани мана энди билинди! – деб ҳаммалари бирдан қичқирдилар холислар.

– Яхши, мен ҳам унайман. Лекин қоп билан пул менинг қўлимда қолажак! – деди Мехайло.

– У, албатта, турган гап, пул ахир сизники! – деб жуда жойидан илиб олди Шихтер.

Шихтернинг бузуқ нияти

Мехайло ҳамма пул бўлақларини дарров қайтариб қопга солди ва икки томонга оқсоқолнинг ҳаммавақт этик қўнжида олиб юрадирган зўр тамғаларини олиб босди.

– Мана энди ҳамма иш битди. Эндиги навбат сизники. Шихтербойга ерингиз билан зовурларингизни ўтказмагимиз лозим.

Ҳаммалари ўринларидан туриб чиқдилар. Сотилган мулкни Шихтербойга ўтказгач, Мехайло ҳам хотиржам бўлиб олди.

Сўнгра ичкилик бошланди ва ҳамма меҳмонлар бу гўзал зиёфати учун Шихтербойга раҳмат айтдилар. Гурунг ярим кечаларгача чўзилди.

Ёлғиз бир мирзагина қўл қўйилган шартномани Шихтербойга берар экан, у билан алланима тўғрисида узоқ пичирлаб гаплашди ва зиёфатга ҳам турмасдан, уйига қайтиб кетди. Ўзининг гапича, букун уйида иши жуда кўп экан, шу учун зиёфатда туrolмас экан, ишқилиб, ҳар хил баҳоналарни кўп қилди, аммо ҳақиқатда эса, ул ўзида бирозроқ ваҳима сезди.

Шартноманинг “қалам учи”си учун тўланажак эл қатори беш қирондан ташқари, ул бошқа бир кичкинагина хизмати учун Шихтербойдан яна юз қирон олган эди.

Фақат ўша кичкинагина хизматидан катта воқеалар чиқиб қолмаса гўрғайди. Ахир гап ўзи жуда катта маблағнинг устида кетаётир. Орий рост, Шихтербой: “Кўрқма, ҳеч нарса бўлмайди”, деб уни ишонтирди. Шу қадар кўп холисни атайлаб чақирганлигини, улар хушёр вақтда ҳамма ишни жуда зўр ва эҳтиёт билан қилганлигини айтди. Шу учун шартномада гумонлик бор, деб ҳеч ким айта олмаяжак ва уни ҳатто нотариусдан тасдиқ этиб ўтириш ҳам лозим бўлмаяжак! Лекин ёмонлик тек турмайди, бу Шихтербой – одам, унга ишониб бўлармикан? Шихтернинг у деб – бу деб ишонтиришларига қарамасдан, мирзани ваҳима олди ва қанча керак тезлик билан шу ердан чиқишнинг йўлини қаради; негаким, бу ерда ул бир юз қирон пул учун жиндак бир...

Гуноҳ қилиб қўйган эди.

Нима экан у жиндак гуноҳ?

Гуноҳнинг ўзи жуда ҳам кичкина!

Шартномани ёзаётган вақтда мирза “миллион” сўзи билан “Австрия пули” деган сўзлар орасига яна биргина сўз қўшиб ўтдиким, шартномани ўқиб берган вақтда у сўзни қасддан қолдириб кетди. У эса “крайсир” деган сўз эди. Аммо шу биргина сўзнинг ўзи ҳам Мехайлонинг ҳайбатли миллионини жуда оз бир миқдорда – ҳаммаси бўлиб ўн минг қиронга

тушириб кўярди. Лекин Мехайло Залепига каби эсипаст бир дехқон учун бу пул ҳам жуда кўплик қилади. Шихтербой шундай дер эди ва унинг шу фикрига мирза ҳам кўшилар эди. Мана шу пулни ҳам хали қаерга кўйишни билмас ул кишлоқи.

Бу бахт узок сурмади

Мехайло ўзи эса хали ҳозир миллионга эга бўлганини ўйлаб кайф қилмоқ билан оворайди.

Нима қилади энди мунча пулни? Бу тўғрида ўйлаш учун хали эрта бор, индин бор, унинг индини бор, ишқилиб, вақт кўп. Энди ҳеч нарса ундан қочмайди, унинг қиммати ўз қўлида. Ичи пул билан тўлган шу қопча у учун жуда катта ёрдам. У – унинг бутун ҳою ҳавасларининг хатто энг улгуржи хаёлларининг ҳам илдизи. Миллион! Бу, ахир, шундай бир улуғ дунёки, унинг тўғрисида ёлғиз ҳикоялардагина сўзлайлар!..

Ҳаммадан кейинга қолган меҳмонлар, яъни оқсоқол билан хайр-маъзур қилмасдан бурун ул уларнинг шарафига, бошқа меҳмонлар жўнатилгандан сўнг, Шихтербой томонидан атайлаб келтирилган арокдан бир неча пиёла ичмаги лозим эди.

Шихтербойнинг ўзи ўша арокдан биргина пиёла ичди-да, қолганини Мехайлога қолдириб, у билан хайрлашиб, чиқиб кетди.

Кейинги меҳмонлар кетгандан сўнг, Мехайло ўзини шу чокқача сира кўрилмаган даражада масъуд, тинч ва соғлом ҳис этди. Яқиндагина унга каттиқ азоблар берган безгақдан асар ҳам қолмаган эди.

Ул чиғаноғи билан усталга таянгани ҳолда курсида ўтирар; ўзининг ҳақиқатга айланган хаёлларини, қопча ичида тамғаланиб ётган миллионни қучоқларига олиб қулар ва алланарсаларни айтиб минғиллар эди. Алланарсани эсламакчи бўлар, лекин бўлдира олмас эди. Охирда меҳмонларнинг орқасидан эшикни ёпиб қолмоқ кераклиги эсига тушди, лекин ўрнидан кўзғаларлик ҳоли қолмаган эди.

– Бе, эшик ҳам гапми! Менинг миллионим бор, миллионим, миллионим!..

Пичраш овози билан шу сўзларни айтди-да, бошини пуллик қопчага кўйиб, уйкуга кетди. Шам кучсиз олови билан липиллаб турарди.

Бироздан сўнг секингина эшик очилди ва оёқ учида эҳтиёт билан қадам босиб, Шихтербой кирди.

Ул тўппа-тўғри Мехайлога яқинлашди, хўп тикилиб қаради, сўнгра том тинчлик билан унинг тирсакларини кўтариб туриб, остидан пуллик қопчани олди ва унинг ўрнига курси остидаги думалоқ саржинни кўйиб кўйди.

Сўнгра қопчани қўлтиқ остига жойлаб, эшикка томон юрди. Бир-икки қадам босгач, бир нарсани эслаб, яна орқага қайтди-да, устал устида ёниб турган шамни олиб, жуда серпохол қилиб тўшалган ернинг шундоққина юзига кўйди..

Ҳам ёғоч “эшак” ва ҳам Мехайло ўтирган курси остида зўр-зўр похол боғлари ётарди.

– Энди яхшироқ бўлади, ҳеч бир асар қолмайди, – деб висирлади Шихтер.

Ул жадал қадам босиб уйдан чиқди, эшикни ёпди ва ҳатто доволнинг ёриғи орқали эшикнинг илгагига ип боғлади, сўнгра эшикни тортиб туриб, халиги илгакни туширди ва ипни яна билдирмайдиган қилиб

тортиб олди¹. Гапнинг қисқаси, эшикни шундай беркитдики, келган одам ичидан, деб ўйларди. Шундай қилиб, ҳамма ишни битиргандан кейин, ўзи қоронғида йўқ бўлди.

– Эҳтиёт бўл оловга! – деб чўзиқ овоз билан қичқирди кўча қоровули кўчадан ўтиб кетаркан. Унинг кўзи бирдан Залепиганинг бир чеккаракда турган уйига тушди.

– Бу аҳмоқ чол нималар қилаётир-а? Шундай ярим кеча – сахарда печкасини ёқаётганмикан-а? – деб ўйлади қоровул. Аммо унинг шубҳалари дарров ечилди. Залепиганинг уйида кўрилган ўткир ёруғлик зўр-зўр қизил тилларини чўзиб, деразалар ва эшик орқали юқорига қараб кўтарилди. Ва бу тиллар уйни тўрт томонидан шундай ўраб олдиларки, бутун бошлиқ уй, худди шамдай, бирдан ловуллаб кетди.

– Куйиб кетди! Куйиб кетди! – деб бақирди қоровул кучи борича ва кўнғироқ уриб, одам йиғмоқ учун чопганча кўнғироқхонага кетди.

Эртаси куни шаҳардан бир тўда одам яна Мехайлонинг уйи олдига тўпланган, лекин бу дафъа у ерда уй эмас, қопқора бир ўчоқ кўринарди. Қурум босган печка харобалар орасида худди бир минорага ўхшаб турарди.

Бу печканинг ёнидан одамлар Мехайло Залепиганинг ярим куюк жасадини топдилар. Кўринардиким, марҳум ўзини ўтлар орасида кўргач, печка остига кириб бекинмоқчи бўлгану улгуролмаган. Ул ёлғиз гавдасининг бир бўлагини тика олган. Оёқлари ва гавдасининг пастки бўлаги печка остидан чиқиб турар ва ўзларининг оловга ем бўлганларини кўрсатардилар. Лекин ерга қопланган юзи билан қўллари сира куймаган эди. Қўлида пуллик нарса ўрнида бир саржин бор эди...

– Бу шўрлик пулнинг устида ухлаб қолиб, кейин уйқутираб туриб, шамни устал устидан тушириб юборганга ўхшайди. Сўнгра, уйғонгандан кейин, пулнинг ўрнига саржинни ушлаб қолган экану, пул ҳаммаси куйиб кетибдир-да, демак, бу бойлик билан бахт топади, деб азалдан пешонасига ёзилмаган экан-да...

Одамлар мана шундай ўйладилар.

Мехайлонинг ўлиги эса уйи олдида, битта саржинни маҳкам ушлаб ётарди; унинг ўлик қўллари саржинни шу қадар маҳкам сиқиб ушлаган эдики, тортиб олиш мумкин эмасди. Унинг кўм-кўк кўкарган ва кўркқан юзи юқорига ўгирилган эди. Жон талвасаси билан сиқилган лаблари орасидан эса, мана бу савол узилиб чиқмоқда эди:

– Қани, ахир, адолат?..

¹ Бу жойлар асл нусханинг айнан таржимаси эмас, воқеанинг англашиллик таърифи бўлди.

Виржиния ВУЛФ

(1882–1941)

АДИБАНИНГ КУНДАЛИГИ¹

*Рус тилидан
 Эшқобил ВАЛИ таржимаси*

Дунёга машҳур адиблар орасида кундалик тутиб, ҳар кунги фикр-мулоҳазалари, кечинмаларини, у ёки бу асар ёхуд бирор воқеадан олган таассуротларини қоғозга туширганлари таллайгина. Бу кундаликлар янги асарни берилиб мутолаа қилиб, унинг муаллифи ҳақида кўпроқ билгиси келган китобсевар учун айни муддао. Негаки адабиётшуносликка оид турли рисола ва мақолалардан, интернетдан ёзувчи ҳақида маълумот қидирган китобхон баъзан топганларидан кўнгли тўлмай, адибнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қанча кўп ўқиса, ундан шунча узоқлашаётгандай бўлади. Қани энди муаллифнинг ўзи китобхонни тўлқинлантирган асарни қандай ёзганини, уни ёзишга нима туртки берганини гапириб берса, ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги қарашлари билан ўртоқлашиб, умри давомида кўрган-кечирганларини баҳам кўрса... Кундаликлар адабиёт ихлосмандининг шу орзусини қайсидир маънода рўёбга чиқаради – уни адиб ижодхонасига ва ҳатто ҳаётига олиб киради. Атрофдаги воқеаларга ижодкорнинг кўзи билан қараш имконини бериб, адиб ва китобсевар ўртасидаги кўринмас тўсиқни олиб ташлайди. Дунёнинг турли ўлкаларида қалам тебратган ва тебратаётган адибларнинг кундаликлари ни варақлаганда ҳар бир инсонга хос ҳиссиётлар улар учун ҳам бегона эмаслигини, ёзувчилар ҳам турмушнинг майда-чуйда ташвишларига тўқнаш келадиган, ким биландир иноқлашиб, бошқа бировни ёқтирмайдиган ҳар хил феъл-атворли одамлар эканини англаймиз. Аммо уларга истеъдод аталмиш ноёб қобилият ато этилганки, қўлига қалам олганда инсониятни лол қолдириб, ўйга толдирадиган асарлар ёзади.

Журналхонлар ҳукмига ҳавола этилаётган ва таниқли адибларнинг кундаликларидан намуналар берилувчи янги рукн-

¹ Кундалиқдан парча. Манба: Вулф В. Дневник писательницы. Серия: Мой XX век. – Москва: “Вагриус”, 2009. – 496 с.

ни таниқли инглиз адабаси *Виржиния Вулф* қайдномаларидан бошладик.

XX аср жаҳон адабиётида воқе бўлган модернизм оқими етакчиларидан бири *Виржиния Вулф* асарлари олтмишга яқин тилга таржима қилинган. Ватандошлари адабани замонавий инглиз тилининг новатори ҳисоблашади.

Адабиётшунослар *В.Вулф* асарларидаги оригинал услубни идрок этиш барча ҳам мушарраф бўлавермайдиган мушкул иш, деб таъкидлашади. Унинг тафаккур оқимида йўғрилган асарлари поэтикаси ҳатто *Жеймс Жойснинг* “*Улисс*”идан-да мураккаброқ. *В.Вулфнинг* илк марта ўзбек тилида эълон қилинаётган кундаликлариди ҳам адабанинг таланти кудрати, ижод психологияси намён бўлади.

Иккинчи жаҳон урушига қадар *Фарбий* Европада танилган ижодкорнинг асарлари урушдан сўнг оммавийлигини бироз йўқотса-да, ўтган асрнинг 70-йилларида *В.Вулф* яна энг кўп ўқиладиган адаблар сафига қайтди. Бунинг асосий сабаби, назаримизда, глобаллашув жараёнида дунёнинг аксар оммаси учун илғор кўринган *Фарб* маданияти, тафаккурини англаш ва тушунишга бўлган интилиш эди. Бошқа маданият вакиллари идрок этиши қийинроқ ғарбона турмуш тарзи ва маданият айнан *Вулф* каби ёзувчилар асарларида ўз аксини топади.

“*Мен ҳарқалай Англияда истаган нарсасини ёза оладиган ягона аёлман*”, – дея таъкидлаганди *В.Вулф*. У 1915 йилдан буён юритган кундаликлариди – охириги ёзув 1941 йил 8 мартда қайд этилган – ўзи ҳамда танишлари билан содир бўлган воқеалар, ўқиган китоблари тўғрисида ёзиб борарди. Энг муҳими, битаётган асарлари: роман, ҳикоя, эссе ва мақолалари ҳақидаги маълумотларни қайд этарди. Унинг эгри-бугри дастхатида тўла варақлар дастлаб қистирғич билан қистирилиб, кейинчалик жилдларга айланарди. Адиба шу тариқа йигирма олти жилдни мерос қолдирган.

Таҳририятдан

1919 йил

Душанба, 20 январь

Мен дафтар харид қилиш имконига эга бўлгач, буларнинг барини кўчириб ёзаман, шунинг учун янги йилга оид икир-чикирларни ташлаб кетаяпман. Бу сафар гап маблағда эмас, икки ҳафта тўшакка михланиб қолганим сабабли Флит-стритга сафар қилолмайман. Ўнг қўлим худди хизматкор кизнинг кун охирида қўли оғригандек зиркирапти. Қизиғи, ибораларни танлашда ҳам худди шундай ҳафсаласизликни сезяпман, ҳолбуки, ақлий жиҳатдан бир ой аввалгига қараганда анча яхши куролланган бўлишим керак эди. Суғурилган тишим мени икки ҳафта тўшакка михлаб қўйди, бунинг устига шунчалик чарчадимки, бошимга оғриқ кирди. Оғриқ гоҳ чекинар, гоҳ январдаги туман каби бостириб келарди. Кейинги бир неча ҳафтада менга кунига бир соат ёзишга рухсат берилди. Эрталаблари ёзмаганим учун Л.¹ уйда йўқ пайтида ҳуқуқимдан қисман фойдаланишим мумкин, январь учун ҳам қарзларим бор. Бирок кундаликдаги қайдлар бадийий наср ҳисобланмайди, зеро, хозиргина ўтган йилги кундалигимни ўқиб чиқдим ва сатрларнинг қайроқ тошли йўлдан чайқалиб ва баъзан чидаб бўлмас даражада оғиб йўрғалашидан хайратга тушдим. Ҳарқалай, агар мен ёзув машинкасидан тезроқ ёза билмаганимда, тўхтаб, ўйлаб қолганимда, кундаликларим умуман дунёга келмасди;

¹ Леонард Вулф – *Виржиния Вулфнинг* турмуш ўртоғи (*Изоҳлар таржимонники*).

услубимнинг устунлиги оддийликда – тўсатдан бир нечта тасодифий фикрларни ўртага ташлайсан, кейин ўйлаб кўрсанг фикрлар арзимасдек туюлади, ваҳоланки, вақти келиб улар дурдона бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Агар Виржиния Вулф элликка кириб, бу дафтарлар кўмагида хотиралар ёзишга қарор қилса-ю, бирор жумла ҳам тузолмаса, мен унга ҳамдардлик билдириб, камин борлигини эслатаман, унда рухсатим билан хоним бу саҳифаларни кўпдан-кўп қизил кўзли қора кулларга айлантиради. Ҳозир эса унинг истиқболда ёзиладиган асарларига ҳавасим келяпти, улар учун мен хомашё тайёрлаяпман! Яна нима ҳақда орзу қилиш мумкин? Бу фикр мени айрим ҳадиклардан халос қилди. Қисман ёши ўтаётган хонимнинг фойдаси учун (ҳеч қандай раддиялар қабул қилинмайди; эллик ёш – улуг ёш, ҳолбуки, мен унинг норози бўлишини олдиндан биламан ва ҳали кекса эмаслигига аминман), қисман янги йилга мустаҳкам пойдевор куриш мақсадида, келаётган тарки дунё қиладиган ҳафтамда менинг дўсту кадрдонлик муносабатларимнинг ҳозирги ҳолати, дўстларимнинг табиати, ишлари ва келажак ҳақидаги башоратлари ҳақида ёзмоқчиман. Ҳақиқатга қанчалик яқинлашганимни эллик ёшли хоним айтади; аммо бугунга етар (бор-йўғи ўн беш дақиқа ўтди).

Пайшанба, 27 март

Л. сўнги икки кеча-кундузни “Тун ва кун”ни¹ ўқиш билан ўтказди. Тан олишим керак, ниҳоят бугун эрталаб у чиқарган ҳукм мени жуда қувонтирди; асар таърифига нима деб кўшимча қилишни ҳам билмайман. Фикримча, “Т. ва к.” “Саёҳат”га² қараганда анча етук, яхлит асар ва бу бежиз эмас. Назаримда, гўё ҳеч вақога арзимас кечинмалар учун ўзлигини қурбон қилган, деган айбловлардан оқланиш учун қўлимдан келганини қилдим. Ишончим комилки, асар қайта нашр этилмайди. Ҳарқалай, инглиз адабиёти асл ҳолатида бетакрорлиги ва самимияти туфайли замонавий адабиётлар билан рақобатга осон дош беради, деб ўйлашга мойилман. Л. бу мушоҳадани жуда рутубатли деб ҳисоблайди. Унинг моҳияти кеча айтганларига жуда мос. Ҳарқалай, доим одамлар билан ишлашга, ўйлаганингни сўзлашга тўғри келса, маъюсликдан қандай қутулсан? Мен умидсизликни тан олмайман; бироқ бу ажабтовур ҳолат; ва агар мавжуд жавоблар мос келмаса, бошқаларини излаш керак, аммо алмаштириш учун ҳатто тасаввурингда ҳам ҳеч вақо бўлмай туриб, эскисидан воз кечиш ачинарли ҳол, албатта. Лекин марҳамат қилиб айтинг-чи, масалан, Арнольд Беннет ёки Теккерей қандай жавоблар таклиф этишади? Ахир ижобий жавоблар – зиддиятларнинг хайрли ечими – ўз қалбингга нисбатан жилла қурса озгина ҳурматинг бўлса, қабул қилиниши мумкинми? Хуллас, машинкада дилни сиёҳ қилиб, шарақлатиб ёзишни тугатдим, шу саҳифани яқунлагач, Жеральдга³ душанба куни учрашув белгилайман. Чамамда, “Тун ва кун”нинг иккинчи ярмини ёзиб тугатганимга қадар ҳали ҳеч қачон ишимдан бунчалик қувонмагандим. Бу асар мени бирон марта ҳам “Саёҳат” билан бўлгани каби толиқтирмаган ва агар муаллифнинг хотиржамлиги ҳамда манфаатдорлиги яхши аломат бўлса, у ҳолда менда ҳеч бўлмаганда бир нечта одамга завқ бериш имконияти мавжуд. Қизик, қачонлардир китобни қайта ўқиб чиқа олармиканман? Наҳотки мен ёзганларимни қизармай ва қаергадир бекиниб олишни истамай ўқийдиган замонлар келса?

¹ “Тун ва кун” – В. Вулф романи.

² “Саёҳат” – В. Вулф романи.

³ Жеральд Дакворт (1870–1937) – инглиз ношири, В.Вулфнинг туғишган акаси.

Шанба, 12 апрель

Кеча менинг кун тартибим талаб қилса-да, тезроқ китобни ёпиб Лондонга жўнагим келгани учун тугатолмаганим “Молль Флендерс”дан¹ яна ўн дақиқа ўғирлайман. Бироқ Лондонга, айниқса, шаҳарнинг оқ черков ва қасрларига Хангерфорд кўпригидан туриб Дефо назари билан қарадим. Унинг кўзлари билан гугурт сотаётган кампирларга назар солдим ва Сент-Жеймс хиёбонининг ивирсиган йўлакларидан югуришаётган қизлар “Роксана”² ва “Молль Флендерс” саҳифаларидан чиқиб келишаётганга ўхшарди. Ҳа, Дефо чиндан буюк ижодкор, орадан икки юз йил ўтиб ҳам менга шундай кучли таъсир кўрсатди. Буюк ёзувчи-ю, аммо Форстер³ унинг бирорта асарини ўқимаган! Кутубхона олдида Форстерга дуч келдим. Биз дўстона қўл сиқишдик; камина хамиша унинг ич-ичидан мендан ҳайиқишини ҳис қиламан, чунки мен ақлли, замонавий аёлман. Буни яна ҳис этарканман, унга Дефони ўқишни тавсия қилдим, хайрлашиб уйга қайтаётганимда “Бикерс”дан Дефонинг яна бир жилдини сотиб олдим.

Сешанба, 21 октябрь

Бугун Трафальгар жанги⁴ куни, кечаги кун эса “Тун ва кун” нашрдан чиққан сана сифатида хотирамда сақланади. Эрталаб мен ўзимга тегишли олти нусхани олдим ва дарров бештасини тарқатдим, ўйлашимча, улар аллақачон дўстларимнинг қўлида бўлса керак. Наҳотки асабийлашаётган бўлсам? Бироз, асабийлашишдан кўра кўпроқ ҳаяжонланяпман. Биринчидан, китоб тайёр, у ёзиб битирилди, чоп этилди; иккинчидан, бироз ўқиб кўрдим ва у менга маъқул келди; учинчидан, ишончим комилки, мен учун фикрлари кадрли инсонларга ҳам у ёқади ва бу ишончимни, агар уларга китобим ёкмаса ҳам, ўзимга келишим билан бошқа бирор нима ёзаман, деган таскин билан мустаҳкамлайман. Албатта, агар мени Морган, Литтон⁵ ва бошқалар қўллаб-қувватлашса, ўзим ҳақимда яхшироқ тўхташга келаман. Сийка гапларни гапирадиган одамлар билан учрашиш зерикарли. Аммо мен нимага интилаётганимни биламан ва бу сафар ўз имкониятимдан ниҳоятда унумли фойдаланганимни ҳис қиляпман; демак, донишмандлардек тин олиб, омадсизликни Яратгандан кўриш ҳуқуқига эгаман.

Жума, 5 декабрь

Яна бир неча кунни ўтказиб юбордим, аммо кундалик вақт ўтиши билан аста-секин жонланмоқда. Таъкидлашим керакки, қайтганимдан сўнг бирор марта ҳам юнонча китобни қўлга олмадим; умуман, тақриз беришим керак бўлган китоблардан бошқа деярли ҳеч нима ўқимадим ва бу вақтим ўзимга тегишли эмаслигининг исботидир. Танқидчилик мени қанчалик домига тортиб бораётганини англаганимда, кўрқиб кетаёзим. Ҳаддан ташқари зўриққанамданми ёки бошқа сабаб туфайлими оқ қоғозни рад этаётган миям адашган болага ўхшаб қолди – гоҳ уйда санқийман, гоҳ йиғлаш учун баланд зинапояга чиқиб

¹ “Машхур Молль Флендерснинг қувонч ва изтироблари” (1722) – инглиз ёзувчиси Даниел Дефонинг (1660–1731) саргузашт романи.

² “Бахтли жория ёки Роксана” (1724) – Даниел Дефо романи.

³ Эдвард Морган Форстер (1879–1970) – инглиз ёзувчиси ва адабий танқидчиси.

⁴ Трафальгар жанги – 1805 йилдаги Трафальгар бурнидаги денгиз жанги назарда тутилмоқда, унда адмирал Г.Нельсон ҳалок бўлган.

⁵ Жайлс Литтон Стрэчи (1880–1932) – инглиз ёзувчиси, биографи ва адабий танқидчиси.

ўтираман. “Тун ва кун” мени ҳамон қўйиб юбормади, жуда кўп вақтим зое кетмоқда. Жорж Элиот такризларни сира ўқимаган, чунки асари ҳақидаги тортишувлар ишлашига халал берган. Мен уни тушуна бошладим. Гап мақтов ёки танқидни юракка яқин олиш ҳақида эмас, бироқ улар мени бугунги кундан ажратиб қўяди, орқага қараб ниманидир тушунтиришга ёки, аксинча, тушунишга мажбур қилади. Ўтган ҳафта “Вэйфэрер” журналида ўзим ҳақимда заҳарханда фикрларга кўзим тушди; бу ҳафта Олайв Хезелтайн¹ кўнглимга малҳам бўлгудек нарса эълон қилди. Аммо мен К.М.² таъкидлаганидек, иккинчи Жейн Остин бўлгандан кўра, ўз йўлимдан боришни афзал кўраман.

1920 йил

Душанба, 26 январь

Мен ўттиз саккиз ёшдаман; нима ҳам дердим, ҳеч шубҳа йўқки, йигирма саккиз ёшдалигимдан кўра бахтлироқман; бугун эса кечагиданда бахтлиман, чунки миямга янги роман учун янги шакл ғояси келди. Тасаввур қиламан: бири иккинчиси орқали очилади – худди ёзилмаган романдаги каби, аммо ўн саҳифада эмас, балки икки юз ёки шунга яқин ҳажмда – ахир эркин ва энгил ёзилмайдими, мен айнан шунга интилмоқдаман-ку; шакл ва маром бирдек сақланишида, барча-барчаси сингдирилишида аниқлик пайдо бўлмайдими? Фақат инсон қалбини бой бериб қўймасмиканман, деб иккиланаман, диалогнинг жиловини маҳкам тутиб туриш даражасида етарли малакага эгаманми? Тушунаман, бу сафар барчаси бошқача кечади; ҳеч қандай ёғочу ғиштсиз; муттасил нимқоронғилик, лекин қалб, эҳтирос, тафаккур тумандаги гулхандек яркирайди. Фақат шу тарзда барчасига: қувончга, тартибсизликка, энгилтакларча сакраб ўтишларимга жой топиш мумкин. Образларни рисоладагидек бошқара оламанми – мана шунга шубҳам бор; лекин “Девордаги белги”, “Ш.б.”, “Ёзилмаган роман”³ қўл ушлашганча биргаликда рақс тушишаётганини тасаввур қилияпман. “Биргаликда” нимани англатишини ҳали билмайман; ҳозирча мавзу танлаганим йўқ; бироқ икки ҳафта бурун ўзим тасодифан топган шакл менга улкан имкониятлар эшигини очганини сезяпман. Ўйлашимча, хавф лаънати худбиниона “мен”да; фикримча, Жойс ва Ричардсоннинг ижодига раҳна солаётган сабаб шу – муаллиф керагича мослашувчан ва серкирра бўлмоғи лозим, шунда ўзининг “мен”идан асар деворларини бунёд этади, аммо ўзи деворга айланмайди, акс ҳолда Жойс ва Ричардсонда бўлгани каби девор муаллифга халақит бериб чеклаб қўяди. Мен ўз ишимни яхши билганим учун бу тузоқларга илинмайман, деб умид қиламан. Нима бўлганда ҳам тусмоллаб ҳаракат қиламан, тажрибалар ўтказаман, аммо бугун кўзим очилгани рост. Ёзилмаган роман ғоясини энгил ривожлантираётганимга қараганда, танлаганим тўғри йўл.

Шанба, 10 апрель

Келаси ҳафта, омадим чопса, “Жейкобнинг хонаси”⁴ номли асаримни бошламоқчиман. (Бу ҳақда илк бор ёзаяпман). Баҳорни тасвирламоқчиман; эътибор берсам бу йил дарахтлар баргига ҳеч ким аҳамият бермаяпти, ахир барглarning ҳаммасиям учиб кетгани йўқ –

¹ Олайв Хезелтайн (1877–1950) – адиба, танқидчи, тахаллуси “Жейн Дэшвуд”.

² Кэтрин Мэнсфильд (1888–1923) – инглиз тилида ижод қилган Янги Зеландия адибаси.

³ “Девордаги белги”, “Шоҳона боғ”, “Ёзилмаган роман” – В.Вулф ҳикоялари.

⁴ “Жейкобнинг хонаси” – В.Вулф романи.

хеч қачон заранг дарахти танаси темирдек қораймасди – улар ҳамиша мулойим, ёркин рангда бўларди; бу тусни умримда биринчи марта кўришим. Аслида биз кишни ўтказиб юбордик; худди мавсум тунда кечгандек; энди эса офтобли кунлар қайтди. Мана мен ҳам деразам олдидаги зарангда майда соябончалар пайдо бўлганини сезмай қолай дебман; қабристонда майсалар эски тош лавҳалар узра худди кўм-кўк сувдек ўрмалайди.

Сешанба, 11 май

Келгусидаги мисоллар учун шуни қайд этиш керакки, янги китобни ўйлаганингда, ижодий қувват булоқ каби ёқимли қайнаб туради, маълум вақт ўтгач эса, у тиниб одатий иш бошланади. Шубҳа пайдо бўлади. Кейин кўника бошлайсан. Таслим бўлмаслик қарори ва янги шаклни олдиндан ҳис қилиш ҳар нарсадан маҳкамроқ тутиб туради. Мен бироз ташвишдаман. Назарияни эплай олармиканман? Ишга киришаётганингда, ўзингни қаршингда ястаниб ётган ўлкада илгари ҳам бўлган саёҳатчидек ҳис қиласан. Бу кундалиқда менга завқ беролмаган нарсалар ҳақида ёзишни истамайман. Аммо ёзиш ҳамиша қийин.

Чоршанба, 23 июнь

Бу сафар тўғриси тани олишим учун ўзимни энгиб ўтишга мажбурман: Конраднинг охириги китоби менда яхши таассурот қолдирмади. Ўзинг бениҳоя ҳурмат қилган адибдан камчилик ахтариш (бироз) изтиробли. Бироқ яхши насрий асарни ёмонидан фарқлай оладиган бирон кимса учрамаяпти, бу ҳақда ўйламасдан тутолмайман, боз устига Конрад инглиз тилини яхши билмайди, асли хорижлик, бу ҳам етмагандек аёлнинг нодониға уйланган; у бир вақтлар тузуккина уддалаган ишига ёпишиб олмоқда ва гўё беўхшов мелодрама яратмоқчидай сўзларни устма-уст қалаштириб ташламоқда.

“Қутулиш”нинг¹ тагига имзоимни қўйишни истамаган бўлардим. Аммо бирон кимса фикримга қўшилармикан? Барибир китоб ҳақидаги фикрим қатъий. Бўлмағур асар. Агар бу бирон ёш адибнинг – ёки дўстимнинг – асари бўлганида ҳам ён босмасдим. Ахир яқинда Марри²нинг пьесаларини рад этиб, К. насрини мақтаган ва Олдос Хаксли³ ҳақида якуний мақола ёзган мен эмасмидим; ахир Рожер⁴ абадий кадриятларни баланд овозда қоралаганида, менинг касбий “шахсиятим”ни яраламаганими?

Пайшанба, 5 август

Тушлиқдан сўнг “Дон Кихот”ни ўқиб ўтириб, нима ҳақида ўйлаганимни баён этишга уриниб кўраман, у замонлар насрий асарлар ўчоқ атрофига йиғилишдан бошқа эрмаги бўлмаган кишиларни овутиш учун ёзилган. Мана, аёллар урчуқ йиғириб, эркаклар хаёл суриб ўтиришибди ва шу пайт уларга худди катта ёшли болаларга айтилаётгандек, хушқайфият улашувчи мароқли эртак сўзлаб берилади. Менимча, “Дон Кихот” учун туртки ҳам шу бўлган: ҳар қандай усул билан бўлса-да овунтириш, завқлантириш. Камтарона фикримча, гўзаллик ва тафаккур кишини гафлатда қолдиради. Хизматкорлар китобнинг мазмунини анг-

¹ “Қутулиш” – Жозеф Конрад романи.

² Марри Д. Мидлтон (1889–1957) – инглиз ёзувчиси, драматург, танқидчи.

³ Олдос Хаксли (1894–1963) – инглиз ёзувчиси.

⁴ Рожер Фрай (1866–1934) – инглиз рассоми, бадиий танқидчи.

лаб етишлари даргумон, улар “Дон Кихот”да биз кўрган нарсаларни пайқашмайди. Аслида, ғаму ҳасрат, сатира ўзимизга тегишлими ёки бизга четдан таклиф этилганми ёки булар буюк образлар қатига сингдирилиб, қайси авлод вакиллари назар солишига қараб ўзгариб турадими – жавоб топишга қийналаман. Тан олишим керакки, асарнинг катта қисми зерикарли – кичикроқ қисми, биринчи жилднинг сўнгидаги кичик парча бизга завқ бериш учун ёзилган. Шунчалик кам гап ошкор этилиб, шунчалик кўп фикр беркитилганки, худди муаллиф бу мавзунини давом эттиришни истамангандек – мен эшқакчи қуллар кетишаётган сахнани назарда тутаяпман. С.¹ мен энди тушунган гўзаллик ва ҳасратни билганмикан? Икки марта “ҳасрат” ҳақида гапирдим.

Наҳотки давримиз учун шу муҳим бўлса? Ва ҳарқалай буюк асар шамоли ҳилпиратган елканлар остида олға интилиш мароқли – биринчи қисмда шундай. Фернандо–Кардино–Люсинда² сюжети аслида ўша даврда русум бўлган қасрдаги ҳаёт лавҳаларига оид эпизод, бироқ мен ундан зерикиб кетаман. Ёрқин, кучли, қизиқарли ва ҳарқалай бекаму кўст, соф ва зерикарли. Сервантесда ҳамма нарса зоҳир; истасангиз суякроқ кўринишда; айниқса худди ҳаётдагидек қора ва кулранг соя ташловчи тирик инсонлар кучли таассурот қолдиради. Мисрликлар эса, аксарият француз ёзувчиларига ўхшаб, бунинг ўрнига жиндеккина қиём беришади, бу қайтага тозароқ ва қуноқроқ, аммо ичида ҳаво йўқ, биқик. Ё Худо! Нималарни ёзаяпман! Мудом шу образлар. Ҳар сахар “Жейкоб” устида ишлайман ва ҳар тонг навбатдаги тўсиқни енгиб ўтиш кераклигини ҳис этаман, уни ортда қолдириб, йўлимни тозалаб, тўсиқни нарига улоқтиргунимга қадар, юрагим товонимга тушгудек бўлади.

1921 йил

Сешанба, 1 март

Мен китоб ўта фикрталаб чиқаётганидан норозиман. Мабодо услубий таҳрирларим материалга мос келмаса-чи? Ёки услубим ўзгармасми? Назаримда, у доим ўзгариб туради. Аммо буни ҳеч ким сезмайди. Ҳозирча ҳатто ўзим ҳам тайинли гап айтишим даргумон. Аслида, менда ички меъёр туйғуси бор ва у вақтимни қандай сарф қилишимни белгилайди. У буюради: “Бу ярим соат рус тилига бағишланади”, “Бу вақтни Вордсвортга бағишла”. Ёки: “Малла пайпоқларни ямаш вақти келди”. Менда бу меъёрий код қандай шакллангани ҳақида тасаввур йўқ. Эҳтимол, у тартиб-интизомли аждодларимдан меросдир. Завқланиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Ҳатто кундалик ёзиш ҳам бош қотиришни талаб қилади – тўғри, бу рус тиличалик мияни зўриқтирмайди; рус тилига сарфланадиган вақтимнинг ярмини мен оловга тикилганча эртага нима ҳақда ёзишимни ўйлаб ўтказаман. Мисол учун боғда юрган миссис Флендерс³ ҳақида ўйлайман. Агар Родмеллда бўлганимда қирғоқ бўйлаб сайр қилиб барини мияда пишириб олардим ва илҳомим жўшиб турган бўларди. Нима бўлгандаям, ҳозиргина Ральф, Каррингтон ва Бретт⁴ кетишди; мен бироз бўшашдим; биз тушлик қилиб шаҳар бошқармасига борамиз. Боғдаги миссис Флендерс ҳақида ўйламоқчи эмасман.

¹ Мигель де Сервантес (1547–1616) – буюк испан ёзувчиси.

² Сервантеснинг “Муғомбир идалъо ламанчлик Дон Кихот” романи персонажлари.

³ Миссис Флендерс – Д.Дефонинг “Машхур Молль Флендерснинг қувонч ва изтироблари” романи персонажи.

⁴ Дора Каррингтон (1893–1932), Дороти Бретт (1883–1977) – инглиз мусаввирлари; Ральф Партриж – Д.Каррингтоннинг турмуш ўртоғи.

Якшанба, 9 апрель

Кейинги сафар хато қилмаслик учун касаллик аломатларини қайд этиш жоиз. Биринчи кун ўзингни бахтсиз ҳис қиласан, эртасига – бахт-лидексан. “Нью стейтсмен”¹ да Илтифотли Қирғий²га рўбара келдим; у харқалай аҳамиятли шахс эканимни ҳис этиш имконини берди (менга ўзи айнан шу керак ўзи) ва “Симпкин-Маршалл”³ дагилар каминага яна эллик нусха буюртма учун телефон қилишди. Демак, китоб тарқалмоқда. Энди ўзимга ёқмаган танқид ва дўстларимнинг пичингларига дош беришим керак. Эртага бизникига Рожер келади. Барчаси шунчалик зерикарлики! Бунинг устига мен бошқа ҳикояларим қолиб, сентиментал руҳда ёзилган “Арвоҳли уй”⁴ чоп этилганидан афсусдаман.

Пайшанба, 18 август

Ёзадиган нарса йўқ, фақат чидаб бўлмас безовталиқ ҳақида ёзиш мумкин. Мана мен, ўз қоясига занжирбанд, меҳнатдан мосуво, ҳадик, ғазаб, қақшаган асаб ва миямга ўрнашиб олган фикрлардан азобланишга маҳкум аёл. Бугун сайр қилолмайман, ишлаш ҳам мумкин эмас. Қайси асарга киришмай, ёзгим келаётган бир мақоланинг парчасидек у миям-да чарх ураверади. Бутун Сассексда мендан бахтсизроқ одам йўқ; ёки мендек чексиз завқланиш имкониятини ҳис этиб, бу имкониятни юзага чиқаролмаган одам топилмаса керак. Офтоб сарғиш экинзорларга ва узун пастқам омборларга қуйилмоқда (аниқроғи, тўкилмоқда); қани энди чангга ботиб терлаган аҳволда ўрмонлар оралаб юрсаму, мушакларим чарчоқдан қақшаса, фикрларим эса хушбўй лаванда хидидан шифо топиб, эртанги иш учун тиниклашиб, теранлашса. Шунда бари-ни эътиборга олиб, қўлқопдай ёпишган жумлаларни ўйлаб топардим; кейин эса тупроқ йўлда тепкига зўр берардим, баёним ўз-ўзидан давом этаверарди; сўнгра қуёш ботгач уйга қайтардим-да, тушликдан сўнг ё мутолаага, ё шеърятга бироз шўнғирдим, вужудим гўё борлиққа сингиб, ундан қизил ва оқ гуллар униб чиқарди. Ана! Асабим деярли қақшамаяпти. Бечора Л. ўзининг ўт ўрар машинаси билан гоҳ яқинлашиб, гоҳ узоқлашаётгани эшитилмоқда; менга ўхшаган хотинни аслида камокқа тикиш керак. Қопмаслигим учун! Ахир у кеча кун бўйи мени деб Лондон бўйлаб ҳаллослаб югурди. Лекин агар сен Прометей бўлсангу, қоя мустаҳкам, сўналар конхўр бўлса, на миннатдорчилик, на муҳаббат ва на бошқа олийжаноб ҳисларга ўрин қолмайди. Август бесамар ўтмоқда.

Фақат мендан-да кўпроқ азобланаётган кишилар тўғрисидаги ўй тинчлантиради ва бу, билишимча, худбинликнинг кучайганидан далолат. Ҳозир, агар имкон топсам, рутубатли яқин кунлар режасини тузиш билан шуғулланаман.

Душанба, 12 сентябрь

“Қабулар қанотлари”⁵ни⁵ ўқиб чиқиб мулоҳазаларимни ёзаяпман. Унинг сўз ўйинлари яқунда шунчалик мукамаллик касб этадики, ижодкорни йўқотиб қўйиб, унинг ўрнида воқеани баён этаётган оддий одамни кўрасан. Ва яна ўйлашимча, у таназзул ҳиссини туймай қўйган. Ҳаддан

¹ “Нью стейтсмен” – англиз журнали.

² Илтифотли Қирғий – адабий танқидчи Десмонд Маккартининг (1877–1952) лақаби.

³ “Симпкин-Маршалл” – нашриёт ва китоб дўкони.

⁴ “Арвоҳли уй” – В.Вулф ҳикояси.

⁵ “Қабулар қанотлари” – америкалик адиб Генри Жеймс (1843–1916) романи.

зиёд содалашган. Худди унинг ўзи манавини қандай эпласам экан, дейтгандек туюлади баъзан. Ҳамма таназзулга юз бурганда асл ижодкор ундан чекинади. Сира фаоллашма ва бу қайтага кучлироқ таассурот қолдиради. Охир-оқибат, барча хийла-найранг ва шойи дастрўмоллар билан кўрсатилган томошадан сўнг бунинг ортида ким турганини пайқамай қоласан. Шу тарзда, моҳирона сўз ўйинларидан кейин, Милли¹ ғойиб бўлади. Генри Жеймс ҳарқалай ошириб юборади. Ҳеч ким бу китобни иккинчи марта ўқий олмайди. Диккатнинг бир маромда ушлаб турилиши кишини қойил қолдиради. Ҳеч қандай ортиқча ёки бўш жумла йўқ, аммо кўп нарса журъатсизлик ёхуд виждон ёки бошқа бирор сабаб туфайли йўққа чиқарилади. Тан олиш керак, яхши тарбияни намоён этиш ва шу тарбияга бироз юзаки муносабатда бўлишга америкача интилиш сезилади.

1922 йил

Жума, 17 февраль

Ҳозиргина фенацетин қабул қилдим – яъни “Душанбами, сешанба эди”² ҳақида бир нашрда чиққан кўнгилни бироз хира қилувчи тақриз мазмунини Леонард сўзлаб берди. Август сониде ижобий тақриз кутиб турганимда бу айниқса аламли бўлди. Ҳеч кимга маъқул келмаганга ўхшайди. Лекин барибир хурсандман, танқидга нисбатан фалсафий қарашни ўргандим. Бу эркинликни ҳис қилиш имконини беради. Нимани хоҳласам шуни ёзаман, бас. Бундан ташқари, Худо ҳаққи, мен мушоҳадали бўлишга қодирман.

Чоршанба, 26 июль

Якшанба куни Л. “Жейкобнинг хонаси”ни варақлади. Унинг фикрича, бу энг сара асарим экан. Унинг илк сўзлари – “асар фавқуллода яхши ёзилган”. У шу асар туфайли баҳслашиб кетди. Уни бетакрор асар деб атади; китобнинг бошқа ҳеч бир асарга ўхшамаслигини таъкидлади; айтишича, унда одамлар худди шарпалардек экан; яна айтдики, бу асар ажабтовур; унинг фикрича, менда дунёқараш йўқ экан; қахрамонларим кўғирчоққа ўхшаркан, уларни қисмат у ёқдан-бу ёққа судраркан. У қисмат кишилар устидан ҳукм юритишига ишонмайди. Ўйлашича, кейинги сафар мен ўз “усулим”ни бир-икки персонажимда қўллашим керак экан; китоб унинг назарида қизиқарли ва ажойиб, бенуксон (балки базм саҳнаси истиснодир) ва ҳаммага тушунарли. Хасталик шууримни шунчалик лойқалатдики, айтганларининг барини ёзиб ололмадим; мен ҳаяжон ва ҳиссиётлар оғушидаман. Умуман айтганда, мамнунман. Бироқ бизга китобхонлар фикри номаълум. Шубҳам йўқ, мен (қирқ ёшимда) ўзига хос ифода йўлини топдим; мен учун бу жуда қизиқ, мақтовларни кутмасдан шу йўлда давом эта олишимни ҳис этаппман.

Чоршанба, 16 август

“Улисс”ни ўқиб чиқиб таассуротимни ёзиб қўйишим керак. Икки юз саҳифадан ошдим – бу ҳали учдан бири ҳам эмас; дастлабки бир-икки бобини – қабристон саҳнасига қадар – ўқиганда ҳайратландим, таъсирланиб, лол қолдим, кейин эса ажабланиб, толиқдим, гашим келиб ўсмирларча охири йўқ соч тарашдан ҳафсалам пир бўлди. Том³, буюк Том ҳам бу романни “Уруш ва тинчлик”ка тенглаштиради! Назаримда,

¹ Милли – “Кабутар қанотлари” романи персонажи.

² “Душанбами, сешанба эди” – В.Вулфнинг ҳикоялар тўплами.

³ Томас Стернз Элиот (1885–1965) – инглиз-америка шоири.

саводсизларча ёзилган кўпол китоб; ёзишни ўз билганича ўрганган ночор кишининг асари, биз эса бунақаларнинг қанчалик ғамгин, худбин, безбет, кўпол ва ўтакетган бетамиз эканини биламиз. Агар гўшти пишириш имкони бўлса, уни хомлигича еб нима қиласиз? Яна ўйлашимча, Том каби камқонлик билан оғрисанг, қоннинг тусида гўзалликни кўрасан. Бу маънода соғлом инсон бўлганим учун кўп ўтмай яна мумтоз адабиётни тусаб қолдим. Буни эса кейинроқ ўқирман. Менинг танқидимда мураса аломати бўлмаслиги керак. Икки юзинчи саҳифани белгилаш учун бетларнинг орасига қоғозча қўйдим.

Ўзимга келсак, мудом фикрларимни ковлаштириб, “Миссис Дэллоуэй”¹ учун бирор нима топишга уринаман. Баъзи нарсалар менга ёқмаяпти. Жуда тез ёзаяпман. Қисқартириш керак. Чосерни ҳам бирёқлик қилиш керак ва сентябрнинг бошида биринчи бобни якунлашим зарур. Ўша пайтга келиб, эҳтимол, яна юнон тили билан шуғулланарман, демак, истикболдаги режаларим тайин, “Жейкоб”ни Америкада рад этиб, Англияда эътироф этишмаса ҳам, мен файласуфларча бефарқлик билан ўз еримни шудгор қилавераман. Улар бутун мамлакат бўйлаб ҳосил йиғишади, бу эса ижодимга фойда бериб гўё уни оқлаётгандек бўлади. Лекин менга оқлашнинг кераги йўқ, зеро, мен “Lit. Sup.”² учун ёзмайман.

Чоршанба, 6 сентябрь

Китобимнинг³ тошбосма қораламасини кунора босмахонадан келтиришади, агар буларга берилиб кетганимда ўзимни осонгина тушкунликка дучор қилардим. Ҳозир бу энгил ва силлик асардек ўқилади; сўзлар қоғозга тегар-тегмас бўлиб турибди; ва менга чинакам ҳаётга алоқаси йўқ нафис тасаввурларингни ёзгансан, дейишса ажаб эмас. Наҳотки шундай дейишса? Нима бўлганда ҳам, табиат секин-аста мени яхши бир нарса ёзиш арафасидаман, деган хомхаёлга ишонтирмоқчи бўлаяпти; теран, арзирли, энгил ва тирноқлардек қаттик, олмос каби порлоқ бир нима ёзишга чоғланаётгандекман.

“Улисс”ни охиригача ўқиб чиқдим ва ўйлашимча, муаллиф мақсадига эришолмаган. Иктидор бор, албатта, лекин хаминқадар. Сўз ҳаддан зиёд кўп. Ёқимсиз. Даъво катта. Одобсизларча ёзилган, нафақат умумий, балки адабий маънода ҳам шундай. Менимча, юқори савияли насрий асарда услублар қалашиб кетмаслиги керак; нағмаларни меъёридан ошириш хавфли. Кўз олдимга мактабнинг ғўр бир ўқувчиси келди, унинг ғоялари ҳам, куввати ҳам бор, аммо ўзига ишонмаслиги ва худбинлиги сабаб чегарадан чиқиб, олифта, нозиктаъб, сершовқин, кўпол кимсага айланиб, меҳрибон инсонларни ачинишга, бефарқларни эса, ғижинишга ундайди; ёши улғайгач унинг ўзгаришига ҳамма умид қилади; аммо Жойс аллақачон қирққа кирганини инobatга олсак, умидларнинг ушалишига кўзим етмайди. Мен эътиборсизлик билан бир мартагина ўқидим ва бу етарли эмас, албатта; виждонимга қарши бориб, асарнинг яхши жиҳатларига керагича аҳамият бермадим. Беҳисоб майда ўқларнинг тегиб куйдирганини ҳис қилдим, лекин бу, масалан, Толстойнинг тўғри юзинга берган қақшатқич зарбасига тенглашолмайди; барибир уни Толстой билан қиёслаш кулгили.

¹ “Миссис Дэллоуэй” – В.Вулф романи.

² “Times Literary Supplement” қисқартмаси – адабий ҳафталик, “Таймс” газетасининг иловаси.

³ “Жейкобнинг хонаси” романи назарда тутиляпти.

Пайшанба, 7 сентябрь

Шуларни ёзганимдан сўнг, Л. менга “Улисс” ҳақида Американинг “Нейшн” журналида эълон қилинган жуда сермазмун тақризни берди, унда илк марта роман мазмуни таҳлил қилинган эди ва бу иш менинг ёзганларимга нисбатан анча ишонарли тарзда амалга оширилганди. Лекин барибир илк таассуротнинг афзаллиги ва ҳаққонияти бўлакча; шундай экан мен ўз фикримдан воз кечмайман. Баъзи бобларини яна бир марта ўқиб чиқиш лозим. Эҳтимол, замондошлар асл гўзалликни баҳолашга қодир эмасдирлар; бироқ, фикримча, гўзаллик уларни лол қолдириши керак; мен эса лол қолмадим. Аксинча, ғашим келди; айбдор эса Том, унинг мақтовлари мени ўқишга мажбур қилган.

Душанба, 15 октябрь

Ҳозир бутун вужудим билан Рижентс-паркдаги жиннилик саҳнасига¹ киришганман ва уни қўлимдан келганча ҳаққоний тасвирлашга уриниб, ҳар тонг элликтача сўз қоралайман. Кейин буни кўчиришимга тўғри келади. Ўйлашимча, режам бошқа асардагига қараганда анча пухта. Аммо уни охирига етказа олмайман, деб кўрқаман. Ғояларим кўп. Ва шу пайтгача ўйлаганларимнинг баридан фойдалана оладигандекман. Шубҳасиз, мен илгаригидан анча эркинроқман. Назаримда, фақат миссис Дэллоуэйннинг феъл-атвори шубҳа уйғотади. Унинг феъли жуда кўрс, ҳаддан зиёд ёрқин ва юзакидек туюлиши мумкин. Аммо уни қўллаб-қувватлаш учун яна сон-саноксиз бошқа характерларни киритишга қурбим етади. Бугун юзинчи саҳифани ёзиб тугатдим. Табиийки, мен ҳозирча ўз йўлимни тусмоллаб кўрдим, ҳарқалай, ўтган августга қадар шундай бўлди. Ўзим ер ости жараёни деб атайдиган усул – заруриятга қараб ўтмиш ҳақида оз-оз баён қилиш моҳиятини англашим учун бир йил керак бўлди. Ҳозирча бу менинг энг муҳим кашфиётим; ва бунга шунчалик кўп вақт сарфлаганим, назаримда, Перси Лаббокнинг² гўё бундай нарсаларни онгли тарзда бажариш мумкин деган фаразининг сохталигини тўла исботлайди. Ўзингни бахтсиз ҳис қила бошлайсан – бу рост, бир оқшом мен ҳатто асардан воз кечишга қарор қилдим, кейин эса гўё яширин булоқ отилиб чиққандек бўлди. Ё Тангрим, ўзинг асра! Ҳали буюк кашфиётимни қайта ўқимаганман, эҳтимол, унда ҳеч бир ўзига хослик йўқдир. Бу муҳим эмас. Тан оламан, шу асаримдан умидим катта. Ва мен уни ёзаман, чин сўзим, ручка қўлимдан тушиб кетгунча ёзаман. Журналистика ва бошқа барча юмушлар ижодимга йўл беришга мажбур.

¹ “Миссис Дэллоуэй” романи ҳақида сўз юритилмоқда.

² Перси Лаббок (1879–1965) – инглиз ёзувчиси ва адабиётшуноси.

NASR

Jahon
ADABIYOTI

ПРЕМЧАНД

(1880–1936)

НИРМАЛА

Роман¹

*Ҳиндий тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Премчанд (асил исми шарифи Дҳанпатрай Шривастав) 1881 йил 31 июлда Банорас яқинидаги Ламҳи деган қишлоқда таваллуд топди. Ҳиндий ва урду тилида ижод қилган буюк ёзувчи, ажойиб публицист бўлган. 12 та роман, 200 дан ортиқ ҳикоя, ўндан ортиқ драма асарлари унинг қаламига мансуб. Ёзувчининг машҳур “Говдан” (“Қисмат”) романини урду тилидан Раҳмонберди Муҳаммаджонов ўзбек тилига ўғирган. Ҳиндий тилидан “Нажот”, “Жанг майдони” сингари яна бешта романи таржимасини Амир Файзулла амалга оширди. Навбатдаги “Нирмала” асари ҳам ҳиндий тилидан ўзбек тилига биринчи марта ўгирилмоқда.

Премчанд 1936 йил 8 октябрда Банорас шаҳрида вафот этган.

100

1

Сирасини айтганда, бобу Удай Бҳону Лаълнинг хонадон аъзолари оз эмас, кўп эмас, нақд йигирма нафарча келарди: бири тоғавачча бўлса, бири холавачча, яна бири тоға бўлса, бошқаси – жиян. Аммо уларнинг аниқ нечталиги билан бизнинг ишимиз йўқ. Бобу инсофли оқловчи эди, ундан Тангри ҳам, бандаси ҳам бирдек рози. Қавму қариндошлари ичидан қўл учиди кун кўрадиганларга ёрдам беришни ўзи учун ҳам қарз, ҳам фарз деб биларди. Биз унинг иккала қизи ҳақида сўз юритмоқчимиз, каттасининг исми Нирмала, кичигиники эса – Кришна эди. Кун-кечагача иккаласи бирга-бирга кўғирчоқ ўйнашдан бўшамасди. Нирмаланинг ёши ўн бешда, Кришнаники эса ўн ёшда эди, шундай бўлса ҳам иккаласининг феъл-атворию юриш-туришида заррача фарқ сезилмасди. Иккаласи ҳам шўх-шаддод, ўйинқароқ ва сайр-томоша деса ўзларини томдан ташлагу-

¹ Журнал варианты. Манба: Премчанд. Нирмала. – Янги Деҳли: “Бҳартия грантх никетан”, 2011.

дек. Иккаласи кўғирчоқларига дабдабали “тўй”лар қилар, уй ишларига эса сира бўйинлари ёр бермас эди. Оналари чақиравериш ҳолдан тоярди, улар эса катта уйга кириб яшириниб олар эди. Иккови ҳам Худонинг берган куни укалари билан ғижиллашгани-ғижиллашган, хизматкорларни уришгани-уришган эди. Радиодан кўшиқ-куйлар кулоқларига чалингудек бўлса, иккови ҳам бараварига уйдан отилиб чиқарди. Аммо бугун шундай бир иш рўй бердики, каттасининг катта, кичигининг кичиклигини шундок бўйнига кўйиб қўя қолди. Кришнада-ку ҳеч қандай ўзгариш сезилмади, бироқ Нирмала жиддий, одамови ва уятчан бир қизга айланганди.

Неча ойдирки, бобу Удай Бҳону Лаъл Нирмалани чиқариш тараддудида юрибди. Бугун барча ҳаракатлари ўз самарасини берди: бобу Бҳаълчандр Синҳанинг тўнғич ўғли Али Бхуванмўҳан, Синҳанинг розилигини олиб, ишни пишитди. Бўлажак куёвнинг отаси “қалин пули берасизми-бермайсизми, ихтиёрингиз, мен чурқ этиб оғиз очмайман” деб, унинг кўнглини тоғдек кўтарди. Ҳа, фақат борадиган куёвнавкарларнинг ҳурмат-иззатини бекам-кўст ўрнига кўйса, эл олдида иккала қуданинг юзи ёруғ бўлса бўлди. Бобу Удай Бҳону Лаъл ўзи оқловчи бўлгани билан мол-давлат йиғишни билмас эди. Қалин пулини ўйлаб жуда боши қотаётган эди. Энди кимларнинг олдида бориб, қарз сўрасам экан, деб зўрға тонг отдирарди. Шу боис куёвнинг отаси ўз оғзи билан “менга қалин пули керак эмас” деганидан кейин елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди. Уч-тўртта бой одамни кўз тагига олиб кўйганди. Ўзича, тежаб-тергаб ишлатганда ҳам йигирма минг рупиядан кам кетмаса керак деб тусмоллаб юрарди. Мана шу жавобдан кейин суюнганидан ўзини кўйгани жой тополмай қолди.

Тўй хабари қулоғига етган содда-баёвгина Нирмала эса оғзига талкон солиб, бир бурчакда ўтириб олганди.

Унинг юрагини ғалати бир ғашлик чулғаган, аъзойи баданида ўзи ҳам англаб етмаган бир ҳадик ҳукмрон – бу ёғи нима бўларкан? Кўнгли бўм-бўш – кўзида ўн гулидан бир гули очилмаган қизларда бўлувчи оташин нигоҳ, лабларида ушшоқ аҳлини телба қилиб қўювчи соҳир табассум, шу пайтгача бир зум уни тарк этмайдиган жозиба ҳолида!

Бири-бирдан ширин орзулар бирданига барҳам топди. Улар ўрнини кўрқув, шубҳа ва заиф умид эгаллаган. Барча орзу-умидлари битта қолмай хазонга айланди.

Кришнанинг эса ҳали кўп нарсаларга ақли етавермасди. У опасига шода-шода тақинчоқлар тегишидан хурсанд, ҳовли тўлиб мусиқа янграйди, мехмонлар келади, ўйин-кулги бўлади – хурсанд бўлмай бўладими. Ҳа, Кришна тагин шу нарсани биладики, опаси ҳамма билан кучоқлашиб кўришиб йиғлайди, йиғлай-йиғлай хайрлашади. Кришна ёлғиз қолади – ана шуниси ёмон. Лекин нега ҳамма нарса бундай бўлади, онаси билан отаси нега жондек қизларини тезроқ уйдан ҳайдаб, ундан қутулишни истайдилар – шунисига ақли етмайди. Опажониси эса умрида бировга ёмон гапирмаган, ҳеч ким билан уришмаган. Бир кун келиб, уни ҳам мана шундай уйдан ҳайдаб солишадими? У ҳам бир бурчакда ўтириб, уззукун йиғлайдими? Ҳеч кимнинг унга раҳми келмайдими? У ҳаммадан ҳам шундан кўрқарди.

Кечкурун. Нирмала томга чиқиб, нолон кўзлари билан осмонга тикилиб ўтирарди. Қани энди қаноти бўлсайди, учиб кетарди-да, бу ғалваю можаролардан бир йўла қутуларди. Шу пайтда иккала опа-сингил кўпинча кўча айлангани чиқарди. Извош банд бўлган кунлари эса боғда сайр қилишарди. Шунинг учун Кришна уни қидириб юрганди. Ҳеч қаёқдан

тополмагач, томга чиқди – опаси шу ерда ўтирган экан, хурсанд бўлиб:
– Сиз бу ерда ўтирган экансиз, мен эса қидирмаган жойим қолмади, – деди кулганча. – Юринг, извош чақириб қўйганман.

Нирмала ғамгин оҳангда деди:

– Сен бор, мен бормайман.

– Йўқ, опажонгинам, бугун бормасангиз бўлмайди, қаранг, бирам ёқимли шабада эсяптики...

– Ҳеч оёғим тортмаяпти, ўзинг борақол.

Кришнанинг кўзлари пирпиради. Титроқ овозда деди:

– Бугун сизга нима бўлди ўзи? Мен билан гаплашгингиз ҳам келмаяпти? Нега ўзингизни ҳар ёкка олиб қочаяпсиз? Бир ўзим қўрқаман, ахир. Сиз бормасангиз, мен ҳам бормайман. Ёнингизда ўтиравераман.

– Мен кетсам, унда нима қиласан? Ким билан ўйнайсан, ким билан сайрга чиқасан, хўш?

– Мен ҳам сиз билан кетаман. Бу ерда бир ўзим қололмайман.

Нирмала кулиб деди:

– Сени ойим қўйиб юбормайди.

Кришна:

– Мен ҳам сизни қўйиб юбормайман. Ойимга, мен ҳеч қаёққа кетмайман, демайсизми?

Нирмала:

– Айтаяпман, ҳеч ким қулоқ солмаяпти.

Кришна:

– Нима, бу уй сизники эмасми?

Нирмала:

– Йўқ, агар меники бўлганда зўрлик билан мени ҳайдашармиди?

Кришна:

– Бир кун келиб мени ҳам ҳайдашар экан-да?

Нирмала:

– Бўлмаса-чи, сени ёстиқ қилиб ётишадими? Биз қиз боламиз, қиз боланинг ҳеч ерда уйи бўлмайди.

Кришна:

– Чандарни ҳам ҳайдашадими?

Нирмала:

– Чандар ўғил бола, уни нега ҳайдашарди?

Кришна:

– Қиз болани шунақа ёмон кўришадими?

Нирмала:

– Ёмон кўришмаса, уйдан ҳайдашадими?

Кришна:

– Чандар шунча ярамас бўлгани билан уни ҳеч ким ҳайдамайди. Сиз билан биз одобли қизлармиз-ку.

Шу тоб алланарсаларни хиргойи қилиб, томда Чандарнинг ўзи пайдо бўлди ва Нирмалани кўриб, деди:

– Ие, бу ерда ўтирган эдиларингми? Ўҳ-хў, мана энди ўйин-кулги бўлади, опам келин бўлади, тахтиравонга чиқади. “Ҳай, ёр-ёр, айланай”лар бўлади. Ўҳ-хў!..

Чандарнинг исми шарифи Чандрбҳан Синҳа эди. Нирмаладан уч ёш кичик ва Кришнадан икки ёш катта эди.

Нирмала:

– Чандар, аччиғимни чиқарсанг, бориб ойимга айтиб бераман.

Чандар:

– Нега аччиғингиз чиқади? Сиз ҳам кўшиқ эшитасиз. Ўх-хў! Энди сиз келинчак бўласиз! Кишний, сен ҳам куйлар эшитиб маза қиласан, а? Бунақа куйларни ҳали умрингда эшитмагансан.

Кришна:

– Оркестрдан ҳам яхшими?

Чандар:

– Ҳа, ҳа, оркестринг нима бўлибди, эшитиб, маст бўласан, ўзингдан кетиб қоласан. Сен нимани билардинг. Оркестрни бир эшитсанг, дунёда ундан ўтар чолғу бўлмаслигини биласан. Чолғувчилар қип-қизил чўғдай либос кийишади, дўппилари тим қора бўлади. Шунақанги чиройли кўринадики, нимасини айтай сенга. Мушакбозлик ҳам бўлади, пуфаклар осмонга учади, юлдузларга бориб урилади-да, пақ-пақ ёрилиб, қизил, сариқ, яшил ва кўк рангларда ерга тушади. Роса маза бўлади ўзиям.

Кришна:

– Тағин нималар бўлади, Чандар, айта қолинг, жон акажон!

Чандар:

– Мен билан сайрга юр, йўлда барчасини айтиб бераман. Шунақанги зўр томоша бўладики, кўриб, оғзинг очилиб қолади. Осмон тўлиб, парилар учиб юради, ҳақиқий парилар.

Кришна:

– Бўпти, юринг, агар айтмасангиз, нақ ўлдираман-а.

Чандрбҳан ва Кришна кетгач, Нирмала бир ўзи ўша ерда ўтирганча қолди. Синглисининг кетиб қолгани шу тобда унга жуда ёмон таъсир қилди. Жону дилидан яхши кўрадиган синглисини таниёлмай қолди – нахотки у шунчалар тошбағир бўлиб кетган? Уни ёлғиз ташлаб, шартта кетди-борди-я. Ораларидан ҳеч қандай гап-сўз ўтгани йўқ, лекин дардли юрак оғриқ кўзга ўхшайди, салгина шамолдан қаттиқ изтироб тортади. Нирмала анчагача кўз ёши қилди. Ука-сингил, ота-онаси – барчалари бараварига ундан юз ўгириб, етти ёт бегонага айланди-қолди. Энди улардан биронтасини кўргани кўзи йўқ эди.

Чаманзордаги гуллар кийғос очилган. Ҳавони муаттар ҳид тўлдирган. Сентябрь ойининг салқин, сарин еллари эсмоқда. Осмонда бирин-кетин юлдузлар милтиллаш бошлади. Шундай ғамгин ўйлар сура-сура Нирмала ухлаб қолди ва туш кўра бошлади. Тушига нималар кирди денг: рўпарасида пишқириб дарё окмоқда, у эса қирғоқда туриб, қайиқ йўлига кўз тутмоқда. Вақт шом бўлиб қолган. Борлиқни бамисоли алвастидай қоронғилик босиб келарди. Нирмала нариги қирғоққа қандай ўтсам экан, уйга қандай етиб олсам экан деб қаттиқ ташвишда. Тун чўкмасайди, акс ҳолда ёлғиз ўзим қандай кетаман деб йиғларди. Бир вақт қараса, бир чиройли қайиқ тўғри унга томон сузиб келаяпти, севинганидан Нирмала сакрай бошлади ва қайиқ тахтасига оёғини қўймоқчи бўлган эди, қайиқда ўтирган маллоҳ – унинг эгаси: “Сенга бу ерда жой йўқ”, деди. Нирмала маллоҳга ялиниб-ёлборди, оёғига йиқилди, йиғлади; лекин маллоҳ кўнмади: “Сенга бу ерда жой йўқ!” Бир вақт қайиқ сузиб кета бошлади. Қизгина чинқириб йиғлашга тушди. Кимсасиз дарё соҳилида тун бўйи қандай ёлғиз қолади, шуни ўйлаб, у қирғоқдан бир сакраб ҳалиги қайиқни тутмоқчи бўлди, бироқ шу лаҳзада аллақачондан овоз келди: “Тўхта! Тўхта, дарё чуқур, чўкиб кетасан! У қайиққа чиқа кўрма! Мен келаяпман, менинг қайиғимга ўтир, сени нариги соҳилга ўтказиб кўяман”. Нирмала даҳшат ичида атрофга аланглади – қаёқдан келаяпти

бу овоз? Бирпасдан кейин бошқа бир қайиқ сузиб кела бошлади. Унда на қайиқ эгаси, на эшкакчи ва на елкан бор эди. Қайиқнинг таги тешик, тахталари синиқ бўлиб, қайиқ ичи сувга тўлиб қолганди, бир киши ундаги сувни шалоп-шулуп қилиб сепиб ташларди. Бу кўхна қайиқ нариги соҳилга қандай етиб борарди? Маллоҳ қизга қараб: “Сен шу қайиққа чик?”, деб буюрди. Нирмала бироз тараддудланди, қандай чиқади унга? Охири қайиққа чиқишдан бошқа иложи қолмади. Бу ерда ёлғиз қолиб кетгандан кўра қайиққа чиқиб ўтиргани маъқул кўринди. Дахшатли йиртқиچга ем бўлгандан дарёга чўкиб кетгани яхши, балки қайиқ нариги соҳилга етиб олар? Шунини ўйлаб, жонини ҳовучлаганича қайиққа чиқиб ўтириб олди. Анчагача қайиқ лопиллаб сузиб бораверди, бироқ дам сайин қайиқ ичи сувга тўла бошлади. Нирмала ҳам маллоҳга қўшилиб, сувни ҳовучида сепиб чиқаришга тушди. Унинг қўллари толди, бироқ сув камайиш ўрнига тобора тошиб кетаверди. Охири қайиқ бир ёнга оға бошлади, лаҳза сайин чўкиб кетай-чўкиб кетай дерди. Шунда қиз ёрдам сўраб иккала қўлини олдинга узатди ва қайиқ унинг оёғи тагидан сирғалиб чиқиб кетди. Қиз қаттиқ кичкириб юборди, шу тоб унинг кўзлари очилди, қараса, ойиси унинг елкасидан ушлаб, қаттиқ-қаттиқ силкитар эди.

2

Бобу Удай Бҳону Лаълнинг уйи шундоқ бозор жойга туташ эди. Айвонда заргар болғачасининг тақ-туқи, ичкарида этикдўз игнасининг шиғ-шиғ овози бир дам тинмайди. Қаршидаги ним дарахти тагида дурадгор уста чорпоя ясарди. Сопол қопламали томдан ҳолвачининг ўчоғи қурилган. Меҳмонлар учун алоҳида хоналар тузаб қўйилган. Қулайлик мақсадида ҳар бир меҳмонга алоҳида чорпоя, алоҳида курси ва алоҳида хонтахта қўйиб қўйилган. Ҳар уч меҳмонга биттадан хизматкор ҳозир у нозир бўлиб туриши тайинланмоқда эди. Куёвнавкарлар келишига, яъни тўйнинг бошланишига ҳали бир ой бўлса-да, аммо тайёргарликлар ҳалитдан авжида эди. Куёвнавкарларга шундай хизмат кўрсатилсинки, ҳеч ким оғзини очиб бир нарса деёлмай қолсин. Бу ердагилардан биронтаси фалончининг тўйида бундан яхши бўлган эди деб ташқаридагиларнинг тўйига ҳавас қилмасин. Битта уй идиш-товокларга лиммо-лим. Чойнак-пиёлалар, нонушталик ликопчалар, баркашлар, косачалар, стаканлар бекаму кўст эди.

Мутгасил ҳуққа тортиб, каравотда бош кўтармай ағанаб ётаверадиган хўжатаранбаллар ҳам бугун энг шимариб ишга киришиб кетган. Уч-тўрт кун оғизлари чучиб, қоринлари тўйиб овқат еб олишлари учун бундай қулай фурсат яна қачон келади! Бир одам керак бўладиган ишга беш киши югурарди. Ишининг тайини йўғ-у, ваҳимаси катта. Арзимаган нарса устида соатлаб тортишишар, охирида оқловчи жанобларининг ўзи келиб, муаммони бирёқлик қилишига тўғри келар эди. Битгаси, бу бўлмайди, деса, иккинчиси, агар бундан яхшироғи бозорда топилса, отамнинг отини бошқа қўяман дер, учинчиси ҳидидан қайт қилиб юборай деяпман деса, тўртинчиси сариеғ эмас, димоғинг айниган, яхши сариеғни сен қаёқдан билардинг, бу ерга келиб сариеғни кўрдинг, бўлмаса, сариеғдан гапиришни ким қўйганди сенга, деб уни мот қилмоқчи бўларди. Мурасага келолмай, даҳанаки жангга кириб кетишар ва охири оқловчи соҳибнинг ўзи келиб, уларни бир амаллаб тинчлантириб қўярди.

Кечки соат тўққизлар эди. Удай Бҳону Лаъл ичкарида ўтирганча харажатларни хомчўт қиларди. У кўпинча кунни билан ҳисоб-китобдан

бўшамасди, бироқ ҳар куни нимадир беришга ёки ниманидир олиб ташлашга тўғри келарди. Қаршисида хотини Каляний қошини чимириб турибди. Ниҳоят эр бошини кўтарди ва деди:

– Камида ўн минг рупия кетар экан, балки ундан ҳам кўпроқдир.

– Ўн кунда беш мингдан ўн мингга чиқибди. Бир ойдан кейин юз мингга бориши ҳеч гап эмас экан-да.

– Нима қилай, эл олдида юзимиз шувут бўлмасин дейман-да! Меҳмонларнинг кўнгли тўлмаса, одамлар айтмайдими, номи улуғ, супраси куруқ экан, деб? Модомики, қалинига мендан бир чақа ҳам олмас экан, ҳурмат қилиб келганларнинг иззатини ўрнига қўйишимиз керакми, йўқми?

– Ёруғ дунё бино бўлгандан то шу кунгача куёвнавкарлар кўнгли тўлиб, отангга балли деганмикан? Қилдан қийиқ ахтарувчилар сон мингга, бейб – Парвардигор. Уйда бир бурда қотган нонга зор-у, бировлар тўйида ўтиришини кўр – димоғидан қурт ёғилади. Ҳали ёғдан, ҳали совундан мин қидиради, шу ҳам сеп-суруқ бўлдими деб, тўй эгасини изза қилади. Керак бўлса, ўтирган курсисининг оёғини шалокқа, хизматкорларни қочалокқа чиқаради. Жой танқислигидан меҳмонлар ёйилиб ўтиролмади, деб кишининг хаёлида йўқ нарсаларни ўйлаб топади. Ундайларнинг оғзини ёпиб бўларканми? Овора бўлманг, барибир ҳамманинг кўнглини бирдай ололмайсиз, кўйинг шу ҳисоб-китоб ишларингизни, ундан кўра бўладиган томонини кўрмайсизми?

– Хўш, нима қил дейсан, гапир! – деди окловчи соҳиб.

– Айтганман-ку, беш минг рупиядан бир чақа ҳам ортиқ сарфламайсиз, деб, – уқтирди хотини. – Чўнтагингизда ҳемири ҳам бўлмагандан кейин битингизга ишониб қарз оласизми? Бундоқ кўрпангизга қараб оёқ узатсангиз-чи. Ахир бу охириги болангиз эмас, қолганларини ҳам ўйланг – нима тирикчилик қиламиз?

– Сендан келадиган гап шу: “Камроқ, камроқ, камроқ”.

– Нима, камроқ десам ёмон гап айтибманми? Бир кун ҳаммамиз ҳам ўлиб кетамиз. Ҳеч ким осмонга устун бўлиб қолмайди. Кўз юмилгандан кейин у ёғи Яратганга ҳавола. Ҳар куни кўраман, ота ўлади-да, увин-тўда болалар кўчада қолди. Сиз ҳам шундай бўлмоқчимисиз?

– Бундан чиқди тўйим азага айланар экан-да, шундай демоқчимисан? – Эрники ҳам тутиб кетди. – Никоҳ аёлларнинг кўзини оч қилиб қўяди деб эшитар эдим, энди бу нақл бошқачароқ бўлиб қолганга ўхшайди: эри ўлганда беванинг куни туғади.

– Сизга битта гапни айтиб бўлмайди, оғзимдан чиқар-чикмас ёқамга ёпиштирасиз. Шунинг учунми, менинг бу дунёда ишонган одамим йўқ, томса ялайман деб қўлингизга кўз тикиб ўтираман; ё гапим нотўғримми? Бир гапириб қўйиб, бошим нақ балоларга қолди-я! Гўё мен бека эмас, чўриман бу уйда. Қорнимни алдагани бир тўғрам нону аврамни бекитгани тўрт энлик матони деб яшаб юрибман. Шунча кўргиликларим етмай, яна ўлганнинг устига чиқиб тепасиз. Текинхўрлар келиб еб кетаверсин, чурқ этиб оғиз очмайман, пуллар шароб-кабобга совурилавверсин. Ахир эрта-индин болаларим нима еб, нима ичиб кун кўришади, ўйласангиз-чи!

Удай Бҳону:

– Нима, мен сенинг қаролингманми, бўлмаса?

Каляний:

– Мен-чи, сизнинг чўрингизманми?

Удай Бҳону:

– Хотинининг чирмандасига ўйнайдиган эркаклар ҳам йўқ эмас.

Каляний:

– Эрларининг кавуши захрини тотиб¹ юрадиган хотинлар ҳам Худо уриб ётибди.

Удай Бхону:

– Ишлаб топган ўзимми, уни қандай харжлаш ҳам менинг ихтиёримда. Бировнинг менга ғиринг дейишга ҳаққи йўқ.

Каляний:

– Унда рўзгорингизни ажратиб олинг, мени бир чақага олмайдиган бунақа рўзгорнинг кераги йўқ менга! Бу уйда сизнинг қанчалик ҳақингиз бўлса, менинг ҳам ҳақим ундан кам эмас. Нима, сизда кўнгил бор-у, менда йўқми? Уйингиз ўзингизга сийлов, битта қорнимни бир амаллаб тўйдириб юрарман. Болалар сизники, ўлдирасизми, қолдирасизми, ихтиёрингиз. Ичим ҳам ачимайди, раҳмим ҳам келмайди.

Удай Бхону:

– Ўзингни жуда ким чоғлаб юрибсан? Менсиз бу уй бир кунга ҳам чидамайди демоқчимисан? Керак бўлса ўнта рўзгорни боқишга қурбим етади.

Каляний:

– Қайдам! Уч кунга бормай рўзгорингиз тўзиб, хонавайрон бўлмасангиз, мени айтди дерсиз!

Шу гапларни айтар экан, Калянийнинг юзи чўғдай қизарди. У даст ўрнидан турди-да, эшик томон йўналди. Оқловчи ўлароқ Удай Бхону Лаъл судларда ҳамма нарсени миридан-сиригача текширарди, бироқ аёллар табиатидан кўрган-билганлари шугина эди, холос. Бу шундай бир билим эдики, киши қариганда ҳам ғирт саводсиз қолаверади. Борди-ю, у салгина юмшаб, хотинининг қўлидан тутса, қани, мана бу ерга ўтирчи, деса, олам гулистон эди; аммо у бундай қиллолмади, қайтанга бадтар газаби келиб деди:

– Отангнинг уйига шошаяпсанми?!

Каляний эшик олдида тўхтади-да, йиғидан қизарган кўзларини эрига тикди ва пишқириб деди:

– Отамнинг уйидагилар билан нима ишим бор? Уларнинг бир тўғрам миннатли нонига зор бўлиб қолибманми? Мен унақа пасткашлардан эмасман!

– Унда қаерга кетаяпсан!

– Сиз менга ким бўлибсиз, сўрайдиган? Худо ўз даргоҳида шунча одамни сиғдириб қўйибди, битта менга ҳам жой топилар...

Шундай деб Каляний ташқарига чиқиб кетди. Ҳовлида у бир қур осмонга қаради, гўё бу уйдан шармандаларча ҳайдаб чиқарилаётганими кўриб қўйинглар, деб юлдузларга нола қилаётгандек. Тунги соат ўн бир ҳам бўлди. Уйда жимжитлик ҳукм суларди, иккала ўғлининг чорпояси бир хонада турарди. Каляний шу хонага келди, қараса, Чандрбхону ухлаб қолган. Кенжатой Суриябхону чорпояда ўтирарди. Онасини кўргани ҳамон чучук тил билан деди:

– Қаёққа кетиб қолдингиз, оий?

Каляний турган жойидан жавоб қайтарди:

– Ҳеч қаёққа кетганим йўқ, болажоним, дадажонингнинг олдиларида эдим.

– Сиз кетиб қолсангиз, битта ўзим кўркаман. Нега кетиб қолдингиз, айтинг...

¹ Ҳиндларда кавуш билан уриш энг қаттиқ жазо саналади.

Шундай дея бола мени олинг дегандай иккала кўлини кенг ёйди. Бу гал Каляний ўзини тутиб туrolмади. Она мехри дарёдай тошиб, беихтиёр юраги гуп-гуп ура бошлади. Ғазаб алангаси ҳароратидан қовжираган қалб ниҳоли қайтадан яшнаб кетди. Кўзлари жиқ-жиқ ёшга тўлди. У болани кўкрагига олди ва бағрига босиб деди:

– Унда нега чақирмадинг, болажоним?

– Чақирган эдим, лекин сиз эшитмадингиз-ку. Айтинг, энди ҳеч қаёққа кетмайсиз-а?

– Йўқ, болажоним, энди кетмайман.

Каляний Сурябхонуни олиб, чорпояга ётди. Она бағрига ёпишганча бола тинчланиб, ухлаб қолди. Калянийнинг кўнгли алғов-далғов бўлмоқда эди. Эрининг гаплари эсига тушганида бир кўнгли шартга бошимни олиб кетсаммикан, дерди. Бироқ болаларига қараб туриб мехрдан юраги алла-нечук бўлиб кетарди. “Болаларимни кимга ишониб ташлаб кетаман? Бу гулларни ким парвариш қилади-ю, кимларга қолади? Ким эрталаблари уларга сут ичириб, ҳолва едиради? Ким уларни алла айтиб ухлатади, ким яхши сўзлаб уйғотади? Сизлар учун ҳаммасига чидайман: ҳақорату хўрликлар, аччиқ-гизиқ гаплар, сўкиб сўзлашлару уриб-турткилашлар – бари-барига чидайман – фақат сизлар учун!”

Каляний-ку кучоғида бола билан ётди; қани эрининг кўзига уйку инса. Юракка қаттиқ ботган гаплар осонликча эсдан чиқмайди. “Уҳ! Бу қанақаси энди? Гўё у эр-у, мен хотинман. Бир оғиз кўнглингдаги гапни айтолмасанг. У кишим буюрармишлар-да, мен қилармишман. Уйда у хонимнинг бир ўзлари оёқни узатиб ётсинлар-да, қолган ёту ўзлариники битта қолмай ҳайдаб юборилса. Худога зору таваллолар қиладики, мен тезроқ ажалим етиб ўлиб қолсам-да, у ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб яшаса. Барибир ойни этак билан ёпиб бўлмайди, неча кундан бери сезиб юрибман, хоним ўзига етганча шаллақи бўлиб қолган, оғзидан боди кириб, шоди чиқади. Отасига ишонади-да. Лекин у ерда кел деб кучоғини очадиган кими бор ўзи? Аввалига аҳвол сўраб “келди-кетди”чиларнинг кети узилмайди, аммо бориб, боши бир гал тошга урилгандан кейин кўзи мошдек очилади, кўз ёш тўкиб қайтиб келади. Калондимоғлик ҳам эви билан-да, бу катта рўзгорни мен тебратяпман деб ўйлашади. Тўрт-беш кун кўздан нари бўлай, шунда бирдан ўзига келиб, димоғидаги қуртлар тўкилиб тушади, бошлаб таъзирини ейди. Бир бевалик мазасини тотдириб қўяйки, менга қарши бир оғиз сўз айтолмай қолсин. Назаримда у муҳаббат кўчасидан ўтмаган, ё бўлмаса мана бу уйга шундай тармашиб, ёпишиб олганки, шунча қарғиш-ҳақоратларга ҳам қарамай, сира уйдан нари бўлгиси келмайди, деб ўйлаётгандир, ҳойнаҳой, шундай. Лекин бу ерда мол-дунё деб ўлиб қолаётган аҳмоқ йўқ. Ер ютиб кетмайдими бунақа ховлию бунақа рўзгорни, кимлар билан яшаяпман ўзи! Бу уйми ё дўзахи азимми? Ташқаридан итдай ҳориб қайтасан, уйга келиб ором олсам дейсан. Бу ерда эса ором ўрнига нуқул ҳақоратлару қарғишлар ёғилиб турса. Ажалимдан беш кун олдин ўлдириб, жасадимни ёқиб кул қилиб қўя қолишса! Йигирма беш йиллик биргаликда кечирган умримиз охирида шундай якун топса-я. Бўлди, энди кетаман. Қарайман, сал ховуридан тушиб, попуги пасайиб қолган, мияси ишлай бошлаган бўлса, қайтиб келаман. Тўрт-беш кун етади. Ҳа, хотинжон, эринг ҳам анойи эмаслигини бир кўриб қўй”.

Шуларни ўйлаб, бобу соҳиб ўрнидан турди, шойи чодрасини елкасига солди, ёнига пича пул олди, гувоҳномасини бошқа костюми чўнтагига

солиб қўйди, ҳассасини олди ва аста ташқарига чиқди. Барча қароллар хуррак отиб уйкуни урарди. Ит шарпасини сезиб сесканиб тушди ва унинг ортидан эргашди.

Бу ўйинларнинг барчаси Худонинг иродаси билан бўлаётганини ким билиб ўтирибди. Яратган Эгам пана жойда туриб олиб, заминдаги бурнидан ип ўтказиб олган тирик мавжудотларни турли мақомга солиб ўйнатмоқда эди. Ҳазил чинга айланаётганини, томоша воқеа тусини олаётганини ким билиб ўтирибди.

Қуёш уфқ ортига ғойиб бўлиб, борликни зулмат чулғай бошлаган эди. Дев ва алвастилар қўшини табиатга зулм ўтказмоқда, яхшилар номусдан юзларини яшириб олган бўлса, ёмонлар ғолибона гердайиб у ёқдан-бу ёққа юрар эди. Ўрмонда йиртқич ҳайвонлар ўлжа кидириб изғир, шаҳарларда эса алвастилар кўчама-кўча санкиб, одамларни кўрkitар эди.

Бобу Удай Бҳону Лаъл ҳарсиллаганча Ганга томон кетиб борарди. У камзулини қирғоқда қолдириб, беш кунга Мирзапурийга боришни кўнглига тугиб қўйганди. Кийимини кўриб, одамлар уни чўкиб кетган деб ўйлашлари аниқ. Чипта камзулининг чўнтагида эди. Уни таниб олиш янаям осонлашади. Ҳаял ўтмай бутун шаҳарда дув-дув гап бўлади. Саккизга яқин бутун шаҳар эшиги олдига тўпланади. Қани, хонимчанинг кўлидан нима келаркан.

Шуларни ўйлаб, бобу соҳиб кўчалардан кетиб борарди. Бир пайт орқасидан кимдир келаётганини пайқади; киши бўлса керак-да, деб ўйлади ва одимларини жадаллатди. Лекин у қайси кўчага бурилса, ҳалиги одам ҳам ўша томонга буриларди. Шунда бобу бу одам ўзининг изидан тушганига амин бўлди. Унинг нияти бузуқлиги шундоқ кўриниб турарди. У дарҳол чўнтагидан фонусчани чиқарди ва уни ҳалиги одамга тутди. Қаршисида давангидай одам елкасига сўйил қўйганча бақрайиб турарди. Бобу соҳиб унга кўзи тушиши билан бир сесканди. Бу шаҳардаги учига чиққан безори эди. Уч йил муқаддам у ўғрилиқ қилгани учун судланган эди. Удай Бҳону Лаъл ўша судда давлат томонидан вакиллик қилган ва шу безорини уч йил қамоқ жазосига ҳукм қилган эди. Ўшандан буён безори унинг қонига ташна бўлиб юрарди. Куни кеча қамоқдан қутулиб келганди. Бугун тасодифан бобу соҳибни кўриб қолди-да, ўч олиш учун бундан қулай фурсат бўларми, деган ўйга борди. Дарҳол изидан тушди ва энди сўйили билан айлантириб солишга чоғланган ҳам эдики, бобу соҳиб чўнтак фонусини ёқиб қолди. Безори таққа тўхтади-да, деди:

– Хўш, бобу жий, танидингизми? Бу мен – Матайман.

Бобу соҳиб жеркиб деди:

– Нега орқамдан изма-из келаяпсан?

– Нима бўпти, йўлдан юриш ман этилганми? Бу кўча отангникими ё?

Бобу соҳиб ёшлигида кураш тушган, ҳозир ҳам бакувват одам эди.

Юрагида ўти бор эди. Ҳассани маҳкам тутиб деди:

– Ҳали кўнглинг тўлмаганга ўхшайди, бу сафар нақд етти йилга кетасан.

– Мен етти йилга кетаманми, ё ўн тўрт йилгами, аммо сени тирик қолдирмайман. Ҳа, агар оёғимга йиқилиб, эндигитдан нари ҳеч кимни камамайман деб қасам ичсанг, қўйиб юбораман. Гапир, розимисан?

– Ўлгинг келмаяптими мабодо?

– Менинг эмас, сенинг ўлгинг келаяпти. Гапир, қасам ичасанми, йўқми?! Бир!..

– Йўлимдан қочасанми ё полиция чакирайми?

– Икки!..

– Қоч йўлимдан, ярамас!

– Уч!..

Оғзидан “уч” сўзи чиқиши билан Матай бобу соҳибнинг бошига кулочкашлаб сўйил билан шундай солдики, бобу соҳиб хушдан кетиб ерга қулади. Оғзидан: “Оҳ! Единг-а!” деган сўз чикди, холос. Матай яқинрок келиб қаради – боши ёрилган, қон сизиб оқмоқда эди. Биронта ҳам томир урмаётганди. Иш тамом бўлганини англаб, у ўликнинг билагидан тилла соатни ечди, камзулидан тилла тугмачаларни юлиб олди, бармоғидан узукни чиқарди-да, ҳеч нарса бўлмагандек йўлига равона бўлди. Ҳа, бир савоб иш қилди: мурдани судраб йўлдан четга чиқариб қўйди.

Э-воҳ! Шўрлик уйдан нимани ўйлаб чиққан эди-ю, нималар бўлди. Эй Ҳаёт, дунёда сендан кўра ҳам бемаънироқ нарса бормикан? Шамолнинг бир эпкинидан лип этиб ўчиб қоладиган шам каби оний эмасмисан? Сувдаги пуфакчанинг умри сендан узун кўринади. Ҳаётнинг шунчалик ҳам қадри йўқ-да! Олган нафаснинг чиқиши даргумон-у, биз бўлсак мана шу онийлик пойдевори устида қасрлар қуришни орзу қиламиз. Йўқ, барибир ҳам осий банда бир кунмас-бир кун бу ёруғ дунёни тарк этишга мажбурлигини тан олгиси келмайди.

3

Беванинг оҳ-зорларию етимларнинг йиғиси ҳақидаги тафсилотлар китобхонларнинг дилини вайрон қилиши турган гап. Бошига тушган одам йиғлайди, зорланади, афсус-надомат қилади. Бу бандасига йўрғакда теккан касал. Ҳа, агар истасангиз, Каляний бошига тушган мусибатдан қанчалик азоб-укубатлар чекаётганини тасаввур қилишимиз мумкин, ҳаммадан ҳам у “эримнинг ўлимига ўзим сабабчи бўлдим” деб қаттиқ куймоқда эди. Жаҳл чиққанда ақл қочиб, тилини тиёлмасдан айтиб юборган сўзлари энди ўққа айланиб, ўзининг юрагига санчилмоқда эди. Борди-ю эри унинг бағрида оҳ-воҳ қилиб жон берганида, “мен ўз хасми ҳалоллик бурчимни адо этдим” дея кўнгли таскин топган бўларди. Мотамсаро кўнгил учун бундан ортиқ таскин бўлиши амримахол. “Эрим мenden рози бўлиб кетди” деган гапнинг ўзиёқ қатта юпанч эди. Сўнгги дамларда эса бобу соҳибнинг мухаббати, айниқса, тошиб кетганди, аммо Калянийнинг бундан кўнгли кўникмасди. Ҳадеб ўйларди у. “Менинг чорак аср чеккан риёзатларим сувга уриб кетди. Мен охири вақтда ўз эримнинг севгисидан маҳрум бўлдим. Унга қаттиқ-қуруқ гаплар қилмаганимда, у ҳеч қачон уйни бемахалда ташлаб чиқиб кетмасди. Унинг кўнглига не гаплар келганини ким билиб ўтирибди”. Дарҳақиқат, Каляний унга сира кун бермай келар эди, Худонинг берган куни ҳали уни, ҳали буни баҳона қилиб, оғзига келганини қайтмай қарғанар, эрини ярамасдан олиб, ярамасга солар эди. Илгарилари болалари учун жонини аямасди, энди эса уларни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ. Шу чурвақаларнинг дастидан эри билан ит-мушук бўлиб қолди, эр эмас, қон душманга айланди. Илгарилари иш жойи ёғ тушса ялагудек тоза бўларди, энди эса ҳамма ёқни чанг босиб, киши қадам қўймасди. Баракадан асар ҳам йўқ эди. Боқувчи бўлмагандан кейин боқиманда келиб ҳам нима қилади? Аста-аста бир ой ичида барча тоға-жиянлар хайр-маъзурни насиё қилиб кетишди. Сўраганга, у ерда ичганимиз сув – сув эмас, қонга айланди, деб жавоб беришарди. Ҳаммаси тесқари бўлиб кетди. Кўрганда ҳавас билан юзидан чўлпиллатиб ўпадиган болаларнинг афт-ангорига қараб бўлмасди,

юзларини пашша талаб, иркити чиқиб кетганди. Илгариги хайр-баракалар қаерга гумдон бўлди?

Ғамлар аста-секин унут бўлиб, Нирмалани узатиш муаммоси кўндаланг бўлди. Баъзилар бу йилча тўйни тўхтатиб туриш керак, деб маслаҳат солди. Каляний бундай деди:

– Шунча тайёргарликдан кейин тўйни тўхтатсак, бор топган-туқканимиз сувга уриб кетади, келаси йил яна бир бошдан бошлаш керак бўлади – унда бунақа шароит бўладими, йўқми – Худо билади. Кўзни чиртта юмиб, тўйни бошлаб юбормоқ керак. Галга солиш ярамайди. Куёвнавкарларни кутиб олишга ҳамма нарса шай, ҳар дақиқа фурсат –ғанимат. Қолаверса, маҳошай Бҳалчандрга таъзиянома билан бирга тўйхат ҳам юбориб қўйганмиз.

Каляний ўша таклифномада бундай деб ёзганди: “Бу тул хотинга раҳмингиз келсин, чўкаётган кемани сохилга чиқариб қўйинг. Свамийжий, не-не орзуларни кўнглимизга тугиб юргандик, бироқ бандасининг эмас, Худонинг айтгани бўларкан. Эл-юрт олдида шарманда бўлишдан фақат сиз кутқара оласиз. Қизимиз сизники бўлиб бўлган. Сизларнинг иззат-хурматингизни жойига қўйиб, тўйни ўтказсам, дунёда мендан бахтли одам бўлмасди, бироқ борди-ю, биздан биронта хато ё камчилик ўтса, аҳволимни тушуниб, узримизни қабул қилгайсиз. Бу тул хотиннинг эл-юрт олдида юзи шувут бўлишидан фақат сиз кутқара оласиз” ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Каляний хатни почтадан юбормаганди, балки бу ишни пуруҳит¹ зиммасига юклаганди.

– Биламан, сизга осон эмас, аммо бу хатни эгасининг қўлига топширмаса бўлмайди. Менинг номимдан минг карра узр сўраб, айтингки, одам қанча кам бўлса, шунча яхши. Кўп одамни кутиб олишни шароитимиз мусоида этмайди.

Пуруҳит Мотерам мактубни олди-да, учинчи кун деганда Лакҳновга етиб келди.

Кечки пайт эди. Бобу Бҳалчандр девонхона рўпарасидаги оромкурсида яримяланғоч бўлиб ётганча чилим тортарди. Бўйи дароз, суяги бузук одам эди у. Худди қора девга ўхшарди, ё бўлмаса Африканинг ҳабашларидан бири қочиб келгандек тасаввур уйғотарди. Пешонасидан товонигача бир хил рангда – қора эди. Чеҳра-андомининг қоралиги шунчаликки, пешонаси қаердан бошланиб, қаерда тугайди – билиб бўлмасди. Худди кўмирдан ясалган ҳайкалнинг ўзи. Унинг учун иссиқ ҳаво жоннинг азоби. Иккита хизматкор тик турганча уни елпирди, барибир терлар реза-реза бўлиб жилғадай оқарди. Бобу Бҳалчандр Сув хўжалигида катта бир лавозимда ишларди ва 600 рупия маош оларди. Савдогарлардан пора олишда суяги йўқ эди. Савдогарлар шароб ўрнига сув сотса, сотиб ўлсин, дўконларини йигирма тўрт соат очиб қўйса, қўйиб ўлсин – фақат муллажирингдан йўқлаб турсалар бўлгани. Барча қонунлар Свамийжийнинг манфаатига хизмат қиларди.

Баҳайбат қора гавдасига ойдинда кўзи тушган одамнинг ваҳимадан юраги шув этиб кетарди, болалар ва аёлларни қўяверинг, эркакларнинг ҳам кайфини учириб юборарди. Ойдинда деб бежиз айтмаяпмиз, чунки қоронғи тунда уни ҳеч ҳам кўриб бўлмасди – қоралик қоронғиликка сингиб кетарди. Фақат кўзларигина қонталаш эди, бу унинг ашаддий майхўрлигидан дарак берарди. Рангларда ўзаро хайрихоҳлик бўлгани

¹ Пуруҳит – турли диний маросимларни бажаришга мутасаддилик қиладиган маҳалла руҳонийси.

каби баъзан рангларда аллақандай қарама-қаршилик кўзга ташланарди. Қора рангга қизғиш ранг аралашса, янада ваҳимали тус олади.

Бобу соҳиб пандит жийга¹ кўзи тушиши билан оромкурсидан турди.

– Э-ха-а, ўзларими? Келсинлар, келсинлар, – деди у очиқ чехралик билан, – Худога шукур!.. Ҳой, ким бор? Қаёққа гумдон бўлди бари, Жҳагру, Гурдин, Чхаковрий, Бҳавоний, Рамғулом – бормисанлар?! Нима, ҳаммаси ўлганми буларнинг? Қаравор, ҳой Рамғулом, Бҳавоний, Чхаковрий, Гурдин, Жҳагру. Ҳеч қайси садо бермайди, ўлиб қолганмисанлар? Ўнтадан ошиқ одамдан биронтаси керак вақтда топилмайди, ким билсин улар бари қаерда юради. Меҳмонга курси олиб келмайсанларми?

Бобу соҳиб бешала номни бир неча бор такрорлади; лекин елпиғич елпиб турган иккала хизматкордан биронтасига курси олиб келишни буюрмади. Уч-тўрт дақиқадан кейин бир ғилай одам йўтала-йўтала келиб, деди:

– Хўжайин, қўйчивон кўп бўлса, қўй харом ўлади деганлари ҳаққаст рост. Булар бари кунда берадиган овқатингизга маҳтал, текинхўрлар, садқаи яхшилигингиз кетсин...

– Валдирамай, бориб курси олиб кел. Бир иш буюрсанг боладай ғингшийди, лаънатилар... Хўш, пандит жий, у ёқдагилар бари соғ-саломатми?

Мотерам:

– Қаёқдан соғ-саломат бўлсин, бобу жий. Ахир ўлим кичкина мусибатми. Бутун хонадон хонавайрон бўлди-ку.

Шу тоб қарол бир абжағи чиққан эски сандикни олиб келиб меҳмонга кўйди ва деди:

– Оромкурси билан столни кўтаришга кучимиз етмади.

Пандит жий йиқилиб кетишдан кўрқа-кўрқа хижолат ичида сандикчага ўтирди-да, Калянийнинг мактубини бобу соҳибнинг кўлига тутқазди.

– Хонавайрон бўлади-да, ахир бундан катта мусибат бўларканми. Бобу Удай Бҳону Лаъл менинг эски дўстим эди. Одам бўлганида ҳам тилла одам эди. Бағрикенг, мард одам эди, – бобу соҳиб кўзини артди, – мен бамисоли ўнг кўлимдан ажралиб қолгандайман. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, шу хабарни эшитганимдан буён кўзимга дунё қоронғи. Овқат есам, томоғимдан ўтмайди. Кўзимга кўринаверади, кўринаверади. Оғзимдаги оғзимда, ўрнимдан туриб кетаман. Ҳеч ишга кўлим бормайди. Акам ё укам ўлганда ҳам бунчалик мотам тутмасдим. Одам эмас, тилла эди.

Мотерам:

– Таксир, шаҳарда пичокқа илингудек одам ҳам қолмади.

Бҳалчандр:

– Айтмасангиз ҳам бунни жуда яхши биламан. Бунақа одам юз мингтадан битта чиқади. Уни бошқа ҳеч ким менчалик билмайди. Икки-уч марталиқ суҳбатданоқ унга ихлос қўйиб қолдим, ўла-ўлгунча шу мухлислигимча қоламан. Сиз бўлажак кудағайимизга бориб, эри ўлганидан каттиқ мотамда эканимни айтинг.

Мотерам:

– Каттиқ қайғуришингизни билган эдик. Сиздай жаннати одамни бир кўришга зорлар бор, бўлмаса шундай замонда қалин пулисиз тўй қилиб бўларканми!

Бҳалчандр:

– Таксир, қалин деганлари олийжаноб одамлар гапирадиган гап эмас.

¹ Пандит жий – ҳурматли мулла маъносига.

Улар билан қариндош тутинишнинг ўзи юз минг рупия пулга татийди. Мен буни ўзим учун муқаддас бахт деб биламан. Ҳа! Қанақанги сахий одам эди. Пул унинг назарида ҳеч эди! Ҳар қанча пули бўлса, хашакча кўрмасди. Қалин пули олиш – ёмон одат, жуда ёмон одат! Ҳаддим сиққанда-ку, қалин пулини олувчини ҳам, қалин пули берувчини ҳам нақд пешонасидан отар эдим, майли, мени оссинлар бунинг учун. Айтсин, йигитни уйлантиришяаптими¹ ёки уни сотишяаптими?

Борди-ю ўғлингизнинг тўйида кўнглингиз хоҳлаганча харажат қилишни армон қилган бўлсангиз, марҳамат, қилаверинг, аммо шундай қилингни, ўзингизга зўр келмасин. Қиз отасининг гирибонидан олиш қандоқ бўлади?

Мотерам:

– Тангри ярлақасин сизни. Худо сизга хўп ақлдан берган. Бу иймон-тавфикнинг шарофатидан. Бекамизнинг хоҳишлари шундайки, тўй муддати ўшандай қолаверса, қолган гаплар хатнинг ичида ёзилган. Хуллас, ўзингиз қўллаб юборсангиз, бизга ҳам яхши бўлади. Шу тариқа куёвнавкарлардан қанча одам келса, уларнинг иззат-ҳурмати жойига қўйиб кутиб олиш бизга тан; лекин ҳозир шароит бутунлай ўзгариб кетган, тақсир, одамлар оғзи билан юради. Хуллас, шундай қилингни, оқловчи жанобларининг номига доғ тушмасин.

Бҳалчандр бир дақиқача кўзларини юмиб ўтирди, кейин чуқур хўрсиниб деди:

– Нима бўлганда ҳам Худонинг хоҳлагани бўлди, йўкса, бу фалокат қаёқдан қараб турувди. Барча ўйлаганлари чиппака чиқди. Шарофатли кунлар яқинлашиб қолганидан ўзида йўқ хурсанд эди, аммо Худонинг ёзгани бошқача эканини ким ўйлабди дейсиз. Марҳумни кўз ёшисиз эслаб бўлмайди, кизга кўзимиз тушган захоти яра янгиланади. Шундай аҳволдаманки, нима қилишни билмайман. Буни хоҳ яхшиликка йўйинг, хоҳ ёмонликка, бир мартагина кўришувимизнинг ўзидаёқ юрагимга шундоқ ўтирдилар, қолдилар. Ҳозирча шунга ҳам шуқур, биз бор эканмиз, эслаб-эслаб турамиз; аммо кизалоққина уйимга келгач, менинг тирик қолишим қийин бўлар-ов. Ишонинг, йиғлайвериб, кўзларим шишиб кетади. Биламан, йиғи-сиғидан фойда йўқ, ўлган одам қайтиб келмайди, сабр қилишдан бошқа чорамиз йўқ. Лекин юракка буюриб бўлармиди. Анави етимча кизни кўриб юрагим пора-пора бўлиб кетади.

Мотерам:

– Унақа деманг, тақсир! Оқловчи жаноблари бўлмаса, мана, сиз борсиз-ку. Энди сиз унга ота қаторидасиз. У энди оқловчи жанобларнинг эмас, сизнинг қизингиз. Юрагингиздан нелар кечаётганини ким билиб ўтирибди. Одамлар бошқача ўйлашади, оқловчи жаноблари вафот этганидан кейин сизни айтганидан қайтди дейишади. Бундан сиз ёмонотлик бўлиб қоласиз, виждонингизга тушунтиринг-да, ўйин-кулгилар билан кизини тушириб олинг. Бундай кунларга етганлар бор, етмаганлар бор. Ниятни яхши қилайлик, аммо бекамиз сизларни иззат-икром билан кутиб олишда тариқча камчиликка йўл қўймайди.

Бобу соҳиб қараса, пандит Мотерам анов-манов пандитлардан эмас, балки ишбилармонликда ҳам пих ёрганлардан экан, шунга муносиб жавоб қилди:

– Пандит жий, қасам ичиб айтаманки, мен ўша қизга шунақа меҳримни берганманки, ҳатто ўз болаларимни ундай севолганим йўқ, лекин бу

¹ Ҳиндистонда қалин пулини қиз томон тўлайди.

бахтни кўриш отасига насиб қилмади-да, аттанг, ҳай, аттанг. Бу ўша бир ҳисобдан хосиятсизлик аломати – бу ҳам Яратганнинг каромати, бу билан Яратган биз бандаларга хушёр бўлинлар, демокчи. Яратганнинг гапига ишонмаслик эса гуноҳи кабира десангиз-чи. Йўқ, шамол бўлмаса, теракнинг учи қимирламайди. Қудағайимизга бориб тушунтириб айтинг, мен уларнинг барча айтганларини бекам-кўст адо этишга тайёрман. Лекин қалин пули олишнинг охири вой бўлиши аниқ. Балойи нафснинг гапига кириб, мен ўзимнинг қиёматлик дўстимнинг қизига бундай зулм қилолмайман.

Бу гапларга пандит жий нима дейишни билмай қолди. Нотиқ уни бамисоли бепичоқ сўйганди ва у бобу соҳибга жавобан бирон гап айтишга бемажол қолганди. У жавоб учун сўз ўйлаб топишга ҳаракат қилар экан, бобу соҳиб яна қаролларини чақира бошлади:

– Ҳой, ҳамманг қаёққа гумдон бўлдинглар?! Жҳагру, Гурдин, Чҳаковрий, Бҳавоний, Рамғулом! Биттаси ҳам дарагини солмайди. Ҳаммаси ўлган. Пандит жийга сув-пув олиб келасанларми ё йўқми? Буларга тушунтираве-риб, ўргатавериб адойи тамом бўлдим, сира ақллари кирмади-кирмади-да. Кўриб турибди бари, меҳмон ҳориб-чарчаб йўл юриб келган, буларнинг эса парвойифалак. Қани, тез сув-пув олиб келинлар. Пандит жий, сизга шарбат қилиб берайми ё мевали ширинлик айтдирайми?

Ширинликка ўчликда Мотерам жийнинг олдига тушадигани йўқ эди. Унинг қоидасига кўра, қиздирилган ёғ ҳамма нарсани ҳалол қилади. Расгулла ва бесан бўғирсоғи унинг жону дили эди, аммо шарбатни унча хушламасди. Сув билан қоринни шиширишга эса тиш-тирноғи билан қарши эди, ийманибгина деди:

– Шарбат ичишга одатланмаганман, ширинлик еб қўя қолай.

– Мевалигиданми?

– Фарқи йўқ.

– Ана шунақа гаплар, зот-пот ажратишни ўлғудай ёмон кўраман, бу яхшилик аломати эмас. Ие, нега шу пайтгача буларнинг биронтаси қорасини кўрсатмайди-а! Чҳаковрий, Бҳавоний, Гурдин, Рамғулом, қай гўрга кетдиларинг?

Бу сафар ҳам ҳалиги кекса қарол йўтала-йўтала келди-да, ўзининг лаҳжасида алланималарни гапирди.

– Гапни қисқа қил-да, аввал айтганимни бажар, – деди Бҳалчандр. – Куни билан йўталиб, бағрингни тўшакдан узмай ётасан, маошнинг эса хуллосини сен оласан. Бозорга бориб, бир анналик янги ширинлик олиб кел. Оёғингни қўлингга ол!

Қаролга шу гапларни тайинлаган бобу соҳиб ичкарига кирди ва хотинига деди:

– У ёқдан бир пандит жий келибди. Мана бу хатни келтирибди, ўқи-чи, нималар ёзилган экан.

Хотинининг исми Рангилибой эди. Буғдойранг, очикқина аёл. Хусн ва ёшлик аломатлари ҳали уни бутунлай тарк этиб улгурганича йўқ, балки содиқ дўст каби ўзининг кўринмас қўллари билан унга маҳкам ёпишиб олганди.

Рангилибой ўтириб пон тайёрлаётган эди.

– Айтиб қўя қолмайсизми, биз улар билан қуда бўлмаймиз деб?

– Ҳа, айтишга айтдим, бироқ одамнинг юзи офтобдан иссиқ деганларидек, сира тилим айланмасада. Ёлғон гапириш кўлимдан келмагач...

– Тўғриси айтган ёлғонга кирарканми? Хоҳламаймиз денг, бўлди.

Улардан йигит қарзми? Қанча жойдан нақд ўн минг рупиялиги чиқиб турибди, у ёқда пишириб қўйибдими бизга? Нима, қизи тиллодан эканми унинг? Оқловчи жаноблари тирик бўлганида ўлганининг кунидан ҳам ўн беш-йигирма минг рупияни киссангизга солиб қўярди. Энди у ёқдан нима умид?

– Бир қарра сўз бериб, сўздан қайтиш яхши эмас. Биров келиб юзингга айтмаса ҳам барча айб бизга тақалади. Аммо сен бўлмайди деб турганидан кейин иложим қанчалик...

Рангилибой пон чайнаганча хатни очди ва ўқий бошлади. Бобу соҳиб хиндийча ўқиш-ёзишни билмасди, хотини Рангилибой сира хиндийча китобларни ўқимаса-да, хат-патларга тиши ўтарди. Дастлабки сатрларни ўқиши ҳамон кўзларига ёш тўлди ва хатни ўқиб тугатганида кўз ёшлари милдир-милдир тўкила кетди. Мактубдаги ҳар бир сўз ғам-аламга тўла, ҳар бир ҳарфидан бева аёлнинг дарду ҳасрати манаман деб турарди. Рангилибойнинг юраги тошдан эмасди, мойдан эди, салгина ҳароратдан эриб кетар эди. Қалъанининг бири-биридан қайғули сўзлари Рангилибойдаги худбинлик туйғусини маҳв этиб, юрагини юмшатди. Томоғига бир нарса тикилиб, деди:

– Пандит жий кетиб қолмадими?

Бҳалчандр хотинининг кўзлари ёшланганини кўриб, алланечук бўлиб кетди. Хатни унга кўрсатиб, чакки қилдим дея ўзини ўзи қийи бошлади. Нега ҳам шундай қилди-я! Туриб-туриб шунақа ҳам хатога йўл қўядими киши! Синиқ овозда деди:

– Ўтиргандир, лекин ишларим кўп деганига, майли, бора қолинг, дегандим.

Рангилибой деразадан мўралади. Пандит соҳиб лайлакка ўхшаб бозор йўлини диққат билан кузатарди. Азбаройи нафси ҳақалак отганидан гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга кўз соларди. Бир анналик ширинликнинг оти жуда узокда қолиб кетдими, шунчалик ҳам ҳаяллайдими киши? Тоқатни тоқ қилиб юборишди-ку... Унинг ўтирганини кўриб, Рангилибой деди:

– Ана, ўтирибди, кетмабди.

Бҳалчандр:

– Сен ҳам туриб-туриб болаларнинг гапини қиласан, хотин. Ҳозиргина мен унга қуда бўлмайман, деб мингта нарсани баҳона қилдим. Энди бориб қайси юз билан сўзимдан қайтдим дейман? Ичида нималар демайди, бундоқ ўйласанг-чи? Буни тўй деб қўйибди, болалар ўйини бўлсайдики, аввал айтиб, дарров қайтсанг. Ақлли-хушли одамнинг иши эмас бу!

Рангилибой:

– Бўпти, айтишга тилингиз бормас экан, дарров менинг олдимга юборинг ўша пандитни. Унга шундай тушунтириб қўяйки, сиз ҳам қуймасин, кабоб ҳам. Қалай, розимисиз шундай қилсам?

Бҳалчандр:

– Сен ўзингдан бошқа ҳаммани нодон деб биласан. Аслида сен ҳам, мен ҳам битта гапни гапираяпмиз. Бир нарсага келишилдими, келишилди. Мен уни бошқатдан ўртага ташламайман. Улар билан қуда бўлмайман деган менмидим ё сенмидинг? Сен туфайли берган сўзимни қайтиб олган эдим. Энди яна оҳангжама қилаяпсан. Бу мени тириклай гўрга тикиш эмасми? Сен ҳам хотиним бўла туриб эрингнинг иззат-икромини ўйлашинг керакмасми?

Рангилибой:

– Бевагина аёлнинг бундай кунларга тушганини мен қайдан билай?

Эрининг ҳамма бойлигини яшириб қўйган, ўзини камбағал қилиб кўрсатиб, ишини битиради демаганмидингиз? Лўттибоз деб айтган ким эди? Сиз айтган барча гапларга лаққа тушгандим, яхшилик йўли билан ёмонлик қилган гуноҳга киради, ёмонлик йўли билан яхшилик қилиш кони савоб. Агар сиз тўйга розилик билдириб келганингизда ва мен кўнмай туриб олганимда сиз учун ҳеч қандай хижолатпазлик бўлмасди. “Йўк” деб айтгандан кейин “ҳа” деса, одамнинг обрўйи ортади.

Бҳалчандр:

– Сенга обрў ортаганга ўхшайди, менга эса обрўйимиз бир пул бўлгандай кўринади. Айтганча, менинг гапларимни ғирт ёлғонга чиқаряпсан, бу қанақаси? Мана бу хатни кўрганингдан кейинми? Ўзинг товукмия бўлганинг учун бошқаларни ҳам товукмия деб ўйлайсан.

Рангилибой:

– Бу хатдаги барча гаплар ҳаққаст рост. Ёлғон гап юракка бориб тегмайди. Ҳа, унча-мунча ошириб юборган жойлар ҳам йўк эмас.

Бҳалчандр:

– Ёлғон гап юракка чунонам келиб тегадики, рост гап унинг олдида чикора! Қисса-хикоялар ёзадиган ёзувчилар бор-ку, сен китобларини ўқиб, соатлаб йиғлайдиган, ўшалар рост гапни ёзадилар деб ўйлайсанми? Ёзганларининг ҳаммаси бошдан-охир ғирт ёлғон! Улар шунақа уста бўлиб кетишган.

Рангилибой:

– Ҳой, отаси, мени ким деб ўйлаяпсиз, кимни лақиллатмоқчи бўлаяпсиз? Гапингизга хўп деганимга бошлаб туширдим деяпсизми? Кош-ки мен сизни билмасам, сиз ҳамма айбни менга ағдариб, ўзингиз сувдан куруқ чикмоқчи бўляпсиз, хўш, гапим нотўғрими ё? Оқловчи жаноблари тириклигида кийин-кистовга олишнинг нима кераги бор, қанча берса, шунга қаноат қилаверамиз, балки кийин-кистовсиз кўпроқ бир нарсалик бўлиб қолармиз деб ўйлар эдингиз. Энди оқловчи жаноблари ўтиб кетди, сиз бўлсангиз ғалати-ғалати қилиқлар чиқаришга ўтиб олдингиз. Шу ҳам одамгарчиликданми, хўш? Пасткашлик бу! Бу хатонгизни тузатиш ҳам ўзингизнинг гарданингизда. Мен ундоқ қилинг, бундоқ қилинг демайман, тўйни қандай хоҳласангиз, шундай ўтказаверинг. Тутуриқсиз одамларни кўришга тоқатим йўк. Яхшими-ёмонми, бир иш қилсангиз, жўяли қилинг. Ҳар нарсада иккиюзламачилик қилиб, элга майна бўлиш сизга ярашмайди. Айтинг, ўшалар билан қуда бўламизми-йўқми?

Бҳалчандр:

– Мен шунақа тутуриқсиз, майнавоз, ёлғончи эканман, мендан гап сўраб нима қиласан? Аммо одамларни билишингга гап йўк, ақл-фаросатни сендан ўрганиш керак экан!

Рангилибой:

– Ҳали ҳам кўзингиз очилмадимми? Ростини айтинг, мўлжалга уриб гапирдим-а?

Бҳалчандр:

– Бе, оласан-да, эркакларни танийдиган хотинлар бошқача бўлади. Шу пайтгача мен аёлларнинг кўзи жуда ўткир бўлади деб юрардим, лекин бугун бу ишончимдан асар ҳам қолмади, донишмандлар аёллар борасида қандай фикрлар айтган бўлса, сўзсиз тан олиш кераклигини англадим.

Рангилибой:

– Бундоқ ўзингизни ойнага солиб кўринг, Худо хайрингизни бергур. Қанчалик қизариб кетганингизни ўз кўзингиз билан кўринг.

Бҳалчандр:

– Қанақа қизарибман?

Рангилибой:

– Юрагида диёнати бор ўғри ўғрилик қилаётиб қўлга тушгандагидай.

Бҳалчандр:

– Хўп, ўғридай қизардим, аммо тўй у ёқда бўлмайди.

Рангилибой:

– Ўзингиз биласиз, қаерда хоҳласангиз, ўша ерда қилаверинг. Айтгандай, бирров Бҳуваннинг олдидан ўтсак, қалай бўларкин?

Бҳалчандр:

– Яхши, у нима деса, шу бўлади.

Рангилибой:

– Тағин им қоқиб ўтирманг.

Бҳалчандр:

– Бе, унга кўзимни кўтариб қарамайман ҳам.

Иттифоқо, шу пайт Бҳуванмўҳан ҳам келиб қолди. Сухсурдай, хушқомат, юзларидан қон томган бундай йигитлар коллежларда юзтадан битта. Қош-кўзни отасидан олгандай: ўзи бугдойранг юз, юпқа гул япроғидай нафис лаблар, кенг манглай, катта-катта кўзлар. Гавдаси бироз отасига тортган. Узун костюм, чиройли галстук унга хўп ярашган. Қўлида портфелча. Бошини тик тутиб, ёшларга хос мағрур қадам ташлаб юради. Рангилибой унга қараб деди:

– Бугун кечроқ келдингми, айланай? Қайнатанг томонидан хат келди. Қайнананг ёзиб юборибди. Тўғрисини айт, тўйни у ёқда қилишга розимисан, ё йўқми? Ҳали вақт бор. Улар билан куда бўлишимизга розимисан?

Бҳуван:

– Ким билан бўлса ҳам куда бўлишимиз керак, аммо мен ҳали-вери уйланмайман.

Рангилибой:

– Нега?

Бҳуван:

– Шариатда шарм йўқ дейдилар. Ҳамма гап пулда! Юз минг рупияни юз минг марта қайта туғилганимда ҳам тополмасам керак. Ўзи ўқишга энди кирдим, камида беш йилгача қўлим пул кўрмаслиги аниқ. Кейин ойига икки юз-икки юз эллик рупиялик ишга кираман. Беш-олти юз рупиялик маошга етгунимча умримнинг тўртдан уч қисми ўтиб бўлади. Пул тўплашга вақт қолмайди. Дунёнинг роҳатини кўриш насиб этмайди. Биронта бой қизга ёки бой бир бева хотиннинг қизига уйлансам, қолган умрим ҳаловатда ўтарди. Менга кўп керак эмас, нақд бир лак¹ етарли.

Рангилибой:

– Қанақа хотин бўлиши сенга барибир экан-да?

Бҳуван:

– Пул ҳамма айбни яширади. Майли, хотиним уришиб қарғасин, чурк этмайман. Серсут сигирнинг тепкисини ҳар ким кўтаради.

Бобу соҳиб мамнун ҳолда деди:

– Биз уларга хайрихоҳ эдик, афсуски, Худо уларнинг бошига мусибат солди. Лекин ақлни пешлаб иш тутмаса бўлмайди. Тўғриси, биз дастимиз калталигини билдирмаймиз, тўйни кўнгилдагидек қилиб ўтказиб берамиз.

Рангилибой:

¹ Лак(х) – юз минг.

– Ота-бола икковларинг бирингдан олиб, бирингга урадигансан. Икковинг ўша шўрлик қизнинг қонига ташнасанлар.

Бхуван:

– Қашшоқ бўлса, ўзи тенгилар билан куда-андачилик қилсин. Кўрпасига қараб оёқ узатсин.

Бу гапни эшитган Рангилибой ўрнидан туриб, қозон-ўчоққа уннай бошлади. Бхуванмўҳан жилмайганча ўз хонасига қараб кетди, бобу сохиб мўйловини бураганча ташқарига чиқди. У Мотерамга сўнгги қарорини айтмоқчи бўлган эди, бироқ ундан дом-дарак топмади.

Мотерам эса бирпас кекса қаролнинг йўлига кўз тикиб ўтирди, у ҳадеганда келавермагач, ортиқ чидолмади, бу ерда ўтирганимдан фойда йўқ, бундоқ тирикчилик ғамини ей, деб ўйлади. Бировга ишонадиган бўлса, очидан ўлиши ҳеч гап эмасди. Бу ерда бир иш чиқиши қийин. Индамай ҳассасини олди ва кекса қарол кетган томонга йўл олди. Бозор унчалик узоқ эмасди, кўз очиб-юмгунча етди. Қараса, кекса қарол ҳолвачининг айвонида ўтириб олиб, “оббо” деганича чилим тортмоқда эди. Унга кўзи тушиши билан Мотерам бетакаллуфларча деди:

– Ҳали ҳам ҳолва тайёр бўлмадим, қарол? У ёқда хўжайинингнинг фйғони чиққан, ухлаб қолдим ё наша чекиб, сулайиб қолдим, деб. Мен, тақсир, ундай эмас, кекса одам, ҳозир келиб қолади, деб юпатдим. Жуда ғалати экансиз-ку. Билмадим, бунақа қаролларга қандай чидаб келаяпти экан бобу сохиб.

– Мендан бошқа биронта ҳам қарол тутгани йўқ, тутмайди ҳам, – деди қарол бамайлихотир. – Бир йилдан бери маош бермайди. Ҳеч ким маош олгани йўқ. Маош сўраб келган одамни бўралаб сўқади. Ол ишингни, деб кетиб қолади. Елпиғич елпиётган ҳалиги иккови бор эди-ку, улар давлатники. Давлат унга икки нафар ясовул берган. Шундан боши осмонда. Мен ҳам ўйлайман, саломига яраша алиқ, деб. Ўн йил ўтди, яна бир-икки йилни амаллаб ўтказиб олсам, у ёғига Худо пошшо.

– Битта ўзингмисан? – хайрон бўлди Мотерам. – Бир қанча қаролнинг исмини тилга олганди-ку?

– Улар ҳаммаси икки-уч ой ичида келиб-кетганлари, – деди қўл силтаб қарол. Мақтаниш учун ҳалигача ўшаларнинг исмини айтиб чақиради. Биронта жой бормикан, борсам?

– Эй-й, жой дегани Худо уриб ётибди. Қарол деганлари шу кунларда анқонинг уруғи. Сен эски одамсан. Сендан қоладиган иш бор эканми. Бу ерда янги нарса бормикан? Мендан, мошкичири ейсизми ёки нон ёпдириб берайми деб сўради. Мен унга тақсирим кекса одам, тунда менга овқат пиширгани қийналади, бозорда тамадди қилиб оларман, ташвишланманг, дедим. Айтдилар, қаролимни дўкондан топасиз, дедилар. Хўш, биродар, янги нарсангиздан борми? Манави бўғирсоғингиз яхшига ўхшайди-я? Бир сер¹ тортиб беринг-чи. Юқорига чиқайми?

Шундай деб Мотерам дўконга чиқиб ўтирди ва янги бўғирсоқларни тушира кетди, бурнидан чиққунча еди. Икки ярим-уч серлик бўғирсоқни паққос урди. Бўғирсоқни урапти-да, ҳолвачини мақтаяпти. “Биродар, дўконинг ҳақида кўп эшитардик, мақтаганича бор экан. Банорас расгулласига гап йўқ, каллақанди-ку оламда тенгсиз, аммо сеники улардан ўтса ўтадики, асло қолишмайди. Яхши нарса қилиш учун хоҳишнинг ўзи етишмайди, укув, эп керак”.

¹ Сер – ҳиндларнинг оғирлик ўлчов бирилиги.

– Яна озгина олинг, тақсир! – унга такаллуф қилди ҳолвачи. – Менинг понимдан, озгина рабарийдан¹ тотиб кўринг.

– Қорним тўйиб кетганди-ку, майли, чоракта бера қол.

– Чорак сер нима бўлади. Расгулламисан-расгулла, ярим сер олинг, кейин хурсанд бўласиз.

Бўкиб овқатланиб олгач, пандит жий ташқарини бироз айланди ва соат тўққизларда уйга келди. Ичкари жимжит эди. Биргина фонус ёқик эди. У супага кўрпача тўшаб ётди-ю, донг қотиб ухлаб қолди.

Эрталаб одатдагидек соат саккизларда ўрнидан турди, қараса, бобу соҳиб ҳовлини айланиб юрибди. Унга кўзи тушиб, бобу соҳиб чуқур таъзим қилди-да, деди:

– Тақсир, тунда қаёққа кетиб қолдингиз? Тун ярмигача йўлингизга кўз тутдим. Овқатингизни таппа-тахт қилиб қўйгандик, совиб ҳам кетди. Сиз келавермагач, йиғиштириб қўйдик. Қорнингиз роса очгандир?

– Ҳолвачининг дўконида ул-бул тановул қилиб олгандим, – сир бой бермади Мотерам.

– Аттанг, ширинликдан қорин тўярмиди, чаватини зирвага бўктуриб еганга не етсин эди. Ўн-ўн беш пайсага тушган бўлсангиз керак ўзиям, барибир қорнингиз тўймагандир. Сиз менинг меҳмонимсиз, меҳмон отангдан улуғ, асло малол келмайсиз.

– Сизнинг ҳолва дўконида овқатлангандим, ҳув муюлишдаги дўкон-чи, ўшанда.

– Қанча тўладингиз? – деди Бҳалчандр.

– Сизнинг ҳисобингизга ёзиб қўйди.

– Қанча ширинлик еган бўлсангиз, менга айтиб қўйинг, бўлмаса, орқадан гап қилади. Ўлгудай ноинсоф у.

– Икки ярим сер ширинлик билан ярим сер рабарий.

Бобу соҳиб ғалати гап эшитгандай пандит жийга кўзларини катта-катта очиб қараб қолди, бир ойлик ширинлик пулини жамлаганда уч ё тўрт рупияни ташкил этарди, бу тақсир бўлса бир ўтиришда шунча ширинликни жиғилдонига урибди. Борди-ю, бир-икки кун қоладиган бўлса, уни нақ хонавайрон қилар экан-да. Қоринми бу, ўпқонми? Уч сер ширинлик! Ҳеч ишонгинг келмайди. Соҳиб саросима ичида югуриб ичкарига кирди ва хотинига деди:

– Ҳой, биласанми, нақд уч рупиялик ширинликни паққос урибди. Роппа-роса уч сер!

Рангилибойи ажабланиб деди:

– Ие, уч рупиялик ширинликни қандай ёйди. У одамми ё ҳўкизми?

– Уч сер бу ҳали оғзи билан айтгани. Худо билсин, тўрт серлик еган бўлса ҳам, ажаб эмас, – ўзини кўярга жой топмасди Бҳалчандр.

– Ичига илон кирганми у мечкай пандитнинг?

– Ахир бугун ҳам қоладиган бўлса, уйимиз куйди деявер.

– Бугун нега қоларкан, хатга жавоб қайтаринг-да, жўнатиб юборинг. Агар қолса, тўғри юзига айтинг, бизда ширинлик пулга сотилади, текин берилмайди, денг. Кичигига қаноат қилса қилгани, бўлмаса, ана катта кўча, қорасини ўчирсин. Бунақа мечкайларни боқиб савоб ишлайман деганлар бўлса, ўшалар боқаверсин, бизга бунақа савобнинг кераги йўқ.

Пандит жий ҳам йўлга отланиб турган экан, шу боис Бҳалчандрнинг ортиқча жон куйдиришига ҳожат қолмади:

– Ие, пандит жий, кетаяпсизми?

¹ Рабарий – сақичга ўхшаш чайнайдиган хушбўй ширинлик.

– Ҳа, тақсир, энди борай. Поезд соат тўққизда жўнайди.

– Бугунча қолмайсизми?

Шундай дейишга деди-ю, Бхалчандр тилини тишлаб, ишқилиб “майли” деб юбормасайди-да дея юраги пўкиллай бошлади, шу боис кўшимча қилиб деди:

– Лекин у ёқдагиларнинг йўлингизга кўзлари тўрт бўлиб тургандир.

– Бир-икки кунга вақтим бемалол. Триваний шарафига ғул қилишни ният қилиб қўйган эдим. Лекин хафа бўлмасангиз бир гапни айтай: сизлар брахманлар зотини тирноқча ҳурмат қилмас экансизлар. Шундай мухлисларимиз борки, пандит жий нимани амр қилар эканлар, жондилимиз билан адо этсак, деб оғзимизни пойлашади. Эшиқларига борсак, буни ўзлари учун Худонинг марҳамати деб биладилар, уйдаги барча – ёш боласидан тортиб, чол-кампирларигача енг шимариб хизматимизни қилишади. Ҳурмат қилмаган жойингда бир дақиқа туриш ҳам душвор. Брахманларни ҳурмат қилмаган жойда қут-барака ҳам бўлмайди.

– Тақсир, биздан ҳеч қандай гуноҳ ўтмади, шекилли?.. – деди Бхалчандр ишончсизлик билан.

– Гуноҳ ўтмади эмиш! Гуноҳ ўзи нима эканини биласизларми? – фиғони фалакка чиқди Мотерамнинг. – Ҳозиргина уйга кириб, анови мулла уч серлик ширинликни паққос урибди деб айтган ким эди? Сиз менинг ширинлик еганимни кўрдингизми? Аввал едириб қўйинг, кейин гапиринг. Шундай обрўли пандитлар борки, беш сер ширинликни паққос уриб ҳам ҳеч нима кўрмагандай тураверадилар. Бир гал бизнинг ширинликдан тотиб кўринг деб оёғимизни ўпиб ялинишади. Биз эшигингиз тагига келиб, бир бурда қотган нон тиланадиган гадойлардан эмасмиз. Номингизни эшитиб келгандим, аммо бу ерда ҳам ризқимизга суқланиб қарайдиганлар бор экани хаёлимга келмаганди. Худо ўзи сизларни паноҳида асрасин.

Бобу соҳиб ер ёрилмади, ерга кириб кетмади. Умрида бунақа танбеҳ эшитмаганди, хижолатдан қутулиш учун турли баҳоналарни қаторлаштириб ташлади:

– Сизни айтмагандим, бошқа бир пандит жий хақида гапираётувдим...

Пандит жий унга ортиқ кулоқ солмади, бошқа ҳар қандай ҳазил-чинга чидар эди-ю, аммо қорнини мазах қилишларига асло тоқат қилолмасди. Аёлнинг чиройини ерга уриш қанчалик ҳақорат бўлиб туюлса, эркакнинг қорнини мазах қилиш ундан бешбаттар ёмон таъсир қилади. Бобу соҳиб минг баҳона топмасин, аммо шундай ваҳима ҳам йўқ эмас эдики, бу баҳоналари уч пулга арзимайди. Унинг “саховат”и сири фош бўлганди, буни тан олмай иложи йўқ. Энди бу сирнинг ёйилмаслик чорасини кўрмоқ керак эди. Хасислигини яшириш учун бирон жўяли сабаб тополмади, бироқ бўладиган иш бўлмай қолмас экан. Хотинимга нега ҳам гапирдим, тагин овозим борича бақириб гапирдим, дея пушаймон қила бошлади. Бу ярамас ҳам ҳамма гапни битта қолмай эшитиб тургани-чи... Энди пушаймон қилишдан нима фойда? Бугун чап ёнидан турганмидики, бу балога йўлиқса. Агар бу ердан кўнгли оғриб чиқиб кетгудек бўлса, у ёққа бориб бор сирни очади-да, шартта шарманда қилади. Энди бир амаллаб унинг оғзини беркитиш керак.

Шуларни ўйлаб, у уйга кирди-да, хотинига деди:

– Анови ҳайвон икковимизнинг гапларимизни эшитиб турган экан. Ғазабланиб, кетмоқчи бўлаяпти.

Рангилибой:

– Эшиқда турганини билар экансиз, сал секинроқ гапирсангиз бўлмасмиди?

Бҳалчандр:

– Худо ураман деса ҳеч гап эмас экан. Эшиқ орқасидан эшитиб турганини қаёқдан билай?

Рангилибой:

– Энди шуниси етмай турувди.

Бҳалчандр:

– Ярамас шундоқ рўпарамда ётувди. Билганимда у ёққа назар-қўзимни солмасдим. Энди уни у-бу нарсалар билан рози қилиб жўнатмасак бўлмайди.

Рангилибой:

– Уҳ, кетса ундан нарига. У ёқ билан қуда бўлиш ниятингиз йўқ экан, сизга нима, оғзига келганини гапираверсин.

Бҳалчандр:

– Бунинг ўзи бўлмайди. Кел, ўн рупия болаларимизнинг бош-қўзидан садақа. Бу ифлоснинг юзини бошқа бизга кўрсатма деб Худодан илтижо қилайлик.

Рангилибой жонини суғургандек ўн рупия олиб чиқди ва бобу соҳиб уни бориб пандит жийнинг оёғи остига қўйди. Пандит жий ичида деди: “Падарингга лаънат, хасислар, шундай қилайки, умр бўйи эсингдан чиқмасин! Ўн рупия билан осонгина қутулиб кетмоқчимисан? Тушингни сувга айт. Сенинг кимлигингни беш қўлда биламиз”. У пулни чўнтагига солди-да, дуо қилиб, йўлга равона бўлди.

Бобу соҳиб анчагача тик турганча ўйланиб қолди: “Ким билсин, ҳали ҳам мени хасис деб ўйлаётими, ё ҳаммаси изга тушиб кетдими? Ишқилиб, бу ўн рупия ҳам сувга уриб кетмаган бўлсин-да”.

4

Калянийнинг олдида энди бир қийин муаммо кўндаланг турарди. Эри ўлгандан кейин бу бошига тушган кўргиликлар ичида биринчи ва ғоят аччиқ ташвиш бўлди. Қашшоқ бева аёл учун ёш қизининг бошига чиқиб олишидан катта мусибат бўлиши мумкинми? Ўғил болалар оёқяланг мактабга бора оладилар, қозон-ўчоқ юмушлари ҳам қўлларидан келиши мумкин, қотган-қутган нонга ҳам қаноат қила оладилар, чайла-кулбада ҳам ётиб-туриб кетаверадилар; аммо ёш қизни уйда сақлаб бўлмайди. Калянийнинг Бҳалчандрдан чунон жаҳли чиқмоқда эдики, “ўзим бориб юзига кул суртиб, сочини битта-битта юлиб келсаммикан, одам деган ҳам шунақа дину диёнатидан қайтган номард бўладими деб шарман-дасини чиқарсаммикан”, – дерди аламига чидолмай. Пандит Мотерам Бҳалчандрнинг уйида кўрган-кечирганларини ошириб-тошириб ҳикоя қилиб берганди.

Шундай фиғони чиқиб ўтирганида ўйнаб юрган Кришна унинг олдида келиб сўради:

– Тўй қачон бўлади, ойи? Пандит жий келдилар-ку.

Каляний:

– Тўйни шунчалар орзу қиляпсанми?

Кришна:

– Анови Чандар айтяпти-ку, икки-уч кундан кейин тўй бўлади, деб, ё тўй бўлмайдими?

Каляний:

– Бир марта айтдинг бўлди-да, нега бошимни оғритасан?

Кришна:

– Ҳамманинг уйида тўй бўлаяпти, бизнинг уйимизда нега бўлмайди?

Каляний:

– Биз билан қуда бўладиган одамнинг уйига ўт тушибди.

Кришна:

– Ростданми, ойи? Унда уйи бутунлай ёниб кетгандир-а? Энди қаерда яшашади? Опам қаерга бориб яшайди?

Каляний:

– Оббо тентак қиз-ей, ўт тушди деганимни тўғрилиқча тушундинг, улар биз билан қуда бўлишмас экан.

Кришна:

– Нега, ойи? Тўй бўлади-бўлади деб юрар эдингиз-ку.

Каляний:

– Кўп пул сўрашяпти. Менинг улар айтганича пулим йўқ.

Кришна:

– Нима, улар жуда очкўзми, ойи?

Каляний:

– Очкўз бўлмай, нима! Одамхўрлар, бағритошлар, ёлғончилар...

Кришна:

– Унда опам уларникига келин бўлиб бормагани яхши бўлибди, ойи. Опам улар билан қандай туради? Қайтанга яхши бўлибди, ойи, нега хафа бўласиз?

Каляний қизига меҳр билан қараб кўйди. Кришнанинг гаплари қанчалик ҳақиқат. Соддагина сўзларда муаммо осонгина ҳал бўлган-кўйган. Дарҳақиқат, бир томондан бунга хурсанд бўлиш керак, ёмон йигитга қиз бериш – турган-битгани ғалва. Бунақа нокасларнинг тўрига илинган Нирмаланинг ҳоли нелар кечмасди. Пешонаси шўрлигидан йиғлаб умри ўтади. Овқатнинг тузи сал норасо бўлса ҳам балогоа шу Нирмала қолади. Йигитнинг молпарастлигини айтмайсизми. Жуда яхши бўлди, акс ҳолда қизгина бир умр йиғлаб ўтарди.

Каляний енгил тортиб, ўрнидан турди. Лекин қизини чиқармаса бўлмасди, агар имконияти бўлса, шу йил чиқаради, бўлмаса, келаси йилдан қолмаслиги керак. Тўй тараддудини бошқатдан бошлаш керак бўлади. Энди хонадон танлашга зарурат қолмагани. Толесиз қизга бой хонадонни пишириб кўйибдими? Энди нима қилиб бўлса ҳам елкадаги юкдан халос бўлиш, қизни эгасининг қўлига соғ-саломат топшириш, вассалом, ундан бир бало қилиб кутулиб олса, ўша ҳисоб, тваккал қилишдан бошқа чора йўқ. Нирмала ҳеч кимдан кам эмасди – ҳусн ва одобда бекам-кўст, оёқ-қўллари чакқон, насл-насаби таглик-тугликкина. Бир ками – қалин пули йўқ, ана шу арзимаган нарса барча орзу-ҳавасларини йўққа чиқариб турибди, куёв томонга яхши қиз эмас, яхши қалин пули керак. Шу ҳам инсофданми?

Калянийнинг гуноҳи кам эмасди. Бевақт тул қолиш уни гуноҳлардан халос эта олмасди. У қизларидан кўра ўғилларини кўпроқ яхши кўрарди. Ўғил болалар тайёр ҳўкиздай гап, шунинг учун уларни ем-хашакдан тортиб кўймайди. Ҳўкизларидан ортгани – нишхўрд сигирнинг насибаси. Уй-жой, тишининг қавагида асраб келаётган пича пул, бир неча минг рупиялик зар-зевар – бор-йўқ бисоти шу. Ўғилларини ўқитиб одам қилиши керак. Битта қизи ҳам тўрт-беш йилдан кейин бўй етиб қолади.

Шунинг учун қалинга катта пул сарфлай олмасди. Ахир ўғилларининг ҳам қўлини куришиб қўя олмайди-ку. Отамиз бизга ҳеч нарса қолдириб кетмаганми, деб сўрашлари турган гап.

Пандит Мотерамнинг Лакхнавдан қайтиб келганига ўн беш кунлар бўлган эди. Келганининг эртасигаёқ куёв қидиришга чиқиб кетганди. Лакхнавликларга, осмон қўлингда бўлса ташлаб юбор, бизни ким деб ўйловдинлар, ҳаққа ҳам қуш-у, сенлар ҳам одам бўлдиларингми, деб бир кўрсатиб қўйишни кўнглига тугиб қўйганди. Каляний эса кун санайди. Бугун у пандит жийга хат ёзишга ахд қилди ва қоғоз-қаламни олиб, хат ёзгани ўтирган ҳам эдики, бу ёқдан Мотерамнинг ўзи кириб келди.

– Келсинлар, пандит жий, эндигина сизга хат ёзгани ўтирган эдим. Қачон қайтдингиз?

– Эрталаб қайтиб келгандим, шу тобда бир савдогарникидан таклифнома келиб қолди. Неча кундан буён хомашё келмаётган экан. Мен бир йўла шу ишни ҳам битириб кета қолай дедим. Ҳозир тўғри ўша ёқдан қайтиб келаётирман. Беш юзтача браҳманга ош тортилди ўзиям.

– Бирон иш чиқаролдингизми ё қуруқ бориб келдингизми? – унга умид билан тикилди бека.

– Нега иш чиқаролмас эканман? – деди Мотерам. – Шу ҳам гап бўлибди-ю. Беш жойга оғиз солдим. Бири-биридан маъкул оилалар. Шулар ичидан биттасини ўзингиз танлайсиз. Мана бу биринчиси: боланинг отаси почта ходими бўлиб ишларкан, юз рупия маош оларкан. Бола ҳали коллежда ўқиркан. Иши ҳам тайинли экан, аммо хонадониди айтарлик мулк йўқ. Бола бўлаликкина кўринади. Оила ҳам яхши. Икки минг рупияга йўқ демайди. Ўзи уч минг сўрапти.

– Боланинг укалари бор эканми? – сўради Каляний.

– Йўқ, аммо уч нафар опа-синглиси бор, учаласи ҳам уйда! Оналари бор. Хў-ўш, энди кейингисини кўринг. Бу бола темирйўл корхонасида эллик рупия маош олар экан. Ота-онаси йўқ. Жудаям келишган, одобли, бакуват йигит, обдон чиниққан. Аммо хонадон яхши эмас. Биров “онаси пардозчи эди”, деса, бошқаси “йўқ, отин эди” дейди. Ота қайсидир музофотда мухтор вакил бўлган экан. Уйидагиларни бир парча ери боқар экан, аммо ер устидан каттагина қарзлари бор экан. Қалин пули тўғрисида лом-мим дейишмади. Ёши йигирмаларда экан.

– Хонадониди нуксонни айтмаса, шунга йўқ демасдик. Лекин кўрабила туриб ўзимизни иснодга қўяйликми?

– Энди учинчисини кўринг, – давом этди Мотерам. Бир заминдорнинг боласи. Йилига бир неча минг рупия тушумлари бор экан. Озгина деҳқончиликдан даромад келаркан. Бола ўқимишлигина экан-у, аммо ҳуқуқ-тартибот ишларига қаттиқ қизиқар экан. Онаси иккинчи хотин экан, биринчиси икки йил олдин ўлиб кетган экан, ундан фарзанд қолмаган. Аммо яхши еб-ичишаркан, куйдириб-пиширишлари уйда экан.

Каляний:

– Қалин пули сўрашгандир?

Мотерам:

– Буни сўраманг. Оғизларининг чеккаси билан роса тўрт минг дейишди. Хў-ўш, тўртинчисини кўринг. Бола оқловчи, ёши ўттиз бешларда бўлса керак. Уч-тўрт минг рупиялик даромадлари бор экан. Биринчи хотини ўлиб кетган. Ундан учта ўғил қолган. Уйлари алоҳида. Озгина мулк ҳам сотиб олишган. Буларнинг ҳам олди-бердиларда муаммолари йўқ.

Каляний:

– Оиласи қанақа экан?

Мотерам:

– Оиласига гап йўқ, азалдан раис бўлиб ишлаб келган. Хўп, энди мана бу бешинчи оилани кўринг. Отасининг босмахоноси бор экан, бола бакалаврни битирган, ўша босмахонада ишлар экан, ёши ўн саккизларда бўлса керак. Хонадоннинг босмахонадан бўлак даромад манбаи йўқ, аммо бўйинларида ҳеч қанақа қарз-парз ҳам йўқ. Хонадонни на жуда яхши деб бўлади, на жуда ёмон деб. Бола бир қултум сув билан ютгудай хушрўй, одоби ундан ўтаман дейди. Аммо минг рупиядан камига рози бўлишмас. Ўзлари уч минг сўрашаётувди. Энди айтинг, шу бешала йигит ичидан қайси бирини куёв қиласиз?

Каляний:

– Сизга ҳаммасидан кўпроқ қайси ёқди?

Мотерам:

– Менга иккитаси ёқди. Бири темирйўлда ишлайдигани, иккинчиси босмахонада ишлайдигани.

Каляний:

– Аммо биринчисининг хонадонида иснод доғи бор дедингиз-ку.

Мотерам:

– Ҳа, шу айби бор. Унда босмахоначини қолдира қолинг.

Каляний:

– Унга минг рупияни қаердан топиб бераман? Минг деб сиз тахмин қилаяпсиз, балки у оғзига сиққанча айтар? Уйимнинг аҳволини ўзингиз кўриб турибсиз. Қорнимиз тўйиб овқат емаймиз, пулни қаердан топамиз? Заминдор жаноблари тўрт минг сўрабди, почта ходими ҳам икки мингни айтибди, булар ўтаверсин. Хўш, окловчи жаноб қолди, ўттиз бешга кирган бўлса, унча катта ёш деб бўлмайди. Шунисида тўхтасак, қалай бўларкан?

Мотерам:

– Яхшилаб ўйлаб кўринг. Сизга қайси бири маъқул бўлса, мен ҳам шунга розиман. Қайси бирига юборсангиз, ўшани белгили қилиб келаман. Аммо минг рупиянинг юзига бориб ўтирманг, босмахонада ишлайдиган бола тилла. Қизингиз эрга ёлчийди. Нирмалага Худо хусндан ҳам, ақлдан ҳам тўп-тўқис берганидай, йигит ҳам кўзга яқингина, бир-бирига узукка кўз қўйгандай ярашади.

Каляний:

– Менга ҳам шу кўпроқ маъқул бўлаётувди, тақсир. Аммо пулни қаёқдан топаман? Менга пул бераман деб кимнинг кўзи учиб турибди? Еб-ичувчилар тўйгунларича еб-ичиб, гумдон бўлишди. Энди биронтаси қорасини кўрсатса-чи. Қайтанга бизни шу хотин хайдаб солди деб мени ёмон кўришади. Кучим етмаган ишга қўл уриб, ўзимни-ўзим абгор қилайми? Ким ўз фарзандини ёмон кўради? Уни бахтсиз бўлсин дермиди ота-она? Лекин олма пиш, оғзимга туш, деб ўтиравериш ҳам ярамайди. Яхши ният билан йўлга тушинг-да, бориб окловчи жанобнинг ўғлини белгили қилиб келинг. Ёши сал ўтинқираган бўлса бўлар, дунё кўрган одам экан, яна яхши. Ўттиз бешга кирган одамни қарияга чиқариб бўлмайди. Қизнинг пешонасига бахтли бўлиш ёзилган бўлса, қаерга бормасин, бахти очилиб кетаверади. Ғам кўриш ёзилган бўлса, бундан ҳам қочиб кутулиб бўлмайди. Нирмала қизим болани яхши кўрарди ўзи, унинг болаларини ўзиники деб билади. Хосиятли кунни топинг-да, битишиб келаверинг.

Тўй бўлиб, Нирмала эрининг уйига келди. Оқловчи жанобнинг исми Мунший Тотарам эди. Бугдойранг, зуваласи пишиқ, ёши қирқдан нари-берида, бироқ суддаги сермашаққат ва оғир иш туфайли бошига эрта қиров тушганди. Ўзига қарашга фурсати етмасди. Ҳаттоки айланиб келгани бирон ёққа бормасди, корнининг бемаврид чиққани шундан эди. Гавдаси бақувватдай кўрингани билан Худонинг берган кунни бир нимадан шикоят қилгани-қилган эди. Хафақон ва бавосил унинг умрлик ҳамроҳларига айланиб бўлганди, шу боис ҳар бир қадамни ўлчаб босарди. Унинг уч ўғли бор эди. Каттаси Мансарамнинг ёши ўн олтида эди, ўртанчаси Жиёрам ўн бир ёшда ва кичиги Сиёрам етти ёшда. Учаласи ҳам инглиз мактабида ўқирди. Уйда оқловчи жанобнинг бева опасидан бошқа хотин киши йўқ эди. Уйга шу хотин бекалик қиларди. Унинг исми Рукминий бўлиб, ёши элликдан ошиб қолганди.

Тотарам турмуш масалаларини ҳал қилишда устаси фаранг бўлиб кетган эди. Нирмаланинг кўнглини олиш учун ўзининг табиий нуқсонини у зар-зеварлар олиб бериш билан тўлдирмоқчи бўларди. Гарчи у ғоят тежамкор одам бўлса-да, Нирмалага деб у кунда албатта бир нарса совға қиларди. Янги хотини деса пул кўзига кўринмасди. Болаларига сутни зўрға келтирарди, лекин Нирмаланинг дастурхони доим тўкис бўлиши керак – йўқ нарсанинг ўзи йўқ. Умри бино бўлиб сайр-томошага чиқмаган одам энди энг қимматли вақтидан бир қисмини хотини билан бирга ўтириб, граммофон тинглашга сарф этарди.

Нирмала эса нимагадир Тотарамнинг ёнида ўтириб, очилиб-сочилиб гапиришга ийманарди. Ҳойнаҳой, бунга сабаб қаршисида у бошини эгиб, танасини яшириб кириб-чиқадиган биргина одам унинг отаси бўлар эди. Энди ўша ёшдаги бир одам унга эр эди. Унинг учун эри муҳаббатдан ҳам кўра хурматга лойиқ зот эди. Ундан ўзини олиб қочар, унга кўзи тушиши билан ўзини қўйгани жой тополмай, типирчилаб қолар эди.

Оқловчи жанобларига эр-хотинликдаги ҳаёт шундай таълим берган эдики, ёш жувон олдида нуқул севги ҳақида гапириш, юрагини очиб солиш керак, жувонни ўзига илитишнинг асосий қоидаси шу бўлади. Шу боис оқловчи жаноблари ўз севгисини билдириш учун жонини жабборга бериб тиришарди, бироқ Нирмаланинг бу гаплардан нафрати кўзирди. Бирон ёш йигитнинг оғзидан эшитганда уни масту мустағрик қиладиган гаплар оқловчи жанобнинг оғзидан чиқиб, унинг юрагига наштадек санчилар эди. Бу гапларда на жозиба, на тароват, на файз бўлар эди, фақат сохталик, ёлғондан иборат бўлиб, жувоннинг кулоғига ёқмас, уни бездиргани-бездирган эди. Нирмала атир ва упа-эликларни ёмон кўрмасди, сайр-томошаларга йўқ демасди, пардоз-андозлардан қайтмасди, унга фақат бир нарса ёқмасди – Тотарамнинг олдида ўтириш. У ҳусн-жамолини ва ёшлигини унга намоийиш этишдан қизғанарди, чунки бундай ноёб лаззатлардан бахраманд бўлишга Тотарамни муносиб кўрмасди. Субҳи содиқ саболари эпкинидан ғунча гул бўлиб очилади. Иккаласи ўртасида бир-бирига ўхшаш иштиёқ бўлади. Нирмала учун ўша субҳи содиқ саболари қаёқда?

Биринчи ой ўтиши билан Тотарам Нирмалани ўзининг ҳазинабони қилиб қўйди. Ишхонадан келиб кунбўйи ишлаб топганини унга қўшқўллаб тутқазарди. Ўзича, Нирмала бу пулларни кўриб, жуда суюнади, деб ўйларди. Нирмала ҳафсала билан бу лавозим ишларини анжомига ет-

казарди. Ҳар бир пайсани ҳисобга оларди. Агар мабодо пул кам чиққудай бўлса, бугун чўғи камрокми, деб ўсмоқчилаб сўраб кўярди. Рўзгор борасида эри билан очилиб-сочилиб гаплашарди, уни шундай гапларга муносиб деб тушунарди. Борди-ю, тасодифан, эрининг оғзидан битта-яримта ҳазил гап чиққудай бўлса, Нирмаланинг чехраси тундлашиб кетарди.

Нирмала ясан-тусан қилиб, тақинчоқларга кўмилиб тошойна рўпарасига келиб турган ва унда ўзининг тўлинойдек чехрасига маҳлиё бўлиб қараган вақтларида эзгу орзулардан юраги ўзгача бир орзиқиш билан дук-дук уриб кетарди. Қалбининг туб-тубидан олов отилиб чиқарди. Кўнглидан, “Бу уйга ўт кўйиб юборсаммикан”, деган ўйлар кечарди. Онасидан қаттиқ жаҳли чиқарди, аммо ҳаммадан кўпроқ ғзабини бечора бегуноҳ Тотарамга сочарди. У яккаш бир нарсадан жиғибийрон бўларди. Бу мактанчоқ кўски чол қачон от-хачирга миниб сайр қилишни ўрганади? Нирмала унинг ёнида пиёда юрса ҳам майли эди. У нўноқ чавандознинг холига тушиб қолганди: эгарга ўтириб, яшин тезлигидаги парвоздан завқланишни, отнинг кишнаши ва кулоқларини динг қилишидан лаззатланишни истарди. Шубҳасиз, болалар билан ўйнаб-қулишдан у сал ўзига келиб оларди, кўнгли кўтариларди. Лекин Рукминий хоним болаларни унинг ёнига сира бийлатмасди. Гўё у бир аждаҳою болаларни еб-ютиб кўядигандай. Рукминий хонимнинг феъл-атворидаги аёл етти иқлимда топилмаса керак. Уни нима хурсанд, нима хафа қилишини бир Худо биларди. Бир гал у бир нарсадан хурсанд бўлса, иккинчи галда худди шу нарсадан фиғони чиқар эди. Агар Нирмала ўз хонасида ўтирган бўлса, бу фалокат қаердан келиб қолди, дерди. Борди-ю, томга чиқса ёки маҳрамлар билан гаплашиб қолса, кўксига уриб дунёни бошига кўтарарди: на шарм, на ҳаёни билади бу бузук, ҳаммаёқни наҳс бостирди. Шу кетиши бўлса, эрта-индин бозорга чиқиб рақсга тушишдан ҳам тоймайди!

Оқловчи жаноблари Нирмаланинг кўлига пулларни тутқазга бошлагандан буён Рукминий укасининг устидан мағзава ағдаришга тушганди. Шундай пайтларда оқловчи жанобларига осмон узилиб, ерга тушгандай туюлиб кетарди. Болалар тинмай пул сўрар эди. Ўзи бекалик вақтларида уларнинг киримини ўзи эпларди, энди тўғри Нирмаланинг қошига йўлларди. Нирмалага болаларнинг хархашалари ёқмасди. Гоҳо пул бермаган пайтлари ҳам бўларди. Шунда Рукминийнинг жағига Худо барака берарди: “Энди катта уйнинг бекаси эмасми, қийин-қийин болаларга қийин. Отасиз етим – гул етим, онасиз етим – шум етим, уч бирдай шум етимга кимнинг ҳам раҳми келарди?” Илгарилари ширинликлар учун пулнинг юзига бориб ўтирилмасди, энди эса ҳар бир чақа ҳисоб-китобда. Нирмала агар жаҳли чиқиб бирор кун сўрамай-нетмай пул бергудек бўлса, хоним уни бошқа томондан қонини ичарди: Болалар ўладими, қоладими, бунга нима? Болажоним, ширинликнинг кўпи танга зарар, деб она айтади, бошқаларнинг нима иши бор? Касал-пасал бўлишса ҳамма балога мен қоламан, унга нима?”

Иш шунгача бориб етардики, борди-ю, Нирмала қаттиқкўллик қилгудек бўлса, Рукминий полиция айғоқчисига ўхшаб Нирмаланинг ортидан тушарди. Агар у даҳлизда турган бўлса, уни кимнингдир гапини эшитиш учун пойлоқчилик қилаётганликда айбларди. Маҳрам билан гаплашаётган бўлса, бизни маҳрамга ёмонляпти деб гумон қиларди. Бозордан у-бу олиб келишларини сўрагудек бўлса, нафси ёмонга чиқарарди. У муттасил Нирмаланинг хатларини ўқишга ҳаракат қиларди. Пана-панадан унинг гапларига кулоқ тутарди. Нирмала бутунлай юрагини олдириб кўйди –

ўтирса ўпок, турса сўпок. Охири пичоқ бориб суякка қадалди, бир куни эрига деди:

– Бундоқ опангизга айтиб қўйинг, нега мени бунча тергайдилар?

Тотарам қизишиб сўради:

– Сенга бир нима дедими у?

– Ҳар куни дейдилар. Мени кўз очирмай қўйганлар. Агар менинг бека бўлганимдан куяётган бўлсалар, майли, пулларингизни уларга бера қолинг, менга керак эмас, бека улар бўла қолсинлар. Менга таъна-маломат қилмасалар бўлгани, оч қорним – тинч қулоғим.

Шундоқ дея Нирмала йиғлаб юборди. Хотинини қанчалик яхши кўришини билдириб қўйиш учун Таторамга бундан яхши баҳона борми!

– Бугуноқ опамнинг эсини киритиб қўяман. Очиғини айтаман, агар тилингизни тийиб юрсангиз, юринг, бўлмаса ана – катта кўча. Бу уйнинг бекаси у эмас, сенсан! У сенга дастёр, холос. Агар дастёрлик қилиш ўрнига сени қийнар экан, унинг бу ерда туришга ҳақи йўқ. Бева аёл, уч бирдай етим бола – қаноат қилиб яшар деб ўйлагандим. Ейиш-ичишга хизматкорлар ҳам еб-ичади, аммо бу ўзимнинг бир қориндан таллашиб тушган опам-ку. Болаларга қараш учун аёл киши керак деб олиб қолувдим. Лекин бу устингдан ҳукмини ўтказсин дегани эмас-ку!

Нирмала оловга яна ёғ сепиб деди:

– Болаларга, бориб ойиларингдан пул сўранглар, деб ўргатадилар. Қайси бирини айт! Болалар келиб, жонимни суғуриб олгудек бўлишади. Бирпас ётиб ором ололмайман. Уришиб берсам, қиличларини яланғочлаб тепамга бостириб келадилар. Мени болаларга ҳасади келади деб ўйлайдилар. Болаларни қанчалик яхши кўришимни Худо кўриб-билиб турибди. Улар меники – ўз боламга ҳасад қиламанми келиб-келиб.

Ғазабдан Тотарам титраганча деди:

– Қайси бири айтганингга юрмаса, аямай савала. Кўриб турибман, зумрашалар шўх бўлиб кетишган. Мансарамни ётоқхонага чиқариб юбораман. Қолган икковини бугуноқ бошлаб таъзирини бераман.

Ўша пайтда Тотарам маҳкамага отланиб турганди. Уриш-жанжал чиқаришнинг мавриди эмасди. Лекин ишдан қайтган заҳоти у уйга келиб опасига деди:

– Хўш, опа, бу уйда тургингиз келмаяптими? Агар тургингиз келса, тинчгина туринг. Ахир бу қандай гап, ҳамманинг қонини оғзига келтириб юбордингиз-ку.

Рукминий бу келиннинг ҳамласи эканини дарров англади. Аммо у ҳам анойилардан эмасди. Аввалига ёши катта, бунинг устига бир умр шу уйга хизмати сингган эди. Ким бўлдинг деб уни бир зувала хамирдек ажратиб қўйишга ҳеч кимнинг ҳадди сиғмасди. Укасининг томдан тараша тушгандай гапириши алам қилди.

– Хўш, чўри бўлайми? – деди у. – Чўри бўлиб яшайдиган бўлсам, бу уйнинг чўриси бўлмайман. Ёки кимдир уйингга ўт қўйсаю мен индамай томоша қилиб турай – шуни хоҳлайсанми? Биров нотўғри йўлга кириб қолса, нафасимни чиқармай қараб тураверайми? Ҳар ким кўнглига келганини қилаверсин-да, мен томошабин бўлиб турай, дурустми? Йўқ, мен бундай қилолмайман. Аммо сенинг бирданига ўзгача бўлиб қолганинг мени ташвишга солаяпти, айт, нега? Кечаги мишиқи қиз бугун одам сонига кириб, тумшугингдан ип ўтказиб, истаган мақомига ўйнатаётibdими? Ҳе йўқ-бе йўқ, яна опагинангнинг бетидан олганингни-чи! Одам деган ҳам шунақа анқов бўладими, ҳар гапга ишониб кетаверар экан-да?

– Эшитишимча, қилдан қийиқ ахтариб, жаҳлини чиқарар эмишсиз, таъна-маломатлар ёғдирар эмишсиз. Ақл ўргатмоқчи бўлсангиз, мулозимлик билан, ширин сўзлар билан ақл ўргатинг, акс ҳолда бадтар бўлади.

– Сенингча, ким нима деса ҳам чурқ этмай тураверай, шундайми? Лекин кейинидан уйда ўтирибсиз, бундоқ ақл ўргатиб, йўлга солсангиз бўлмайдими деб таъна қилишинг тайин. Гапларим заҳар экан, бекорга гапириб ақлимни ебманми? Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман дейдилар-ку. Кўрамиз, менсиз оймтилла рўзғорни уддалармикан.

Шу тоб Сиёрам билан Жиёрам мактабдан келишди. Келган заҳотиёк иккаласи тўғри бувиларининг олдига бориб овқат сўрай бошлашди. Рукминий деди:

– Бориб янги ойиларингдан сўрасаларинг бўлмайдими? Овқат берадиган мен ким бўлибман?

– Агар ўша уйга қадам босгудек бўлсаларинг, нақ оёқларингни синдираман. Безориликларинг тўйдириб юборди, – деди Тотарам.

Жиёрам анча эркатой эди.

– Ойимга ҳеч нима демайсиз, фақат бизни уришасиз. Ҳеч пул бермайдилар.

Сиёрам акасининг гапини тасдиқлаб деди:

– Агар жонимга тегаверсаларинг, кулоқларингни кесиб ташлайман дейдилар. Шундай дедилар-а, Жиё?

Нирмала ичкаридан туриб жавобан деди:

– Қачон кулоқларингни кесиб ташлайман дедим? Ҳалитдан ёлғон гапиришни бошляпсизларми?

Буни эшитиши ҳамон Тотарам Сиёрамнинг иккала кулоғидан тутиб турғазди. Бола чинқириб йиғлай бошлади.

Рукминий югуриб болани мунший жийнинг қўлидан бўшатиб олди ва деди:

– Бўлди, тегма унга. Болани ўлдирмоқчимисан? Ҳай-ҳай, кулоғи қипқизил бўлиб кетди. Янги хотин олган одам кўр бўлади деганлари тўғри экан. Ҳалитдан шундай бўлса, бу хонадонни Худонинг ўзи асрасин.

Нирмала ўзининг ғалабасидан ичида суюнмоқда эди, лекин мунший жий боланинг кулоғидан тортиб кўтарганида у чидаб туролмади. Болани кутқаргани чопди. Бироқ Рукминий ундан олдинроқ етиб келганди. У деди:

– Ўт кўйишга кўйиб, энди ўчиргани чопдингми? Ўзинг бола туққанингда, шунда кўзинг очилади. Танаси бошқа дард билмас дейдилар.

Нирмала:

– Турибдилар-ку, сўранг, мен қанақа ўт кўйибман? Айтган гапим болалар пул сўрайвериб диққат қилиб юборишди, деганим, холос. Бундан ортиқ оғзимдан битта сўз чиққан бўлса, кўзларим тешилсин.

Тотарам:

– Мен ўзим бу чурвақаларнинг шўхликларини неча бор кўзим билан кўрганман. Кўр эмасман. Учаласи ҳам бири-биридан қайсар, ўжар бўлиб кетган. Каттақонини бугуноқ ётоқхонага жўнатаман.

Рукминий:

– Шу пайтгача уларнинг шўхлиги сира эсингга келмас эди, энди нега улар кўзингга чўпдай қадалиб қолди?

Тотарам:

– Уларни ўзингиз талтайтириб юборгансиз.

Рукминий:

– Унда ҳаммасига мен айбдор эканман-да? Рўзгорингдан барака кўтарилаётганига мен сабабчими? Бўпти, мен кетаман, хоҳла ўлдир, хоҳла қолдир. Гапирмаганим бўлсин.

Шундай дея Рукминий у ердан кетди. Боланинг ҳиқ-ҳиқ йиғлаётганини кўриб Нирмаланинг юраги эзилиб кетди. У болани бағрига босди-да, кучоқлаганича уни ўз хонасига олиб кетди ва чўлп-чўлп ўпа бошлади. Бироқ бола юпаниш ўрнига бадтар ўксиниб йиғлай кетди. Унинг маъсум юраги бу юпанчда Тангри маҳрум этган чин оналик меҳрини топмаганди. Бу она меҳри эмасди, фақат раҳм-шафқат эди. Бу шундай бир нарса эдики, унда унинг ҳеч қандай ҳақи йўқ эди, унга фақат садақа шаклида тортиқ қилинмоқда эди. Ота уни илгари ҳам бир-икки марта калтаклаганди, унда онаси ҳаёт эди; лекин ўшанда ойиси уни бағрига босиб йиғламаганди. Жаҳли чиқиб, у билан гаплашмай қўярди, охири бирпасдан кейин ҳамма нарсани унутиб, яна ойисининг олдига чопарди. Шўхлик қилгани учун жазоланишини у тушунарди, аммо аввалига калтаклаб, орқасидан нега эркалатиб ўпишларининг маъносига етавермасди.

Она меҳрининг аччиқ томони ҳам йўқ эмасди, лекин ёқимли таъм аралаш. Бу меҳрда раҳм-шафқат бўларди, аммо юракни жароҳатловчи бағритошлиқдан асар ҳам бўлмасди. Киши соғ пайтида ҳеч нарсани ўйламайди. Бироқ бирон-бир касалга йўлиқиб, жони азоб чека бошладими, дарҳол бу балодан фориг бўлиш ҳаракатига тушади. Боланинг аламнок йиғисидан Нирмала етим боланинг дардини чуқурроқ англамоқда эди. Бола Нирмаланинг бағрида йиғлай-йиғлай ухлаб қолди. Нирмала уни чорпояга ётқизиб қўймоқчи бўлганди, бола уйқусираганча жажжи қўлларини унинг бўйнига ташлади ва шундай ёпишиб олдики, гўё пастда бир чуқурлик бордай. Қўрқув ва ҳадикдан унинг афти бурушди. Нирмала болани яна бағрига олди, чорпояда бола уйқусини тополмади. Болани бағрига босиб турган шу аснода вужудида ҳалигача ҳис этмаган аллақандай кониқишни туйди. Бугун биринчи марта қалбида шундай бир дард туғён урдик, бундан унинг руҳи очилгандай, фарзанд олдидаги оналик масъулияти ўзини намоён этгандай бўлди.

6

Ўша куни хотинига муҳаббати нечоғли кучли эканини исботлагандан кейин мунший Тотарам Нирмаланинг қалбини забт этганига шубҳа қилмаганди, лекин унинг бу умиди заррача рўёбга чиқмади, аксинча, илгарилари гоҳ-гоҳ бўлса ҳам эри билан кулиб гаплашарди, энди эса боши билан болалар тарбиясига шўнғиб кетганди. Бир қараса, болаларга ниманидир ёздираётган ёки ниманидир кийдираётган бўларди, бир гал ўйин ўргатаётган бўлса, бошқа гал эртақ сўзлаётган бўларди. Нирмаланинг ташна қалби муҳаббат тошқинидан ҳафсаласи пир бўлиб, мана шу эрмакларни афзал кўрмоқда эди. Тотарам билан очилиб-сочилиб гаплашиб ўтиришнинг охири шундай тугардики, қувноқлиги зерикишга, кулишлари совуққонликка, яйраб-яшнаш диққинафасликка алмашардида, шартта ўридан туриб, қочиб қолгиси келарди. Бунинг ўрнига болаларнинг маъсум, содда муҳаббатларидан юраги ором топарди. Аввалига Майсарам унинг олдига келишга журъат қилмасди, лекин энди у ҳам гоҳ-гоҳ келиб ўтириб оларди. У Нирмала билан тенгдош эди, лекин ақл-фаросатда беш йил кичик эди. Жонидан ортиқ севган ўйинлари чим хоккейи ва футбол бўлиб, ёруғ дунёда у яхши кўрган нарсалар ҳам, кўрар

дунёси ҳам шу ўйинлар эди. Худо уни хуш қадди-қоматдан, кўркем жамолдан асло аямаганди. Кишига тик қарамас, қизлардай тортинчоқ эди. Уйга фақат овқатлангани келарди, бошқа пайтларда қаерларда юриб-туради, бу ёғи бир Худога маълум. Нирмала унинг ўйинлар ҳақидаги суҳбатларини тинглаб, бироз кўнглидаги ғуборларни аритар, кўғирчоқларини ўйнаб, уларнинг “тўй”ларини қилган дамлари яна бирровгина қайтиб келишини истарди. Ҳа, ҳаммаси кўз очиб- юмгунча ўтди-кетди.

Мунший Тотарам бошқа гўшанишин одамлар каби Худога така қилган хокисор бир банда эди. Бир неча кун у Нирмалани сайр-томошаларга олиб чиқди, лекин қарасаки, бундан ҳеч натижа бўлмапти, кейин яна гўшанишинликка ўтиб олди. Кун бўйи давом этган ақлий меҳнатдан кейин унинг кўнгли хушчақчақликни тусаб қоларди, лекин ўзининг кўнгилоҷар гулшанига қадам ранжида қилиб, сўлган гулларни, қуруқ чўпга айланган новдаларни ва чанг-ғубор босган жўякларни кўриб, бу чаманзорнинг бутунлай баҳридан ўтгиси келиб қоларди. Нирмала сира унга илий демасди, нега бундайлигининг сирини англаб етолмасди. Эр-хотинлик фарзу суннатларини у миридан-сиригача биларди, аммо булар ҳам унга бакор келмади. Энди нима қилиш керак – шунга унинг ақли етмаётганди.

Бир куни у ана шундай ўйларга ботиб ўтирган эди, унинг мактабдош дўсти Наянсукҳрам келиб қолди ва ёнига ўтириб, хол-аҳвол сўрагач, кулиб деди:

– Янги хотинчангни олмадай кўйнингга солиб, ёш йигитдай маза қилиб ётибсан. Бевақт бошга тушган мусибатнинг давоси битта экан: шартта бошқа биттасига уйланиб олиш. Бир ёқдан тирикчилик ғами еб кўйяпти. Лаънати хотинимнинг дастидан менга кун йўқ, битта хотинимни боқолмас эмишман. Шу дейман, бошқасига уйланиб олсаммикин? Битта-яримта тузукроқ жувон учраб қолса, каминага рўпара қил, хўпми? Шу кунгача кўрган кунимиз курсин, зора, бундан кейин одамлардай ҳаловат нима-лигин билсам. Бир кун шу ерда келиним бор деб келсанг, бир пиёла чой куйиб беришга яраб, ҳеч бўлмаса.

– Бу гапни менга бир айтдинг, бошқа гапирма, бўлмаса қаттиқ пушаймон бўласан, – деди Тотарам жиддий оҳангда. – Тенг тенги билан, тезак қопи билан. Сен билан бизнинг давримиз ўтди. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, уйланганимдан қаттиқ пушаймонман. Ўз бошимга балони ўзим сотиб олдим. Умримнинг қолган қисмини айшу ишратда ўтказаман деб ўйловдим, бироқ бари тескари бўлиб чиқди.

– Нималар деяпсан, биродар? – ажабланди Наян. – Ёш жувонни қўлга ўргатишнинг нима қийинчилиги бўларди? Бундоқ сайру томошаларга олиб чиқ, қошу кўзини мақта – оёғингни ўпади.

– Бу ишларни қилавериб чарчадим.

– Хўп, майли, аммо упа-элик, тақинчоқ-пақинчоқ, ширинлик-пиринликлар билан кўнглини олдингми ҳеч?

– Э-ҳа, ҳаммасини қилганман, – беҳафсала қўл силтади Тотарам. – Эр-хотинлик ўртасида амал қилинадиган барча фарзу суннатларни бекам-кўст бажардим, ҳеч нима чиқмади.

– Яхши, унда сенга битта маслаҳат: ўзингни ғамга солиб кўрсат. Шу кунларда бу ерга бир электр билан қарайдиган доктор келган, ўн тўрт яшар йигитдай қилиб кўяди. Юзингда на бир ажин қолади, сочингда на бир дона оқи. Унинг қандай сеҳр-жодуси бор эканки, одамни бутунлай бошқача қилиб кўйса!

– Хизмат ҳақи ҳам шунга ярашадир? – сўради Тотарам.

– Катта ҳақ оларкан, эшитишимча, беш юз рупия эмиш.

– Э-э, аҳмоқларни лақиллатиб юрган бир фирибгар бўлса керак-да. Аллақандай мой суртса керак, уч-тўрт кун жароҳат битгандай бўлиб кўринса, эҳтимол, бунақа табибларга ишониб бўларканми. Ўн-ўн беш рупия бўлса бир нав, ке, кетса кетибди-да, дейсан. Беш юз рупия катта пул-да.

– Сендақа одамга беш юз рупия кўплик қилар эканми? Бир ойлик маошинг, холос. Ёнимда беш юз рупия пулим бўлганидами, энг аввал мана шу ишни қилардим. Ёшликнинг бир соати беш юз рупиядан қиммат туради.

– Бе, ўзимизнинг жайдари дорилар олдида бошқаси ўтаверсин, тойчоқдай гижинглатиб юборади. Электр-мелектрларингни бой одамларга қўйиб бер. Ўшаларга сийлов.

– Унда сал ўзинга қара, – маслаҳат берди Наян. – Манови қопдай костюмингни ташла, ихчамгина нимча кий, почаси бурма таранг чолвор, бўйнингда тилла занжир бўлсин. Бошинга жайпурий саллани дол қўйиб ол, кўзларинга сурма тортилган, сочинг хина мойи билан ялтиратиб мойланган бўлсин. Қорнингни ҳам сал ўзига келтирмасак бўлмайди. Иккита камар так. Сал қийналасан-у, нимчанг таранг туради. Соқолингни ўзим ранглаб бераман. Эллик-олтмиштача ғазални ёдлаб ол. Ора-орада шеър-хонлик қилиб тур. Сўзларинг тамизли бўлсин, сўзларингдан мол-дунё сен учун бир чақага қимматдай, сенга фақат гўзал ёринг керакдай туюлсин. Жавонмардлик ва жасоратда ўзингни кўрсатиш пайида бўл. Кечалари атайлаб, “ушла ўғрини, хой ким бор?” деб шовкин кўтар, шамшир олиб, бир ўзинг ташлан. Кўзингга қара, тагин ростданам ўғри кирган бўлиб, у билан олишиб юрма, ҳамма сир очилиб, нақ шарманданг чиқади-я. Чиндан ўғри кирган, сен эса шарманда бўлишдан кўрқиб, нафасингни чиқармай ётаверсанг, ўғри кирганини билмай қолганга йўйишади. Лекин ўғри қочиб қолгани ҳамон сен ҳам ирғиб тур-да, ташқарига отил, “Қани, қани” деб югур. Кўп эмас, бир ойча айтганларимни қилиб кўр. Агар маслаҳатларимдан ҳеч бир натижа чиқмаса, қанча жарима солсанг, тўлаганим бўлсин.

Ҳар қандай ақлирасо одам қилганидай, Тотарам ўшанда бу гапларни бир қулоғи билан эшитиб, наригисидан чиқариб юборганди, лекин барибир баъзи нарсалар юрагига ўтириб қолганди. Бу унинг ташқи ва ички юриш-туришларида акс эта бошлаганди. Одамларга ғалати туюлмасин, деб ишни аввал соч бўяшдан бошлади, кейин кўзларига сурма тортди, буни қарангки, икки-уч ойдаёқ у бутунлай бошқа одамга айланди-қолди. Ғазал ёдлаш шунчаки ҳазил учун айтилган бўлса-да, аммо жасорат кўрсатиш борасидаги маслаҳатларни юз фоиз тўла амалга оширди ҳисоб.

Ўша кундан бошлаб у мардлигини намойиш қилиш учун ҳар куни бир қилиқ ўйлаб топарди. Буни кўриб Нирмала кўнглида бу киши жиннипинни бўлиб қолмаганмикан деган шубҳага бора бошлади. Бу жиннилик ёш келин кўнглида шубҳа пайдо бўлиши билан бирга, минг қилса ҳам хотини экан-да, эрига раҳми кела бошлади. Ундан жахли ҳам чиқмай, нафрат ҳам қилмай қўйганди. Кишининг соғ одамдан жахли чиқади, уни ёмон кўради. Жинни одамга фақат ачинади, холос. Нирмала дам сайин эрини чимчилаб олар, калака қилар, хуллас, одамлар жинниларга қандай муомала қилса, шундай қилар эди. Фикру зикри шунда бўлардики, ишқилиб, ўзининг жиннилигини ўзи билиб қолмасин. Бир вақтлар йўл қўйган гуноҳлари ажрини тортяпти, шўрлик, деб ўйларди ичида. Яна

бир томондан бу нарсалар Нирмаланинг ўз дарду аламларини унутишга ҳам қўл келмокда эди. Бўлар иш бўлди, бўёғи сингди деганларидек, мен ҳам тақдирга тан берай, жиннилиги устига уни ортикча куйдирмай, деб ўйларди Нирмала.

Бир куни кечки соат тўққизда Тотарам сайрдан қайтиб келди-да, Нир-малага деди:

– Бугун учта ўғри билан олишдим. Шундоқ Шивнур томонга кета-ётувдим. Қоронғи тушиб қолганди. Бир вақт темирйўл кўчасига етаман-ми, осмондан тушдими, ердан чиқдими, рўпарамда қўлларида қилич ушлаган уч одам пайдо бўлди. Мен бир ўзим, қўлимда таёқдан бошқа ҳеч нимам йўқ. Уларни кўриб капалагим учиб кетди. Бугун ажалим ет-ган кун экан-да, деб ўйладим. Лекин шу заҳоти кўнглимдан рост ўлар экансан, мардларча олишиб ўл, деган ўй ўтди. Шунда улардан биттаси дағдаға билан: “Ёнингда борини чиқар-да, йўлингдан қолма!” деди. Мен таёғимни маҳкам тутиб: “Менда шу таёқдан бошқа ҳеч қандай қурол йўқ, аммо бу таёғимнинг музди бир одамнинг бошига тенг”, дедим. Оғзимдан шу сўзлар чиқиши ҳамон учала безори қиличларини яланғочлаб менга ташланди ва мен уларнинг ҳаммасини таёғим билан қайтаришга туш-дим. Учаласи қичқириб-қичқириб ҳамла қилар, “чақ-чук” деган овоз-лар чиқарди. Ўн дақиқача учовлон роса қиличларини маҳорат билан ўйнатди, мен эса уларни бир чўқишда қочирардим. Афсус қиладиган ери шунда эдики, қўлимдаги қилич эмас, бор-йўғи таёқ эди. Агар қиличим бўлганда уларни аллақачон ер тишлатган бўлардим. Эҳ, нимасини айтмай, ўшанда қўлларимга Худонинг ўзи қувват берди-ку. Бунча куч қаердан келганига ўзим ҳайрон қолдим. Қароқчилар қарасаки, муддаолари ҳосил бўладиган эмас, ноиложнинг коридан қиличларини кинга жойлашди-да: “Ҳой йигит, шу пайтгача сендай баҳодирни кўрмаган эдик. Учаламиз юз одамга тенг келардик, қишлоқма-қишлоқ юриб, ноғора чалиб талончи-лик қилардик, лекин бугун сен учаламизнинг белимизни синдирдинг, сенинг кучинг ва маҳоратингга тан бердик”, дейишди. Кейин учаласи қандай пайдо бўлган бўлса, ўшандай кўздан ғойиб бўлди.

Нирмала жиддий тусда жилмайиб деди:

– Мана бу танангизга қиличларнинг кўплаб изи тушган бўлса керак?

Мунший жий бундай саволни кутмаган эди, аммо жавоб қайтармаса бўлмасди:

– Мен безорилар билан биттага битта олишиб, суробини тўғрилар эдим. Уч-тўрт марта қилич танамга тегиши ҳам мумкин эди, аммо мен моҳирлик билан чап бериб, қиличларнинг таёғимга тегишига йўл қўймадим.

Шу сўзлар оғзидан чиқиб ҳам улгурмаган ҳам эдики, бирдан Рукми-ний хоним ҳовлиққанча югуриб келди ва ҳарсиллаб деди:

– Тота, Тота, қаердасан, укажон? Хонамга бир илон кириб қолибди, чорпоянинг тагида кулча бўлиб ётибди. Шарт ўрнимдан туриб, бу ёққа чопдим. Ўзиям нақ икки қулоч келади, қалпоғини ёйиб, виш-виш қилади. Тез юр, укажон. Таёқни қўлингга ол!

Тотарамнинг ранги девордай бўзарди, тишлари такиллаб бошлади, лекин сир бой бермай деди:

– Илон бу ерга қаёқдан келиб қолибди? Кўзингизга кўрингандир-е, опажон. Арқон-паркон бўлса керак.

– И-я, мен уни ўз кўзим билан кўрдим. Юр, ишонмасанг, бориб кўр. Оббо, Худо урди-кетди, эркак бўлиб кўрқади-я!

Мунший жий уйдан чикди, бироқ айвонда таққа тўхтади. Оёғини кўтаришга мажоли йўқ эди. Юраги гурс-гурс урарди. Илон жуда кекчи жонзот бўлади. Чаққан одам тирик қолиши амримахол.

– Ким кўрқаяпти! – деди Тотарам. – Бор-йўғи илон экан, шер эмас-ку. Лекин илонга таёқ бас келмайди. Бориб битта-яримтани чақириб айтай, мисранг топиб келсин.

Шундай дея мунший жий шошиб ташқарига чикди. Мансарам овқатланмоқда эди. Отаси чиқиб кетгач, у шартта хоккей таёғини олди-да, тап тортмай хонага бостириб кирди. Бориб, чорпояни ўзи томон каттиқ тортди. Илон қутурган эди, қочиш ўрнига қалпоғини ёйиб, тик туриб олди. Мансарам дарҳол чорпоя устидаги чодирни олиб, илоннинг устига отди-да, устма-уст тўрт-беш марта каттиқ-каттиқ таёқ туширди. Илон чодирнинг тагида типирчилай-типирчилай тинчиб қолди. Мансарам уни таёғининг учига илдириб, ташқарига чикди. Мунший жий бир нечта одамни бошлаб келмоқда эди. Ўғлининг илонни таёғига илиб келаётганига кўзи тушди-ю, беихтиёр “вой!” деб юборди. Бироқ тезда ўзини қўлга олиб, деди:

– Мен келаётувдим-ку, нега шошқалоқлик қиласан? Бу ёққа ол, битта- яримтаси ташлаб келади.

Шундай дея у баҳодирларча опаси хонасининг эшиги тагига келиб туриб олди ва обдон хонанинг у ёқ-бу ёғига разм солиб қараб чикди, сўнг мўйловини бураганча Нирмаланинг олдига келиб, деди:

– Келгунимча Мансарам илонни саранжом қилибди. Нодон бола илонга таёқ кўтариб ҳамла қилибди. Мен озмунча илонни ўлдирмаганман! Илон ўлдириш менга эрмак. Нечталарини муштумим билан титиб, эзгилаб ташлаганман.

– Қўйсанг-чи, кўрдик мардлигингни, – деди Рукминий.

Мунший жий қизариб кетиб:

– Бўпти, бўпти, мен шунақа кўрқокман, – деди. – Мен сендан нон билан ош тилаяпманми? Бориб хизматкорга айт, овқат олиб келсин.

Мунший жий овқатлангани кетди ва Нирмала бориб эшик кесаки-сига суянганча хаёл суриб кетди: “Эй Худойим, ростданам бу кишига бир нима бўлиб қолмаганмикан? Бусиз ҳам оғир аҳволимни бешбаттар қилмоқчиларми? Уларнинг хизматларини қила оларман, ҳаётимни пой-лари ғуборига бахшида эта оларман, аммо қўлимдан келмайдиган ишни қўлимдан келмайди дейман-да. Барчанинг баравар кўнглини олиш эса қўлимдан келмайди. Ахир бегим мендан нима истайдилар? Билдим. Оҳ! Бу гап нега илгари сира миямга келмаганди? Бегимнинг бунақа тирришиб-тирмашишлари, турфа қилиқлар ўйлаб топишлари сири бундан бошқа нима ҳам бўларди?”

(Давоми келгуси сонда)

Хванг Сун ВОН

(1915–2000)

ЖАЛА

Ҳикоя

*Корейс тилидан
Рахшона АҲМЕДОВА таржимаси*

Хванг Сун Вон 1915 йил 26 мартда ҳозирги Шимолий Кореянинг Тэдонг шаҳрида туғилган. Илк шеърлари ўрта мактабда ўқиб юрган пайтларидаёқ босилиб чиқади. Йигирма ёшидан бошлаб ҳикоялар ёзишга киришади. У Япониянинг нуфузли Васеда университетида таълим олади. Сўнгра Кореяга қайтиб 10 йил мактабда дарс беради. Оддий ўқитувчиликдан Жанубий Кореянинг Кёнху университети профессори даражасигача эришган адиб кейинчалик “Юлдуз билан ёнма-ён яшаб”, “Ҳаракатланадиган қалъа”, “Қуёш ва ой ёғдуси”, “Қияликдаги дарахтлар” каби романлар ёзади.

Йигитча қизчани дарё бўйида илк бора кўргандаёқ уста Юннинг эвараси эканини билганди. Қизалоқ қирғоққа келиб, ҳар томонга сув сачратиб ўтирарди. Сеулда бундай дарёни кўрмаган-да! Мана неча кунки, шу аҳвол – мактабдан қайтадию, сув бўйига бориб олади.

У бугун тош кўприкнинг қоқ ўртасида эди. Йигитча қирғоққа омонатгина чўкди. Қизчанинг камбар кўприкдан ўтишини кутаётганди. Бахтига, кўприкдан бир одам ўтиб қолди-ю, қиз йўлни бўшатишга мажбур бўлди.

Йигит эртасига кечроқ келди. Қизалоқ кўприк ўртасида ўтирганча, юзини чаймоқда эди. Пушти свитерининг энги шимарилган. Қўли ва бўйни орқасини ҳам ювди. Сўнг сувга тикилиб қаради. Балиқ сузиб ўтгандек сув бетиде тўлқинлар ҳосил бўлди. Қизалоқ йигитчанинг қирғоқдалигидан беҳабар эди, чамаси ёки атайлаб ўзини билмаганга соларди... Сув сокин мавжланарди. Чинданам бу мароқли ўйин эди. Кечагидек бир одам келиб, қизалоқ кўприкни тарк этишга мажбур бўлди.

* Манба: АҚШдаги Сиэтл ва Белвью бирлашган корейс мактабининг www.usbks.org сайти.

Ўрнидан тураётиб сувга қўл тикди ва сувдан нимадир олди. Бу – оқиш силлиқ тошча эди. Кетаётиб, негадир ортига қайтди ва йигит томонга қараб:

– Ҳой, аҳмоқ! – деди.

Хаводан оқ тошча учиб келди. Йигитча беихтиёр сапчиб ўрнидан турди. Қиз эса калта сочларини силкитганча қочиб кетди. У зумда қамишзор орасидаги йўлда пайдо бўлди. Ортдан олтин куз қуёши нурлари остида қамишгуллар чайқалиб қолди. Энди қизалоқ қамишзорнинг нариги бошида кўринди. Аммо зум ўтмай ғойиб бўлди. Орадан анчагина вақт ўтди. Йигитча оёқ учида туриб қаради. Хавотирга тўла дақиқалар... Қамишзорнинг нариги бошида бир тутам қамишгул қимирлагандай бўлди. Қизалоқ қамишгуллардан шокила тақиб олганди. Энди у шошмай кетиб борарди. Ёркин куз қуёши нури остида сарғиш-оқ қамишгуллар энди унинг бошида товланарди. Қиз эмас, гўё қамишгуллар кетиб бораётгандек. Йигитча то қизалоқнинг қораси кўринмай қолгунча орқадан қараб турди. Кейин қизча отган тошга кўзи тушди-ю, олиб дарров чўнтагига солди. Тошча куп-қуруқ эди.

Эртаси кундан йигитча одатдагидан кечроқ келадиган бўлди. Қизча кўринмасди. Худога шукур! Бироқ ажабланарлиси, йигитча юрагининг бир бурчини ёлғизликка ўхшаш ҳис эгаллаб олган, уни ўз ҳолига қўймасди. Чўнтагига қўл солиб, силлиқ тошчани ўйнар, у шунга одатланиб қолганди.

Шундай кунларнинг бирида, йигитча олдинлари қизалоқ сув ўйнайдиган ўша кўприк ўртасига келиб ўтириб олди. Сўнг сувдан бир ҳовуч олиб юзини чайди. Сувга узоқ тикилиб қаради. Қуёшда қорайган ёноғининг сувдаги аксидан ҳафсаласи пир бўлди. Иккала қўли билан чайқаб-чайқаб аксини ҳаракатга келтирди. Бир неча бор сувни тўлқинлатди ва бирдан шошиб ўрнидан турди: “Қизалоқ шу томонга келаётган бўлмасин яна. Беркиниб олиб, нима қилаётганимни кузатиб турган бўлса-чи?” Йигитча орқасига қарамай чопиб кетди. Тош йўлакка етай деганда тийганиб, бир оёғи сувга тушди. У янада тезроқ югургиси келарди. “Яширинадиган бирор жой бўлса эди. Бу томонда қамишзор ҳам йўқ. Ҳаммаёқ маржумакпоя.” Маржумак гулларининг ўткир хиди димоғини тешиб юбораёзди. Кўзи тиниб кетди. Сўлаги лабларидан оқиб тушди. Бурнидан қон кета бошлаганди. Бир қўли билан бурнини маҳкам қисганча чопиб кетди. Ортдан: “Аҳмоқ, аҳмоқ”, деган овоз қувиб келаётгандек бўлди...

Шанба куни эди. Дарё ёқасига келганида, қарши томонда ўтириб сув ўйнаётган қизчага кўзи тушди. Ўзини билмаганга солиб, тош кўприкдан ўта бошлади. Қизалоқнинг олдида айб иш қилиб қўйгандай, олдинлари катта йўлдек юрадиган кўприкдан бугун эҳтиёткорлик билан ўтмоқда эди.

– Ҳой!

Йигит ўзини эшитмаганга солди. У анча нарига бориб қолганди.

– Бу қанақа чиғаноқ?

Йигитча беихтиёр қайрилиб қаради. Нигоҳи қизнинг тим қора кўзлари билан тўқнашди. Сўнг қизнинг кафтига кўз ташлади.

– Капалакнусха чиғаноқ, – деди йигитча секингина.

– Ном ҳам ўзига мос экан.

Йўл айрилишига етишди. Қиз юришдан тўхтади. Бу ердан қиз бир милча пастга, йигит икки ё уч милча тепага кетиши керак.

– Сен ҳеч анави тоғнинг орқасини бориб кўрганмисан? – деди қиз дала этагини кўрсатиб.

– Йўк.

– Бориб кўрмаймизми? Қишлоққа келганимдан бери зерикиб кетдим.

– У сен ўйлаганчалик яқин эмас.

– Қанча келади? Сеулдалигимда пиёда бундан ҳам узоқроққа бориб кўрганман.

Йигит хаёлида қизнинг кўзлари тинмай “аҳмоқ, аҳмоқ” деяётганга ўхшарди.

Шолипоя ўртасидаги йўлдан юриб кетишди. Шолипоя ғарамлари ёнидан ўтишди. Бу ерда дала “қўриқчиси” сўппайиб турарди. Йигитча унинг похол арқонини силкитди. Бир қанча куш бараварига пориллаб ҳавога кўтарилди. “Бугун уйга эрта қайтиб, оёисига қарашиш ўрнига, шолипояда куш ҳайдаб юрса-я”, кўнгли хижил тортди йигитчанинг.

– Бу жуда қизиқ-ку!

Қизалоқ ҳам дала “қўриқчиси”нинг арқонидан ушлаб силкитди. “Қўриқчи” рақс тушаётгандек кўлларини икки томонга ёйди.

Қизнинг чап ёноғида кулгич пайдо бўлди. Нарироқда яна бир нечта дала “қўриқчилари” турарди. Қизалоқ улар томон югуриб кетди. Унинг ортидан йигитча ҳам чопди. У энди бугунгидек эрта қайтган кунлари уй ишларига қарашиши кераклигини бутунлай унутган эди. Қиз билан ёнма-ён чопиб бораркан, чигирткалар сакраб келиб, йигитчанинг юзига урилар, кузнинг тиниқ, кўм-кўк осмони кўз ўнгида гир айланарди. Хув баланд осмонда бургутлар эркин сузиб юрибди. Ортига ўтирилди, қиз ҳозиргина йигитча ёнидан ўтган дала “қўриқчиси”ни силкитмоқда, “қўриқчи” аввалгисидан ҳам кўра кучлироқ чайқалмоқда эди. Шолипоя тугаган жойда сойлик бор экан. Қиз биринчи бўлиб сойликдан югуриб ўтди.

Шу ердан то тоғ этагигача кенг тариқпоя ястанган бўлиб, қизалоқ ва йигитча тариқпоя ғарамлари ёнидан ўтишди.

– Бу нима?

– Капа.

– Қара митти қовунчаларни, улар шириндир-а?

– Бўлмасам-чи! Лекин ундан тарвуз ширинроқ.

– Битта еб кўрсам...

Йигит бир-икки жойида қовун палак ёзган шолғом даласига кириб, иккита шолғом суғуриб олиб чиқди. Шолғомлар ҳали етилмаган эди. Баргини узиб, биттасини қизга узатди. Кейин бундай ейиш керак, дегандай, аввал сал тишлаб, тирноқлари билан пўстини арчиди, сўнг касир-кусир қилиб кавшай бошлади. Қиз ҳам худди шундай қилди. Аммо бир тишламгина узиб олди, холос.

– Аччиқлигини бунинг! – деб отиб юборди қизалоқ чидолмай.

– Маза-матраси йўк, еб бўлмайди.

Йигит шолғомини ундан ҳам узоқроққа улоқтирди.

Тоққа яқин келиб қолишган эди. Заранг дарахтининг қизғиш барглари кўзга ташланди.

– Вой, буларнинг ажойиблигини!..

Қиз тоғ томонга югуриб кетди. Бу сафар йигит унинг ортидан чопмади. Лекин бориб қиздан кўра кўпроқ гуллар терди.

– Бу мойчечак, бу йўнғичқа, бу кўнғирокгул...

– Кўнғирокгулнинг бу қадар чиройли бўлишини билмагандим. Мен

бинафшани яхши кўраман. Ҳой, соябонга ўхшаш бу сариқ гулнинг номи нима?

– Валерьяна, доривор ўсимлик.

Қиз уни худди соябондек поясидан ушлади. Қизғиш ёноғида яна кулгич пайдо бўлди. Йигит бир даста гул узиб келди. Энг чиройлиларини саралаб узатди. Аммо қиз:

– Бирортасини ҳам ташлай кўрма! – деди.

Улар тоғ чўққисига кўтарилишди. Қаршидаги водийда бир нечта похол уй қаторлашиб турарди. Худди биров тайинлаб қўйгандек улар қояда ёнма-ён ўтиришарди. Атрофда ғайриоддий осудалик ҳукмрон, ҳавони кузнинг жазирамасида қуриган ўт хиди тутган.

– Ҳов, анави қандай гул бўлди?

Тик қояда пастга қараб осилиб тушган гул пояларидаги ғуж гуллар қийғос очилганди.

– Печакгулга ўхшар экан. Сеулдаги мактабимизда танаси печакгулга ўралган бир дарахт бўларди. Анави гулларни кўриб, ўша дарахт тагида бирга ўйнаган дўстларим ёдимга тушди.

Қиз аста ўрнидан туриб, тик қоя томон кетди. Ғунчалари ғуж гул поясини ушлаб тортди. Поя осонгина узиладиган эмасди. Бор кучи билан тортган эди, сирпаниб кетиб, қояга бориб ёпишди.

Йигит ирғиб туриб, қиз томон югуриб кетди. Қиз қўлини узатди. Йигит уни тортиб чиқарди ва ичида “ўзим узиб берсам бўлмасми”, деб ўқинди. Қизнинг шилинган ўнг тиззасидан қон сизаётганди. Йигит беихтиёр тирналган жойга лабларини босди ва авайлаб қонни шимган бўлди. Кейин ниманидир хаёл қилиб, ўрнидан турди-да, югуриб кетди. Бир оздан сўнг ҳаллослаб келиб:

– Буни боссанг яхши бўлади, – деди.

Йигит қарағай баргларини чайнаб, қизнинг ярасига қўйди, сўнг поянинг гули ғуж жойидан тиши билан узиб, қизга олиб келди.

– Анави ерда бузоқ бор экан, юр, ўша ерга борамиз!

Сариқ доғлари бор бузоқнинг бурнига ҳали халқа ўтказилмаган экан. Йигитча нўхта учидан маҳкам тутиб, ёнларини қашлаган бўлди ва бир сакраб уни миниб олди. Бузоқ “мў-мў” лаганча бир жойда айлана бошлади. Қизалоқнинг оппоқ юзи, пушти свитери, кўк юбкаси, бошидаги гулчамбари – ҳаммаси қўшилиб, бир катта гулдастага ўхшаб қолди. Йигитнинг боши айланиб кетди, бироқ йиқилмади. У бузоқнинг устида мағрур ўтирарди. Қиз масхаралолмайдиган, фақат угина қилиши мумкин бўлган иш эди бу!

– Ҳой, сенлар нима қиляпсанлар у ерда?

Пичан оралаб бир фермер келарди. Йигит шошиб бузоқ устидан тушди. “Бузоқнинг бели синиб қолади-ку, нима қиляпсан уни миниб олиб”, деб сўкиб берадиганга ўхшарди. Бироқ чўққисоқол фермер қиз томонга бир қараб қўйди ва қозикдан бузоқни бўшатиб:

– Тезроқ уйларингизга боринглар, жала қуйиб юборади ҳозир, – деди.

Ростданам уларнинг тепасида бир тўп қора булут қуёшни тўсиб турарди. Бирдан бўрон бошланиб қоладигандек, шамол увиллаган товуш чиқариб эсмоқда эди.

Осмондан йирик-йирик томчилар туша бошлади. Улар болаларнинг бошига тик-тик этиб тегмоқда эди. Ҳаял ўтмай ҳавода йўл-йўл чизик ҳосил қилиб, ёмғир шаррос қуйиб юборди. Ёмғир орасидан полиз томонда бир қапа кўринди. Ўша ёққа тезроқ бориб, ёмғирдан сақланиш

керак. Капанинг устуни бир томонга қийшайиб зўрға турарди. Бирок ёмғирдан сақланиш учун бирдан-бир пана жой шу, шу боис у қизни етаклаганча ўша қапа томон чопди.

Қизнинг лаблари кўкариб кетган, нозик елкалари майин титрарди. Йигитча пахтали жакетини ечиб, қизнинг елкасига солди. Қиз бир лаҳза кўзини ёмғирдан олиб, йигитга миннатдорона қараб қўйди, лекин бирор сўз айтмади. Кейин тақиб олган чамбари орасидан синган гулларни олиб ташлади.

Қиз турган жойга чакки ўта бошлади. Бироздан сўнг бу ерда ҳам жаладан пана бўлишнинг иложи бўлмай қолди. Йигит ташқарига чиқиб, ниманидир ўйлаганча, дала томон югуриб кетди. У тариқпоя ғарами ичини ўйди, сўнг ёнига бошқа ғарамни келтириб уйди. Ичини янада каттароқ ўйди. Чўккалаб ўтирса бир киши сиғадиган жой ҳозирлади.

Ғарам ичига ёмғир тушмаётган эди. Фақат қоронғи ва торлиги учун унчалик ҳам қулай эмасди. Йигит ғарам олдига чўкди. Елкасига тушган ёмғирдан буғ кўтарила бошлади.

Қиз шивирлаган каби: “Бу ёкка кириб ўтир”, – деди.

– Ҳечқиси йўқ, – деди йигит қатъий.

Қиз яна: “Бу ёкка келиб ўтира қол”, – деди.

Йигит уялганидан бир сўз айтмай, қизнинг ёнига кирди. Бу ёкка югуриб келаётганларида қиз тақиб олган чамбар бутунлай титилиб бўлганди. Аммо қизга энди фарқи йўқ. Ивиган йигитнинг танасидан тер хиди анқиб кетди. Аммо қиз бошини буриб олмади. Аксинча, йигитнинг иссиқ нафасидан қалтираётган вужудида аллақандай ҳисни туйди.

Жала остида шовқин солаётган тариқ шохларининг овози бирдан тинди. Атроф ёришиб кетди.

Қизалоқ билан йигитча ғарам ичидан чиқишди. Узоқда эмас, рўпараларида қуёш кўзни камаштирар даражада чарақларди. Соё олдигача келишди, соё ҳар қачонгидан кўра тўла, ўзанига сиғмай оқмоқда эди. Қуёш ботаётганидаги каби қип-қизил, сел суви пўртанали эди. Югуриб ўтиб бўлмасди.

Йигит елкасини тутди, қиз итоаткорона бўйсуниб, унинг бўйнидан кучиб олди. Кечиб ўтаётганида сув йигитнинг тиззасигача келди. Қиз йиғламоқдан бери бўлиб: – “Вой, онажон!” – деганча йигитнинг бўйнидан маҳкам кучоқлаб олди.

Дарё ёқалаб кетишар экан, куз осмони бироз олдин қандай бўлса, шундай, булутсиз, худди ҳеч нарса рўй бермагандек мусаффо ва кўм-кўк эди.

* * *

Йигит ҳар куни дарё ёқасига чошиб келарди, лекин қизалоқ шу бўйи қорасини кўрсатмади. Таътил вақтида ўйин майдончасини ҳам кўздан кечирди. Бешинчи синф қизларини пинҳона кузатди. Аммо қизни улар орасидан ҳам тополмади.

Бугун ҳам йигитча чўнтагидаги силлиқ тошни бармоқлари орасида ўйнай-ўйнай дарё бўйига келди.

Шунда бирдан дарё қирғоғида ўтирган қизга кўзи тушди. Йигитчанинг аъзои бадани титраб кетди.

– Касал эдим.

Чиндан, қиз рангпар кўринарди.

– Ўша куни жалада қолиб кетганимиз учун эмасми?

Қиз бошини аста қимирлатди.

– Энди тузукмисан?

– Йўқ, ҳали ҳам...

– Унда ётишинг керак.

– Жуда зерикиб кетдим... Айтганча, ўша куни жуда кизик бўлди...

Аммо қаердан тегди экан, билмайман.

Қиз пушти свитерининг олд томонини кўрсатди. Кийимига қора-кизғиш, лойқа сувга ўхшаш ранг уриб қолганди.

Қизнинг юзида қулгичлар кўринди.

– Бу қандай ранг бўлиши мумкин?

Йигит свитернинг олд томонидан кўз узмай қараб турарди.

– Ҳа, эсимга тушди, – деди бирдан. – Ўша кун сойдан ўтаётганимизда сени опичлаб олгандим, эсингдами? Ўшанда менинг кийимимдан юққан ранг бўлса керак.

Йигит қизариб кетганини сизди.

Йўлнинг айрилишига етганда қиз:

– Бугун эрталаб уйимизда хурмо узишди. Эртага маросим қилишмоқчи... – деди ва йигитга бир ҳовуч хурмо узатди. Йигит тўхтади.

– Еб кўр. Бобом ўзи етиштирган, жудаям ширин.

Йигит ҳовучини очиб, хурмоларни олди.

– Йирик-йирик экан.

– Айтганча, бу галги маросим ўтиши билан уйни топширадиган бўлди.

Йигит бу ҳақда олдинроқ ота-онасидан эшитганди. Уста Юн неварасининг Сеулдаги бизнеси касодга учраганини, энди қишлоққа қайтиб келолмаслигини биларди. Шунинг учун қишлоқдаги уйигача бировларга кўш қўллаб топшираётгандилар.

– Нимагадир мен кўчиб кетишни хоҳламаяпман. Лекин бу ота-онаминг ишлари, нима ҳам қила олардим...

Қизнинг қоп-қора кўзлари мунга тўла эди.

Қиз билан хайрлашиб келаётганида йигит қизнинг кўчиб кетаётганини ичида бир неча бор такрорлади. Афсус-надомат ёки қайғу ҳис қилмади. Бироқ у айна чоғда ўзи шимиб кетаётган хурмо таъмини билмаётган эди.

Кечқурун йигит Док Ши бобонинг ёнғоқзорига борди. Кеча мўлжаллаган дарахтига чикди ва тайёрлаб қўйган таёғи билан шохларни савалади. Ёнғоқлар шувиллаб дув-дув тўкилди. Йигит ич-ичидан совуқ қотди. Аммо кейин ёнғоқ шохларини бирданига бор кучи билан силкитди.

Қайтаётганида биров кўрмасин деб шох-шаббалар қалин, ой ёруғи унчалик тушмаётган йўлдан юрди. Икки кундан кейин кузги ой тўладиган. Қоронғилиқдан илк бор миннатдор бўлди. Қаппайган чўнтагини пайпаслаб кўйди. Сўнг чўнтагига қўл солиб, ёнғоқ пўстини бир қўли билан арчишга уринди, бармоқларини шилиб юборди, бу унчалик ҳам осон иш эмасди. У фақат Док Ши бобонинг ёнғоғини тезроқ кизга олиб бориш ҳақида ўйларди, холос. Шунда миясига бир фикр урди. Қизга кўчиб кетишидан олдин дарё бўйига охириги бор келишини илтимос қилмаган эди. Аҳмоқ, ғирт аҳмоқ!

Кейинги кун, мактабдан келса, дадаси янги кийимларини кийиб, қўлида товук кўтариб олган эди.

– Қаерга кетаяпсиз? – сўради йигитча.

Ўғлининг саволига жавоб бермай, дадаси кўтариб олган товукнинг вазини чамалаб сўради:

– Шу бўладими, нима дейсан?

Онаси тўр халтани тутқазиб:

– Бир неча кундан бери “қа-қақ”лаб тухум босгани жой қидиради. Унчалик катта бўлмаса ҳам семизгина, – деди.

Йигитча бу гал онасидан дадаси қаерга кетаётганини сўради.

– Эски қишлоқ мактаби яқинидаги қари Юнникига кетаяптилар.

Маросим дастурхонига кўйишса деб...

– Ундай бўлса, каттароғини олиб боринг. Анави хўрозни ...

Бу гапга дадаси қаҳ-қаҳ уриб кулиб деди:

– Мишиқи, товук катта бўлмаса ҳам хўроздан яхшироқ.

Йигит хижолат тортди, китобларини улоктириб оғилхонага кетди.

Худди пашшани ўлдирмоқчи бўлгандай молнинг биқинига бир туширди.

Дарё суви ўзанига сиғмай оқарди.

Йигит қиз билан айро кетадиган йўлдан ўнгга юрди. Шолғом даласи бошидан қаради, кўм-кўк осмон остида эски қишлоқ кўзга яқин кўринди.

Эртага қизнинг оиласи Янгпёнгга кўчиб кетаётганини ота-онасидан эшитди. У ерда кичкина дўконни ижарага олишар экан. Йигит чўнтагидаги ёнғоқларни бармоқлари билан ўйнаганча, бир қўли билан, ўзи билмаган ҳолда, қамишгулларни букиб, синдириб борарди.

Кечкурун йигит ўрнига ётгач ҳам шуларни ўйлади: эртага борсамикан... Шунда уни кўрармикан...

Кейин уйку элтиб, кўзларини юмди.

– Дунёнинг ишлари ҳам қизиқ-да...

“Эски қишлоққа кетган дадаси қачон келди экан?”

– Уста Юннинг уйини айтаман. Бор-будини сотиб, яшаётган уйигача бировнинг қўлига топширсаю, яна ота-онасидан олдин боласи ўлиб ўтирса...

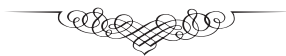
Жинчирокнинг хира ёруғида қатим тортиб ўтирган онаси сўради:

– Эвараси оилада ёлғиз фарзандмикан?

– Ҳа, асли иккита бўлган, биттаси кичкиналигида ўлган экан...

– Эсиз, энди бошқа боласи бўлмаса шўрликларнинг ҳоли нима кечади?

– Билмадим. Бу гал қиз узок касал бўлиб ётган. Дори-дармон қилиб тузукроқ қаратишмаган. Энди уста Юннинг авлодлар риштаси шу билан узилади... Аммо, қара, тушмагур қиз кичкина бўлса ҳам бало экан. Яна билмадим, ўлими олдидан шундай деганми-йўқми? Ўлганимдан кейин, кийиб юрган кийимларим билан кўминглар, дебди...

Улуғбек САИДОВ
ҚУЛЛИК ВА ЎЗЛИК

Бугунги кунда дунё ҳамжамиятини айрим муаммолар ташвишга солмоқда. Яқин Шарқ, Европа, Украина, Африка минтақасидаги бир қатор мамлакатларда содир бўлаётган воқеалар бугун тафаккури уйғоқ бўлган ҳар бир инсонни хавотирга солмай қўймайди. Дунё барқарорлигига жиддий хавф солаётган яна бир бало – “Ислом давлати” деб ном олмиш норасмий ташкилотнинг ақл бовар қилмайдиган хунрезликлари. Урушнинг ўзи даҳшатли ҳодиса, зеро, оқибати – қон, ўлим, навқирон ёшида ҳаётдан кўз юмган одамлар, ушалмаган орзулар, бегуноҳ қурбонлар, вайронгарчилик... Янада даҳшатлиси – “Ислом давлати” жангарилари асир олинганларни худди молдек сўйгани, бу ҳам етмагандек, ишларини бутун дунёга намойиш этаётгани. Аммо мени бу воқеаларда бошқа бир масала ўйлантириб қўйди. Нима учун ўша, қатлга маҳкум этилганлар оз бўлса-да, қаршилиқ кўрсатишмайди? Ахир ўлим муқаррар экан, ҳеч бўлмаса, инсонлик шаънини ҳимоялаб ўша пичоқ тутганларга ҳамла қилса бўлади-ку. Бундай аччиқ қисматга унсиз бўйсунмиш, бошини кундага итоаткорона қўйиб беришнинг сабаби нимада?

Ироқдаги, Суриядаги даҳшатли қатллар манзараси таъсирида пайдо бўлган мазкур саволга жавоб излаш асносида хотирага Франц Кафканинг “Жараён” асари келди. Унда Йозеф К.ни суд қилишади. Аммо у ўзининг нимада айбланаётганини ҳам, судда ўзига қандай ҳукм чиқаришганини билмайди ва билишга ҳаракат ҳам қилмайди. Суд тугади, у баъзан ҳукм чиқарилганидан шубҳаланади ва одатдагидек ҳаёт кечираверади – севади, овқатланади, газета ўқийди... Анча фурсат ўтгач, унинг олдида яхши кийинган, ўта хушмуомала икки жаноб келиб, ўзлари билан бирга боришни таклиф этишади, уни шаҳарнинг овлоқ бир четига олиб боришади, бошини тош устига қўйишади ва чавақлашади. У эса унсиз, ҳеч нарса сўрамай, итоаткорлик билан барча талабларга кўнади. Ўлишидан олдин у фақат биргина гапни айтади: “Худди итдек”. Кафканинг баён усули инсон ҳаёти қанчалар ғалати эканлиги-ю унинг ўз қисматини қанчалар жўн қабул қилиши билан боғлиқ бу номутаносибликни одатий бир ҳолдек намоён этади. Яна савол: нега?

* * *

Гапни бир қиёсдан бошласак. Табиий офатлар ичида энг даҳшатлиси ер кимираш бўлса керак, чунки у содир бўлганда, инсон ўзини йўқотиб

* Улуғбек Саидов – филология фанлари номзоди, доцент.

кўяди, у мустақкам таянч деб ҳисоблаган замин бир зумда омонатга ўхшаб қолади. 1966 йили Тошкент шаҳрида содир бўлган зилзила пайти мен 9-10 ёшларда эдим. 26 апрель куни тонг сахарда гулдураган товуш келди, ер ҳаракатга тушди, уй деворларига жон киргандек чайқала бошлади. Ҳаммани ваҳима босди ва даҳшат ичида ташқарига отилдик. Кейинчалик билсак, шаҳардаги кўп бинолар вайрон бўлган, қурбонлар ҳақида ҳам хабар келган... Кучли зилзиланинг оқибати даҳшатли бўлади. Бироқ табиий зилзилалардан кўра инсон учун рухий-маънавий зилзиладан хавфлироғи йўқ.

Инсон қалбини рухий-маънавий зилзилалардан асраш мумкинми? Мумкин, албатта, бунинг учун унинг асл сабабини билиш ва ўз вақтида олдини олиш керак. Инсонни инсонлик мартабасидан маҳрум этадиган, дунёни издан чиқарадиган нафс, ғараз, ғазаб, нифок, ғийбат, адоват каби иллатлар рухий зилзилалар уйғотади, у эса, ўз навбатида, инсон ҳаётини издан чиқаради. Зеро, донишманд Ибн Сино айтганидек: “Вужуд руҳнинг амрига мойилдир”. Аммо зулм уруғларининг макони – одамзоднинг қалби, онги. Инсон қалбини вайрон этувчи зилзилаларнинг сабабларини излаб кўрайлик. Инжилда тилга олинган донишманд Агур ерни ларзага келтирувчи нарсаларни таърифлайди: “Учдан ер силкинади, тўртини кўтара олмайди: шоҳ бўлган кулни; тўйиб нон еган тентакни; турмушга чиққан шарманда аёлни ва ўз бекасининг ўрнини эгаллаган хизматкорни”. Бу ҳолатлар ичида аслида бугунги жамиятимизда даҳшатли ёвузлик деб тан олинадиган нарсалар қаторига қирадигани йўқ. Аммо барча иллат ва ёвузликларнинг илдизи айни шуларда. Мазкур рўйхатда икки нарса бири-бирига яқин: шоҳ тахтига ўтирган кул ва бекасининг ўрнини эгаллаган хизматкор аёл. Ерни ларзага келтирадиган бу ҳолатлар нимаси билан хавфли? Луғатларда “кул” сўзи эксплуататорлик жамияти билан боғлиқ “хусусий мулк, мол қатори олиб-сотилган, бутунлай хўжайинга қарам бўлган, ҳеч қандай ҳақ-хуқуқ ва молу мулкка эга бўлмаган хизматкор”, деб талқин этилади. Инсон оддий буюмга айланади, унинг манфаат ва эҳтиёжлари билан ҳеч ким ҳисоблашмайди. Қадимги римликлар орасида “кул ё меҳнат қилиши, ё ухлаши керак”, деган нақл юрган.

Бироқ кулчилик муносабатлари қанчалик хунук бўлмасин, бизни ҳозирда кулликнинг бошқа бир, одам табиати, ички дунёси билан боғлиқ янада аянчлироқ, инсонлик мартабасига зид жиҳатлари қизиқтиради. Гап шундаки, куллик нафақат одамнинг жамиятдаги ўрнини, балки фикрлаш тарзини ҳам ифодалайди. Яна луғатларга мурожаат этайлик: “Кимсага кўр-кўрона хизмат қилувчи, бўйсунувчи; итоатгўй, малай, хизматкор”. Илмда бу борада махсус атама ҳам қўлланилади. Сервилизм бу – куллик психологияси, саждагўйлик, лаганбардорлик, малайлик, хушомадгўйлик. Бундай одамлар хўжасидан айрилганда эркин бўлмайди, куллик уларнинг юрагида бўлади. Қадим Хитой мутафаккирларидан бири бундан уч минг йиллар муқаддам айтган эди: “Агар золимни тахтдан ағдармоқчи бўлсанг, аввал ўз қалбингда унга ўрнатган тахтни йўқот”. Таҳқирланган, камситилган одамда куллик психологияси шаклланади. Куллик психологиясининг кўриниш ва белгилари кўп. Масалан, Арасту шундай ёзган: “Куллар орасида бўлганидек, ҳеч қаерда шунчалар ғазаб, шунчалар ҳасад, шунчалар ўзаро гина-кудурат ва нафрат йўқ, шунчалар ҳамжиҳатликнинг камлиги кўринмайди”. Юнон мутафаккири, назаримизда, куллик психологиясининг энг асосий жиҳат ва оқибатларини қайд этган...

* * *

Тарихга бир назар ташлайлик, зеро, ўтмиш масаланинг айрим жиҳатларига ойдинлик киритиши мумкин. Рим империяси қадимда энг қудратли давлатлардан бири бўлган. Маҳобатли меъморий ёдгорликларнинг қолдиқлари, қадимий ҳайкаллар ва бошқа обидалар ҳали-ҳанузгача одамларни ҳайратга солиб келади. Римликлар ишлаб чиққан санъат ва илм-фан меъёрлари, давлат бошқаруви, ҳуқуқ асослари ҳозирги давргача ўз йўналишида асос вазифасини ўтаб келмоқда. Хўш, унинг дунё харитасидан йўқолишига нима сабаб бўлган? Аксарият тарихчиларнинг фикрича, Римнинг қулашига асосий сабаб қулчилик бўлган. Албатта, империянинг улкан ҳудудини самарали бошқариш қийин эканини ҳам, римликлар “ёввойилар” деб атаган турли қабилаларнинг хуружларини ҳам эътибордан қочириб бўлмайди. Аммо ўтмишдаги бошқа давлатларнинг инқирози тарихи шундан далолат берадики, аксарият ҳолларда ташқи таҳдидлар эмас, айти ички таҳдид ва зиддиятлар қурт каби давлат асосларини ичдан кемириб қулатади. Хуллас, қулчилик одамларнинг онгини бузди, руҳиятини издан чиқарди ва бир пайтлар мард ва жасур римликларни заифлаштирди, нафс ва шаҳват бандасига айлантди. Шу ўринда қуллик психологиясининг яна бир жиҳати намоён бўлади: қулчилик муносабатлари нафақат қулларнинг, балки қулдорларнинг руҳиятига ҳам салбий таъсир ўтказди. Ҳозирги кунга назар ташласак, маълум бўладики, қуллик фақат узок ўтмиш билан боғлиқ ҳодиса эмас, бугун ҳам қуллик психологияси алоҳида одамларнинг ҳам, бутун халқларнинг ҳам эврилишига сабаб бўлмоқда.

* * *

Рус олими академик И.А.Павлов эркинлик ва қуллик рефлекслари атамаларини илмий истеъмолга киритиб, шундай ёзади: “Эркинлик рефлекси ҳайвонларнинг умумий хусусияти, ташқи таъсирга умумий жавоби, энг муҳим туғма рефлекслардандир. У бўлмаганда, ҳайвон тўқнаш келган ҳар қандай тўсиқ унинг ҳаётига хотима ясарди. Ҳаммамиз яхши биламизки, одатда эркинликдан маҳрум этилган ҳайвонлар айниқса, одам томонидан илк бор қўлга туширилган ёввойи ҳайвонлар тутқунликдан қутулишга ҳаракат қилишади... Биз яна бир бор қатъият билан таъкидлаймизки, элементар туғма рефлексларнинг рўйхатини тузиш ва уларни тавсифлаш ҳайвонларнинг барча хатти-ҳаракатларини тушуниш учун бениҳоя зарурдир. Бу амалсиз, “ҳайвон кўникиб қолган, унутган, эсига келган, ёдидан чиқарган” каби умумий тушунча ва сўзлардан нарига ўтолмай, ҳайвонларнинг мураккаб хатти-ҳаракатини илмий ўрганишда олдинга силжимаймиз. Ҳеч шубҳа йўқки, ҳайвонлар психологиясини тизимли ўрганиш бизнинг ўзимизни тушуниш ва ўзимизни бошқариш қобилиятини ривожлантиришимизга ёрдам беради. Ушбу фикрни келтирар эканмиз, биз, масалан, қуйидагини назарда тутамиз. Аёнки, эркинлик рефлекси билан бирга қулларча итоаткорликнинг ҳам туғма рефлекси мавжуд. Яхши маълум бўлган факт – кучук болалари ва кичкина итлар кўпинча катта итлар олдида орқасига йиқилиб, оёқларини кўтаради. Бунинг маъноси, ўзини кучли ихтиёрига топшириш бўлиб, одамларга хос тиз чўкиш, мукка тушишга ўхшайди, бу – қуллик рефлексининг ифодаси бўлиб, албатта, бунинг ҳаётий сабаблари

хам бор: атайлаб заифликнинг пасив ҳолатига кириш кучлининг агрессив реакциясини пасайтиради, аксинча, заифнинг кучсиз бўлса-да, қаршилиги кучлини асабийлаштириб ҳамлага чорлайди”. И.Павлов келтирган мисоллардаги тобелик кўринишларини ҳайвонот дунёсидаги яна кўплаб мисоллар билан тасдиқлаш мумкин, бироқ, фикримизча, бундай хатти-ҳаракатлар асосий инстинкт – жон сақлаш инстинктининг кўриниши, холос ва қуллик психологиясининг аниқ ифодаси бўла олмайди. Шу билан бирга, қуллик рефлексини аниқроқ тасдиқловчи мисоллар ҳам бор. Масалан, Жанубий Америкада айрим турдаги чумолилар вақти-вақти билан бошқа чумоли уяларига ҳужум қилиб, уларнинг личинкаларини олиб кетиши, сўнг уларни боқиб катта қилгач, қулдек ўзларига хизмат қилдириши аниқланган. Бу туғма қуллик рефлексига кириб, бу ҳақда мулоҳаза юритиш фикрида эмасмиз. Фақат бир мулоҳаза туғилади: мақоламизнинг бошида келтирган лавҳадаги жангарилар қурбонларининг тиз чўкиб ўлимни қабул қилишини ҳаётни сақлаш инстинкти билан ҳам, қуллик инстинкти билан ҳам тушунтириб бўлмайди, чунки уларнинг қатл этилиши аниқ ва улар жаллодлари қаршисида тиз чўкиб ҳаётларини сақлаб қолаолмайди. Шу ўринда бир эътироз туғилиши мумкин – Инсоннинг барча хатти-ҳаракатларини фақат жон сақлаш инстинкти дея баҳолаш қай даражада тўғри экан? Дарҳақиқат, юксак ният, улуғ ғоя йўлида ўзини жаллод кўлига унсиз топширган одамлар ҳам бор. Масалан, рус ёзувчиси А.Солженицин “ГУЛАГ архипелаги” асарида шўролар давридаги қатағонлар ҳақида мулоҳаза юритар экан, руҳан бақувват одамларни мисол келтиради. Улар ўзларига қўйилган ақлга сиғмайдиган айбларни бўйнилариغا олишган. Аммо қийноқлар азобига чидай олмагани учун эмас, жаллодларининг бу қурбонлик ватан, коммунизм ғалабаси учун ва яна ўша даврда муқаддас тушунча ҳисобланган алланималар йўлида кераклиги ҳақидаги сафсаталарига чин кўнгилдан ишонганлари учун бу тақдирга рози бўлганлар. Ҳазрат Навоий “Садди Искандарий” достонида Мажнуннинг жонига қасд қилиш ниятидан воз кечиши хусусида фикр юритиб, Арасту тили билан шундай дейди:

*“Эрур жонсиз ўлмоқ, ўлимдан хатар,
Вале онсиз ўлмоқ ўлимдан баттар”.*

Яъни, ишқ тақозо қилган ишни ақл ман эта олмайди, зеро, ишқ жондан азиздир. Бироқ бу ҳикматни “Ислом давлати” жангариларининг қурбонларига нисбатан ҳам, Кафка қаҳрамонига нисбатан ҳам қўллаб бўлмайди. Уларда оддий мутелик, қисматга қаршиликсиз кўниш, яъни шунчаки қуллик психологиясининг намоён бўлишини кўрамиз, холос. Бу ҳикматни, чуқурроқ ўйлаб кўрилса, Солженицин тилга олган одамларга нисбатан ҳам қўллаб бўлмайди, зеро, уларда қулликнинг бошқа бир кўриниши – ақида қуллиги намоён бўлади. Бу ёлғон ақидаларга тобе бўлган онгнинг мутелиги, англамаган қуллик. Ҳассос файласуф Н.Бердяев бундай заҳарли ақидаларнинг илдизларини коммунистик ақида мисолида яхши очиб берган: “...Инсон ўз ҳақиқатини қатъий маъқуллаши мумкин эмас, ҳақиқат бу – инқилобий пролетар кураши туғдирган ва пролетариат ғалабасига хизмат қиладиган нарсадир. Ҳар қандай тоталитар тузум, масалан, коммунистик ёки фашистик тартибот таянадиган ақидалардан бири – умумманфаат йўлида алоҳида одамнинг қурбон бўлиши хайрли эканлиги ҳақидаги фикр”.

Унда “ер юзида халифа қилиб яратилган” инсон руҳиятидаги бундай эврилиш сабаблари, куллик психологиясининг илдизлари қаерда яширинган?

* * *

Мутелик кўринишлари ҳам, сабаблари ҳам, даражалари ҳам турлича. Ҳар бир ҳолат учун ўз жавобини излаш керак. Хусусан, индивид даражасида одамнинг мутелик ҳолатига тушиши, масалан, раҳбар олдида, ҳоким олдида, яъни тақдири, ҳаёти, келажаги қўлида бўлган бошқа одам олдидаги мутелигини бир жиҳатдан ўша ҳаётни сақлаш инстинкти билан боғлаш мумкин. Шунинг учун айрим одамлар, масалан, иш жойини, тирикчилик манбаи, ҳаётий маконини сақлаб қолиш ёки фарзандлари келажагига зиён етказмаслик ўйида, қолаверса, тинчлигини бузмаслик учун виждони, ҳамияти, ўзлигидан воз кечади, хожасининг кулларча итоатгўй хизматкорига айланади. Улуғ файласуф Гегелнинг бир фикри ҳукмронлик ва тобелик муаммосининг моҳиятини очиб беради: “Кимдир куллик ҳолатида эканлиги унинг ўз иродаси (ихтиёри) га асосланган, худди шундай халқнинг эзлиши, агар у содир бўлган бўлса, унинг ўз иродасига асосланган. Шундай экан, куллик ва истибдод нафақат кулларга эга бўлган ёки жабр-зулм ўтказётганлар, балки кул ва жабрланганларнинг ўзларининг ҳам ҳақсиз ишидир”. Куллик психологияси кулларнинг ўзини ҳам, кулдорларни ҳам бирлаштиради. Жабр-зулмга асосланган муносабатлар уларни золимлар ҳам, мазлумлар ҳам инкор этмаганлиги туфайли яшайди ва бир одам бошқалар устидан ҳокимликни зўрлик билан қўлга олганда бу узурпаторни ҳам, унинг қурбонини ҳам бузади.

Кулликнинг ҳар қандай шакли, у хоҳ сиёсий тизим, ҳақсиз меҳнат бўладими ёки зўравонлик, бундан қатъий назар, инсонни, унинг кетидан эса жамият ва давлатни таназзул томон етаклайди. XX асрнинг ўзида Германиядаги, Италиядаги фашистик тартибот ва унинг аянчли оқибатлари бунинг ёрқин далилидир. Кези келганда, бугунги кунда Араб дунёсида, Украинада содир бўлаётган воқеаларни ҳам тилга олиб ўтиш мумкин. Буларнинг бари – куллик психологиясининг оқибатлари. Немис ёзувчиси Генрих Манн бундан юз йил муқаддам ёзган “Содик фуқаро” романида куллик психологиясининг миллат, давлат тақдиридаги оқибатларини ёрқин мисолларда очиб берган. Асар қаҳрамони Дидрих Геслингга – чинакам қарол. У қароллар каби хожасига шунчаки итоат этмайди, у бундан роҳат олади. Бир пайтнинг ўзида, у мустабид кайзерга қаролларча бўйсунар экан, ўзи ҳам қаттол хўжайин бўлишни орзу қилади. Ёзувчи бунда хўжайин билан қарол ўртасида аслида ҳеч қандай фарқ йўқлигини кўрсатади. Дидрих ўзининг “севимли ҳукмдори”га ўхшашга ҳаракат қилади, бунга у эришади, чунки кайзернинг ўзи ҳам унга ўхшайди. Улар эгизаклардек: император унинг ёнидан ўтиб кетаётганда, кули ўзига ўхшаш эканлигини кўриб, қошини чимиради. Боз устига, кайзер ҳам, Дидрих ҳам бир хилда қабиҳ, бир хилда сурбет, бир хилда қўпол ва золим, фарқи фақат уларнинг эгаллаган даражасида. Афлотун “золимнинг ўзи – кул” деганда, ҳақ бўлган.

Бу асарда ёзувчи гротеск усулини қўллаган дейилади. Аммо ҳаётдаги, хусусан, яқин ўтмишдаги ҳолатлар билан қиёс қилсак, муболаға эмас, деган фикрга келиш мумкин. Масалан, миллионлаб одамларни қатағон қилган Сталин ўлганда минглаб одамлар чин кўнгилдан кўз ёш тўқкани,

хушидан кетиб йиқилгани ёки Хрущев ҳокимият тепасига келганда, у кийган украинча кўйлақлар модага айлангани, совет даври раҳбарлари қора рангдаги машиналарда юриши одат бўлганда, оддий кишилар айна шу рангдагисини харид қилишга интилгани сингари мисоллар бор гап. Мутеликнинг бу ва бошқа кўринишлари собиқ шўролар ҳукуматининг изчиллик билан олиб борган халқни тобе қилиш сиёсати оқибатларидир. Бу сиёсатнинг асл моҳияти, назаримизда, рус файласуфи Н.Бердяев сўзларида яхши очиб берилган: “Жамият ҳаётида инсонийлик жамиятнинг маънавий ривожланганлиги даражасига боғлиқ... Инсонийлик ҳар қандай жамиятнинг асосидир... Биз давлат, жамият, миллатни эмас, инсонни олий қадрият деб тан олган жамият учун курашмоғимиз керак. Одамлар оммасини олдига нон ташлаб ва томоша кўрсатиб бошқаришган ва худди шундай бошқаришни давом эттиришмоқда, мифлар, диний маросим ва байрамлар, гипноз ва тарғибот воситасида, ҳаммасидан кўра кўпроқ қонли зўравонлик билан бошқаришмоқда”.

* * *

“Инсон – ижтимоий мавжудотдир”, – деган эди буюк аллома Афлотун. Шундай экан, инсонда мутелик илдиэларини жамиятнинг ўзидан излаш керакдир? Қолаверса, Куръонда айтилмиш: “Биз инсонни имтиҳон қилгувчи бўлган ҳолимизда аралаш бўлган нутфадан яратдик. Бас, уни эшитгувчи, кўргувчи қилиб кўйдик. Дарҳақиқат, Биз уни хоҳ шуқр қилгувчи мусулмон бўлсин ва хоҳ кўрнамак кофир бўлсин (тўғри) йўлга ҳидоят қилдик” (76: 2,3). Оллоҳ ўзининг барча сифатларини инсонга инъом этиб, тўғри йўлга ҳидоят қилган экан, ундаги эврилишлар сабабини жамиятдан излаш табиийдир. Ижтимоий мавжудот сифатида инсон жамиятда ўз ўрнини топишга, унинг ажралмас қисмига айланишга интилади, жамият талаблари, улар қандай бўлишидан қатъи назар, исталган, анланган ёки нотўғри анланган ўз хоҳиш-истакларига мувофиқ деб ҳисоблайди. Бунда у жамиятда эгаллаган ўрнига кўра етакчи ёки югурдак бўладими, кул ёки кулдор бўладими, аҳамияти йўқ. Агар “Мен”нинг моҳиятини шахсий салоҳияти, фикр-қарашлари эмас, фақатгина жамиятдаги мавқеи белгиласа, бу мутелик учун замин ҳозирлайди. Бундай одамнинг ижтимоий роли йўқолса, руҳий бўшлиқ пайдо бўлади. Аниқроғи, руҳий вакуум, зеро, бўшлиқ бирон-бир мазмун билан тўлиши мумкин, аммо вакуум – йўқ.

Бу ҳолатнинг инсон учун ҳам, жамият учун ҳам хавфли жиҳатларини аён этишга, назаримизда, қуйидаги мулоҳаза ёрдам беради. Аслини олганда, Инсон тафаккури тарихи бу – Ҳақни, ҳақиқатни излаш тарихи. Барча Мағрибу Машриқ алломаларининг таълимотлари ҳақиқат йўлидаги изланишлардир. Кишилиқ тарихидаги сон-саноксиз урушу инкилоблар айна ҳақиқат байроғи остида кечган. Аммо муаммо шундаки, ҳар бир одамнинг ўз ҳақиқати бор. Қадим юнон файласуфи Протагор айтганидек: “Ҳар бир нарса ҳақида икки, бир-бирига зид фикрни айтиш мумкин”. Ундай бўлса, асл ҳақиқат нимада? Жавоби қийин савол. Қадим Хитой мутафаккири Хуайнань-цзи дейди: “Агар барча одамлар ҳақиқат нимада эканлигини билганида, дунё ишлари силлиқ кечарди ва олам боши берк кўчага кириб қолмасди”.

Жамият ва шахс муносабатлари доирасида ҳақиқат борасидаги баҳслар эрк ва қуллик атрофида кечади. Янги даврда бу борадаги

фикр-ғояларни, фикримизча, икки, моҳиятан бир-бирига зид асосий йўналишга бўлиш мумкин. Бири инсон эркини жамоа билан боғлиқликда кўрган К.Маркс таълимоти. У таълимот собиқ совет тузумида ҳукмрон мафкурага айланган эди. Пролетар диктатураси мафкурасига биноан алоҳида шахснинг “беғараз ҳақиқати” бўлиши мумкин эмас, зеро, марксизм таълимотига кўра, “ҳақиқат ва адолат”ни пролетариатнинг синфий кураши белгилайди ва фақат пролетариат ғалабасига хизмат қилиши керак. Энг ишончли фактлар билан боғлиқ бўлган ҳақиқат, агар у пролетар инқилобига зиён етказса, ёлғонга айланади, ёлғон эса пролетар курашининг муҳим жиҳатига айланади. (Ўз вақтида шахс эркинлигини оёқости қилувчи шўро мафкурасининг фожиали оқибатларидан рус файласуфи Николай Бердяев огоҳ этган эди. Минг афсуски, унинг сўзларига ҳеч ким кулоқ тутмади: тарихда кўп учрайдиган ҳолат юз берди – мутафаккирнинг овозини оломоннинг ўкириги босиб кетди).

Ғарб жамиятшунослигининг таниқли вакили Фридрих Август фон Хайек фикрича, айти Маркс (ва яна Гегель, Кант, Фейербах) ғоялари XX аср тоталитар тузумлари ўсиб чиқишига асос бўлди. “Куллик томон йўл” китобида “янги куллик” ҳақида мулоҳаза юритар экан, у мазкур тушунчани авторитар бошқарув билан эмас, жамиятнинг тоталитар тузилиши билан боғламоқни назарда тутди. Яқдиллик, ҳамфикрлик, ҳамжиҳатлик, яъни, инсониятни эзгулик йўлида бирлаштиришга қодир кадриятлар тоталитар тузум шароитида одамларни кул қилиш қуролига ва мақсадга осонлик билан эришиш воситасига айланади. Шунинг учун бундай давлат, жамият бошдан-оёқ сиёсийлашади: фақатгина давлат белгилаган мақсадларга қўшилганларгина унинг аъзоси сифатида тан олинади; ҳар қандай одам ва ҳар қандай ходиса умумишга кераклигига қараб баҳоланади. Умумқабул қилинган фикрга қўшилмайдиганлар давлат билан келишмаслик сифатида, яъни сиёсий ҳаракат сифатида талқин этилади. Илм-фан, санъат ҳам “ижтимоий буюртма”га хизмат қила бошлайди. Сўз эркинлиги, фикр эркинлиги ўлади. Ижтимоий фанлар “қарсак назарияси” билан алмаштирилади. Янги одам шаклланади – унда виждон, тўғрилиқ туйғусининг ўрнини жамоага дахлдорлик туйғуси эгаллайди. Хуллас, одамлар психологиясида жиддий ўзгариш содир бўлади. Шахсий ташаббус ва масъулият синади, кадриятлар эврилади, “юртга келган тўй”, “кўпчилик нима бўлса, биз ҳам шу” каби ҳикматлар баҳона киши ўз муаммоларини ҳал этиш ўрнига, “берса – еймиз, бермаса – ўламиз”ни ҳаётий фалсафасига айлантиради. Тоталитар тузум шароитидаги одамнинг, жамиятнинг маънавий-ахлоқий эврилиши унинг энг оғир оқибатларидан биридир, зеро, хивич ва калтак остида ишлашга ўрганган одамнинг аслига қайтиши маҳол. Ҳали-ҳанузгача айримлар дунёқарашида учраётган мутелик белгилари бунинг ёрқин мисоли бўла олади. М.Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” асаридаги иблис билан тўқнаш келган персонажлар жон сақлаш илинжида терговчидан зирҳланган камерага қамашларини сўрайди. Ҳа, инсонни инсон қиладиган ҳар қандай кадриятнинг ўрнини ҳайвоний жон сақлаш инстинкти эгаллаган киши учун қафасдан кўра азизроқ макон бўлмайди. “Золимни унинг қаршисида кўрқув ҳис қилган оломон дунёга келтиради”, – дейди Н.Бердяев. Ундай одамга халоскорнинг кераги йўқ.

Юқоридаги мулоҳаза ва ҳолатлар Ф.Нитшенинг фалсафасини

чукурроқ англашга, унинг ҳар қандай жамоавийликни шахс эркини поймол этувчи макон сифатида талқин этиши сабабларини чукурроқ англашга ёрдам беради. Файласуфнинг қуллик ва эркинлик борасидаги асосий мулоҳазалари насроний дини атрофида кечади, зеро, унинг наздида насронийлик – заиф, хўрланган, муте одамлар дини, у инсоннинг тафаккур эркинлиги, ҳаракат мустақиллигини инкор этади. Боз устига, диний ақидапарастлик, ҳар қандай ақидапарастлик сингари ўзи суяниши мумкин бўлган иродаси синдирилган одамларга муҳтож.

“Инсонда банда ва иждокор жамланган: унда буюм, синиқ парча, лой, тупроқ, маънисизлик, хаос бор; аммо инсонда иждокорлик, яратувчанлик, темирдек мустаҳкамлик, илоҳий томошабин ва еттинчи кун мужассам”. Нитше инсондаги ана шу зиддиятга эътиборни қаратиб, ундаги бандаликни шакллантирувчи ижтимоий муносабатларни танқид қилади, “кучли одам” номини олган “яратувчи”, “иждокор”ни шакллантириш ғоясини илгари суради.

Тарихдан бир лавҳа: демократиянинг бешиги бўлган қадимги Юнонистон қуллар меҳнатига таянганлиги маълум. Қизиғи шундаки, у ерда юнонлар эмас, фақат улар “варвар” (ёввойи) деб атаган халқлар қул қилинган. Балки буни миллатпарварлик ифодаси деб ўйларсиз? Йўқ, асло. Гап шундаки, у даврда юнонлардан яхши қул чикмаслиги ҳақидаги фикр мавжуд эди, чунки уларда айни варварларга хос бўлган қуллик менталитети етишмайди. Шунинг учун ҳам улугъ юнон шоири Эсхил “Эронийлар” трагедиясида юнонларнинг эрон шохи лашкарлари устидан ғалабаси сабабини ўз халқининг мардлиги, жасорати ёки ватанпарварлиги билан эмас, юнонларнинг эркин халқ эканлиги, эронийлар эса ўз ҳукмдорига қулларча тобе бўлганлиги билан боғлаган. Бошқача айтганда, Эсхил урушдаги юнонларнинг ғалабасини жамиятдаги демократик тартибот тантанаси сифатида талқин этган.

* * *

Аммо жамият мавҳум тушунча эмас, у алоҳида одамлардан ташкил топади. Жамиятнинг ҳолати уни ташкил этган одамларнинг ҳолатига боғлиқ. Бас, шундай экан, киши қуллигининг илдиэларини шахснинг ўзидан излаш даркор. Рус файласуфи Н.Бердяев ёзади: “Инсон қуллиги борасидаги сўнгги ҳақиқат шундаки, одам ўзига ўзи қулдир. У объектив оламга қулликка тушади, аммо бу – ўз шахсий қарашлари қаршисидаги қулликдир. Инсон турли хил санамларга қул бўлади, аммо бу санамларни унинг ўзи яратган. Инсон доимо гўё ўзидан ташқаридаги нарсаларга қул бўлади, бироқ қулликнинг манбаи ўзининг ичида. Эрк ва қуллик ўртасидаги кураш ташқи, объективлаштирилган, хаёлдаги оламда кечади. Аммо экзистенционал нуқтаи назардан бу аслида – ички маънавий кураш. Бу аввало инсоннинг ўзи микрокосм (кичик олам – У.С.) эканлиги билан боғлиқ. Универсал, ўз оламида бўлган шахсда эркинлик ва қуллик ўртасида кураш кечади ва бу кураш объектив оламда акс этади. Инсон қуллигининг сабаби ташқи кучлар уни бўйсундирганида эмас, унинг ўзи қул қилувчи кучларнинг хатти-ҳаракатларини қулларча қабул қилишидадир. Масалан, тоталитар тузумда барча одамлар қул... Аммо бу қуллик ҳақидаги сўнгги ҳақиқат эмас. “Онғ” “борлиқ”ни белгилайди ва фақатгина кейинги жараёнда “онғ” “борлиқ” қуллигига учрайди. Қуллар жамияти инсоннинг ички қуллиги ҳосиласидир”.

Дарҳақиқат, киши ўзидаги мутеликни енггандагина атроф оламга кулликдан халос бўла олади, йўкса, оламу одамдан сабаб излаш бефойда.

Мутеликдан халос бўлмоқликнинг чораси – ўзликни англаш. Ўзлигини чинакам англаган кишигина индивиддан шахсга, “олам меҳвари”га айланади, ўзидаги мутеликни енгиш, олам ва одамга кулликдан халос бўлиш қувватига эга бўла олади. Шарқ алломалари инсон қалбини кўзгуга менгзашган. “Юзинг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама”, деган нақл бор. Аммо ойнанинг ўзи қийшиқ бўлса-чи? “Ойна эрса магар аслан бузук, Нур-жилолар бирла бўлмайдир тузук”, – дейди мавлоно Румий. Кўнгил ойнаси бузук бўлса, дунё эврилган ҳолда аксланади, қадрият иллатга, иллат эса қадриятга айланади. Шу тариқа давлат ва жамиятда ёлғон ақидаю сохта қадриятлар тарқала бошлайди.

Н.Бердяев одамларда уч ҳолат-кайфиятни кузатишини айтиб, шунга мувофиқ уларни “тўра”, “қул” ва “эркин”га ажратган. “Тўра ва қул ўзаро боғлиқ, бир-бирисиз яшай олмайди. Эркин одам эса ўзининг зидди билан алоқадорликка интилмайди”. Файласуфнинг фикрини мантиқий давом эттирилса, унда иллату фазилятлар одамлар ўртасидаги алоқа-муносабатларда намоён бўлади: зулм ёки мурувват мавҳум тушунчалар эмас, у кимнингдир кимгадир муносабатини аён этади.

* * *

Одамни махлуқот, жамиятни хароб, давлатни барбод этувчи омил – иллатлар. Уларнинг бари – куллик муносабатлари, одамлардаги куллик тафаккури ҳосиласи. Шунинг учун бир одам бошқаси устидан ҳукмрон бўлар экан, ҳаёт издан чиқади, инсон, унинг ортидан бутун жамият бузилади. Узоқ ва яқин тарих, ундан сабоқ чиқариб яратилган муқаддас китоблардаги мисоллар куллик тафаккурининг асосий белгиларини аён этади.

Авваламбор куллик одамларни шафқатсиз қилади. Қадимги Римда урф бўлган гладиаторлик жанглари бунинг ёрқин далили. Ёнма-ён яшаб бир товоқдан овқат еган қулар бир-бирини ўлдирган. Шунинг учун куллик тафаккури дўстлик ва муҳаббатни, мурувват ва раҳм-шафқатни идрок этмайди. Баъзан юзлаб одамларнинг қони тўкиладиган бундай томошалар минглаб одамларни ўзига жалб этган. Дастлаб Рим фуқаролари гладиатор жангларида салбий муносабатда бўлишган. Аммо кўп ўтмай бу шафқатсизлик одатий бир ҳолга айланган, боз устига, улар ҳатто ёшлар тарбиясининг муҳим воситаси деб топилган. Шафқатсизлик шу даражада тафаккурни бузиши мумкин экан. Харобалари бугунги кунгача сақланиб қолган қўхна амфитеатрлар бундай қонли одатларнинг унсиз гувоҳлари. Бироқ шафқатсизлик тарих саҳифаларида қолиб кетмади, куллик тафаккури сақланиб қолди. Бугунги кунда ҳам миллионлаб одамлар турли жангари ўйинларни кўриш учун боришади, телевизор орқали ҳавас билан кузатишади. Булар билан қаҳрини қондиrolмай, жангари фильмларни завқ билан томоша қилишади. Ёнига яна ғалаба қилиш учун қон тўкиш керак бўлган компьютер ўйинлари ҳам қўшилади. Қул қон кўришни истайди, шундай экан, кино ва телеиндустрия рейтингини ошириши учун тинимсиз қонли лавҳаларни намоёйиш этишади. Ҳозирги ёшлар минг йил аввалги ўзларининг римлик тенгдошлари сингари қонли манзараларни кўриб

хузур олишмоқда. Бу ҳам гиёҳвандликка ўхшайди: борган сайин “доза”ни оширмаса, хумор босилмайди. Томоша амалга кўчади. Бунинг энг ёрқин кўриниши сифатида дунёдаги минглаб ёшларнинг “Ислом давлати” жангарилари қаторига қўшилаётганини кўрсатиш мумкин.

Шафқатсизлик бошқа иллатларни келтириб чиқаради. Шундайлардан бири – исёнга мойиллик. Муҳими шундаки, кул қулликка қарши исён қилмайди, у шунчаки қулликка асосланган тизимда хўжа бўлишни истайди. Бир алломанинг сўзлари билан айтганда, “кул озод бўлишни эмас, ўз қуллари бўлишини орзу қилади”. Войничнинг “Сўна” романидаги бир лавҳада шакарқамиш плантацияларида ишлаётган негрлар ўзларига шахсий кул топади. Дарвоқе, қадимги Римда қулларга ўз қулларига эга бўлиш ҳуқуқига берилган. Ким билсин, римликлар кул табиатини билгани учун ва уларнинг исёни олдини олиш мақсадида бу ҳуқуқни жорий этгандир? Ҳар ҳолда, тарихдаги энг машҳур Спартак бошчилигида исён қилган қуллар биринчи навбатда кечаги хўжалари ўртасида гладиаторлик жанглари уюштиришгани маълум.

Кул менталитетининг эркин инсон тафаккуридан фарқи шундаки, қулда куллик тузумини йўқ қилиш нияти бўлмайди. Қулнинг мақсади – эркинлик эмас, тахт. Исён бу – юқорига кўтарилиш ва хўжасининг ўрнини эгаллаш воситасидир. Тарихдаги барча исёну инқилобларнинг натижаси бир хил – вайронгарчилик, ҳаётнинг издан чиқиши. “Бир кун жанжал чиққан уйдан қирқ кун барака қочади”, – дейди доно халқимиз. Бу “жанжал” давлат миқёсида кечса, ҳисобини олаверинг. 1917 йил инқилоби ҳам аслида қуллар исёни бўлган, натижаси эса маълум: қоғозда ёзилган эркин республикалар иттифоқи ўрнига қуллар империяси барпо этилдики, унинг одамлар онги ва руҳидаги оқибатлари ҳанузгача йўқолмаган. Унда тўкилган “қутлуғ қон”лар яхшилик келтирмаган. Қуллик психологиясининг оқибатларини кўриш учун тарих саҳифаларини титкилашнинг ҳам ҳожати йўқ – бугун дунёнинг турли чеккаларида содир бўлаётган хунрезликларга назар ташланса, бас.

Қуллик ахлоқни мажруҳ қилади. Қуллик бўлган жойда бузуклик авж олади. Рим империясида қуллардан фахш объекти сифатида фойдаланиш қонунлаштирилган эди. У ерда гладиаторлик жанглиригагина эмас, хўжаларининг шахватини қондиришга ҳам мўлжалланган қуллар бўлган. Римликлар фоҳишаликни фақат эркин фуқаролар учун айб, қуллар учун эса у зарурат деб ҳисоблаганлар. Аммо бузуклик нафақат қулларни, балки эркин кишиларни ҳам заҳарлаган ва уларда куллик тафаккурини шакллантирган. Бузуклик жамиятни несоқолбозлик, зоофилия ва бошқа иллатларга мубтало қилди.

Тарихдан бугунга кўчайлик. Ўзини дунёнинг ҳаками деб эълон қилган Ғарб сиёсатдонлари “инсон ҳуқуқлари”, “демократия”, “либерализм” ғояларидан бичилган чиройли либосларга ўраб кулликнинг энг даҳшатли шаклини жаҳонга ёймоқда, бу ҳам бўлса – чекланмаган нафс, тийилмаган шахват кулиги. Бузуклик қораланиш у ёқда турсин, турли воситалар билан реклама қилинмоқда. Уларнинг энг хавфлиси – одамни инсонлик мартабасидан маҳрум этишга, ҳайвон жинсига айлантиришга хизмат қилаётган “оммавий маданият”. Бугунги кунда несоқолбозлар паради, эротик ва жангари фильмлар, тунги клублар замонавий Ғарб жамиятининг ажралмас қисмига айланган. Айрим мамлакатларда бир жинсли никоҳлар қонунлаштирилган.

Буларнинг барини улар эркинлик деб ҳисоблайди. Аммо бу – одамни бузуклик кулига айлантирадиган сохта, хаёлий эркинлик.

Инсон тупроқдан яралган. Қорин тўйғазиш унинг учун зарурат. Аммо заруратни барчасидан устун олий қадриятга айлантириш одамни нафсга банди қилиб кўяди. Сўнгги йилларда “оммавий маданият” шакллантираётган “истеъмолчилик психологияси”, унинг зиёни ҳақида кўп гапирилмоқда. Бу аслида қуллик психологиясининг бир кўриниши.

Бузуклик масъулиятсизлик билан чамбарчас боғлиқ. Масъулият туйғуси қул психологиясига бегона. Қул атрофдагиларнинг ҳаёти учун ҳам, ҳатто ўз ҳаёти учун ҳам масъулиятни бўйнига олмайди (мақола бошидаги одамларнинг жангари жаллодлар қўлига ўзини унсиз топшираётгани сабаби шундамасмикан?). Масъулиятсизлик оилани ҳам, мамлакатни ҳам барбод этади. Н.Бердяев шундай ёзган эди: “Биз ташқи истибдоддан фақатгина ички қулликдан халос бўлганимиздагина, яъни масъулиятни ўз бўйнимизга олиб, ҳамма нарсада ташқи кучларни айблашдан тўхтаганимиздагина қутулишимиз мумкин бўлади”. Бу иш эса осон эмас. Румий айтади:

*“Ташқи ёвни маҳв этиб, топдик омон,
Ички ёв қолди вале андин ёмон”.*

Муваффақиятсизликларнинг сабабини ўзидан излашдан кўра, бировга тўнкаш осонроқ. Аммо ўзи, оиласи, ватани тақдири учун жавобгарликни ўз зиммасига олган инсонгина чинакам озод бўлиши мумкин. Афсуски, одамлар буюкларнинг маслаҳатларини иш битиб, ғишт қолипидан кўчгандан кейингина эшлашади. Худди шундай, ўз ҳаёти учун масъулиятни ўз зиммасига олиш ўрнига халқ 1917 йили Қишки саройга ҳужум қилишни афзал кўрди. “Қуллар ё анархияни ёки “қаттиққўллик”ни танлайди” (Эрих Фромм). Айни ҳақиқат – исён шўроларнинг қатағонларга таянган сиёсати билан тугади.

“Ислом давлати” жангариларининг сиёсий мақсадларини четга суриб, тафаккури ва руҳиятига бир назар ташлайлик. Одамларнинг Оллоҳга мурожаат этиши, эътиқоди мақсад-сабаблари турлича. Кимлардир кўрққанидан Худога мурожаат қилади. Бундайлар ўлгандан кейин дўзахга тушишдан кўрқади.

Яна бир тоифа одамлар “мукофот” учун эътиқод қилади. Ундайларнинг диний амаллари – хайрия ва эҳсонлари, тоат-ибодатлари асосида ҳисоб-китоб туради. Улар “Оллоҳ эшитгувчи, билгувчидир” (2;256) эканлигига ишонади ва амалларидан катта фойда олишларига ишонишади. Агар Оллоҳ “юз ўгириб”, уларнинг хизматларини ҳисобга олмаганда, улар барча амалларини бекорга қилинган иш деб ҳисоблайди. Бу ҳам қулларнинг эътиқодидир. Албатта Оллоҳ эътиқод қилганларга мукофот ваъда қилади: “Оллоҳга қарзи ҳасана берадиган ким борки, унга бир неча баробар қилиб қайтарса” (2;245). Аммо мукофот эътиқоднинг асосий сабаби бўлса, ундайларнинг тафаккури қул тафаккуридир.

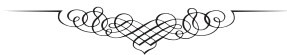
Учинчи тоифа одамлар муҳаббати туфайли Оллоҳга хизмат қилади. Уларни бу амаллари қай даражада фойдали бўлиши қизиқтирмайди, муҳими – Оллоҳга манзур бўлиш. Кези келганда айтиш лозимки, тасаввуф ислом дини бағрида шаклланган бўлса-да, расмий диний ақидапарастлик ва мутаассибликка қарши таълимот сифатида шаклланган. Қуръон ва ҳадислар ҳикматида суянган тасаввуф таълимотидаги асосий

тушунчалар “илохий ишқ” ва “жавонмардлик” эканлиги бежиз эмас, зеро, айти шулар инсон эркининг чинакам ифодасидир.

Қуллик инсон маънавий оламини барбод этиш баробарида мамлакатнинг иқтисодий тараққиётига тўсиқ бўлади. Тарих шохидлик берадики, мажбурий меҳнат эркин одамларнинг меҳнатида самарасизроқ. Зеро, эркин инсон учун меҳнат ўз ақлий салоҳиятини, имкониятларини рўёбга чиқариш воситаси бўлади, кул учун эса – оғир иш, ҳосил бермайдиган амал. Шунинг учун кул меҳнатига таянган империялар охир-оқибат иқтисодий ҳалокатга учраган. Масалан, советлар давридаги меҳнатга муносабатни эслаш кифоя. Қуллик психологияси у пайтда ҳақ тўлашдаги муайян тизимга жуда мос келган эди. Одам қандай ишламасин, бошқалар билан бир хилда маош олган. Ҳеч бир рағбат бўлмаган. Мажбурлаш элементи сифатида эса Жиноят кодексига текинхўрлик ҳақидаги модда киритилган. Шу даражага етганки, Андропов раҳбарлиги даврида кундузи кўчада юрган одамларни тутиб, иш вақтида иш жойида бўлмаганларга жазо чоралари кўрилган. Даҳшатлиси эса, кўпчиликни бу тартиб қониктирган. Бугунги кунда Ўзбекистонда бу каби “мерос”дан воз кечилди. Юртимизда тадбиркорликка эътибор берилиши куллик психологиясидан воз кечишга ва мустақил ҳаракатга ўргатди.

Давлат ва жамият ҳаётида шахснинг ўрни катта. Масалан, айрим мамлакатлардаги сўнгги пайтларда содир бўлган воқеалар мамлакат раҳбарининг шахс сифатидаги заифлиги оқибати, десак хато бўлмайди. Аммо бунда майдонга чиқиб гулханлар ёққан, қўлига тош, калтак, сўнг қурол олган бир қисм халқнинг ҳам ўрни бор. Раҳбар қанчалик истеъдодли бўлмасин, қўл остидагиларга ўз истеъдод ва салоҳиятини юзага чиқаришда ёрдам берсагина, кўпроқ ютуқларга эришиши мумкин. Унутмаслик керак – Исо алайҳиссаломни хочга михлаш қарори халқнинг, тўғрироғи, оломоннинг иродаси билан қабул қилинган.

Минг қатла шукрларким, Ўзбекистонда амалга оширилган ва ошириляётган барча ислохотлар юксак мақсадларга йўналтирилган. Мақсадимиз ва маслагимиз – Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш экан, бу йўлда бутун миллат бир бўлиб, халқ ва жамиятнинг руҳи, тафаккури озод, келажаги ёруғ бўлишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшмоғи лозим.

Анатолий СЛЕПИШЕВ:

“ЖИДДИЙ САНЪАТ БУ – ЖИДДИЙ ҲОДИСА”

*Рус тилидан
Лазизжон БАХРАНОВ
таржимаси*

Анатолий Слепишев таниқли график-рассом, ҳайкалтарош. Россияда хизмат кўрсатган рассом, Россия Бадий академияси аъзоси. 1932 йили Россиянинг Пенза вилоятида таваллуд топган. 1967 йилда В.Суриков номидаги Москва давлат рассомлик институтини тамомлаган. 1989 йилда Боғдодда бўлиб ўтган Бутун жаҳон санъат фестивалида Олтин медаль билан тақдирланган. 1990–1996 йилларда Парижда яшаб ижод қилган ва шу йиллар давомида Францияда унинг ўттизга яқин шахсий кўргазмаси ўтказилган. Асарлари дунёнинг барча йирик кўргазма заллари ва музейларида намойиш этилган.

Қуйида эътиборингизга Россиянинг “Континент” журнали мухбирларининг мусаввир билан суҳбати ҳавола этилмоқда.

Мухбир: *Анатолий Слепишевнинг санъат ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ўқувчилар учун кўпинча қутилмаган бўлади. XX аср тасвирий санъатидаги туб янгиланишлар, ўзгаришлар ва бугунги бадий жараён ҳақида ўзи шу замонавий санъатнинг яратувчиларидан бири бўлган ижодкорнинг нуқтаи назари билан танишиш, айниқса, қизиқарли...*

Анатолий Слепишев: Менимча, биз охириги юз йил ичида санъат оламида нима кечганлигини, ҳозирги бадий жараён қайси томонга қараб кетаётганлигини муҳокама қилолмаймиз, чунки биз бу даврга жуда яқин турибмиз. Устига-устак дунёда сўнгги пайтда бўлиб ўтган тарихий воқеалар санъат оламидаги ҳодисаларни босиб кетди. Санъатни ҳаётнинг бошқа соҳаларидан айри ҳолда тасаввур этиш, ижтимоий ҳаётдан алоҳида таърифлаш мушкул. Баъзи халқларда истеъдодли мусаввир юз-икки юз йилда бир дунёга келади. Мана буни муҳокама қилса арзийди. Санъат – истиқболли соҳа. Юксак маҳорат ва интизомга асосланган соҳанинг келажаги бор. Назаримда, нимаики маҳорат ва истеъдод маҳсули бўлса, ўшанинг умри абадийдир.

– Сиз охириги ўн йилликдаги ижодий жараённинг бевосита иштирокчисисиз. Ижодкорлар билан бир қозонда қайнаб, асарларини кўриб, улар ҳақида фикр айта оласиз...

– Агар бутун бир аср ҳақида гапириш керак бўлса, мен ўйлайманки,

бу асрда санъат турлари ўртасидаги қарама-қаршиликларни импрессионизм йўналиши белгилаб берди. Қачонлардир академизм вакиллари Пуссен ва Лоррен¹ қасрлар учун картиналар ишлашганди. Бадавлат харидорлар йўқолиши билан пуссенлар ҳам ғойиб бўлди. Француз инқилобларидан кейин – XIX аср охирларига келиб, рангтасвир санъатининг янги истеъмолчилари юзага келди. Амалдор ва дўкондорлар Парижда қандала уясига ўхшаш жойларни куриб ташлашди. Уларга деворни безаш учун ёрқин, лекин унча қиммат бўлмаган картиналар керак эди, холос. Албатта, мен муболаға қиляпман, лекин импрессионистлар тахминан шу тарика пайдо бўлишди. Улар турли маданиятларга мансуб, турли маълумот ва маҳорат соҳиблари эди. Аммо уларнинг ҳаммаси харидоргир суратлар чизишга бирдай интилардилар. Импрессионистлар осмонни меъеридан анча кўк чизишади. Дарахтлар – ям-яшил. Буларни дарахт деб бўлмас, чиройли юргизилган бўёқлар эди. Сув ҳам худди шундай. Улар мумтоз анъаналар, буюмнинг тузилиши, барглар майинлиги ва бошқа нозик ҳодисаларни ифодалаш қобилиятини йўқотди. Охир-оқибат девор учун ишланган бу ишлар ҳаммага маъқул келди. Импрессионистлар ўзларининг бу санъати билан шон-шухрат ва бойликка кўмилиб кетмаган бўлсалар-да, ортларидан издошлар қолдиришга улгурдилар. Масалан, Кандинский², назаримда, бутун борлиғи билан импрессионист. Қизил доғ – қизил рангнинг кўпдан-кўп нозик туслари; кўк доғ – яна кўк рангнинг кўпдан-кўп нозик кўринишлари. Чиройли, жуда чиройли. Аммо ундан нарида импрессионизмнинг келажаги йўқ, уларда на мазмун, на фалсафа ва на анъана бор эди. XX асрнинг бошларида мусаввирларнинг янги авлоди бу йўналишнинг охири боши берк кўча эканини англаб етдилар.

Пабло Пикассо, Жан Дюбюффе³ пайдо бўлди... Бу даврда импрессионистларга ўхшаб қолмаслик учун кимдир ерга расм солди, бошқаси деворга сурат чизди. Уларнинг ягона мақсади – образ яратиш эди. Образ бўлганда ҳам, ўзларининг завқу шавқ, муҳаббат ва нафрат каби туйғуларини акс эттирадиган образ яратишни исташарди. Импрессионистлар бу туйғуларни назар-писанд қилишмаган. Янги мусаввирлар эса ўзларининг янги дунёсини яратишди. Суратларида оламнинг катта-кичик мураккаблиklarини ифодалашга, инсоният тафаккури ва маданияти ривожини тасвирлашга ҳаракат қилдилар. Аммо бу йўл ҳам боши берк кўча сари етаклади.

– **Бунинг охири нима билан якун топди?**

– Санъатнинг бу йўналиши рангтасвирдан буткул бошқа ёққа қараб кетди. Оқибатда инсталляция ва перфоманс келтириб чиқарди. Буларнинг ҳаммаси бизнинг кўз ўнгимизда содир бўлди. XX асрнинг 60-йилларида концептуал санъат пайдо бўлди. Бу ўша вақтда жуда қизиқарли бўлиб, ҳаммамизнинг онг-шууримизни эгаллаб олган эди. Мен бундан қаттиқ ташвишга тушдим. Менга ҳаммаси на реализмга, на анъанавий мумтоз образларга ўхшамаётгандек туюлди; қандайдир сирлилик, мавхум номаълумлик бор эди. Гўёки ҳаёт ўзини қандайдир янги шаклда намоён қилмоқда эди. Бунгача поп-арт ўн йил давомида барчани ўзига мафтун қилиб келди. Ушанда Роберт Раушенберг⁴ “ин-

¹ Никола Пуссен (1594–1665), Клод Лоррен (1600–1682) – француз рассомлари.

² Василий Васильевич Кандинский (1866–1944) – рус рассоми, абстракционизм асосчиларидан бири.

³ Пабло Пикассо (1881–1973), Жан Дюбюффе (1901–1985) – атоқли рассомлар.

⁴ Роберт Раушенберг (1925–2008) – америкалик рассом.

сон қўли билан яратилган исталган буюм, агар унга шунчаки кундалик ҳаётда ишлатиладиган нарса сифатида қаралмаса, ўзини санъат асари сингари намоён қилади”, – деган эди. Раушенберг биринчи бўлиб оддий эшикни санъат асари сифатида кўрди ва танқидчилар, файласуфлар ҳамда томошабинларнинг фикр-мулоҳазаларини ўзгартириб юборди.

Ўз вақтида америкаликлар поп-артни намоёниш қилиш учун Нью-Йоркда Гуггенхейм музейини қуришганди. Айтишларича, ҳозирда ушбу музейга томошабинларнинг ташрифи кескин камайган. Эндиликда бу санъат халқнинг кўнглига урди, ортиқ янгилиги қолмади. Париждаги замонавий санъат музейида бунинг гувоҳи бўлдим. Бинонинг импрессионистлар ва символистлар томонидан яратилган асарлар сақланадиган биринчи қаватига ҳали-ҳамон томошабинлар киришяпти. Концептуал санъат намуналари сақланаётган иккинчи қавати эса ҳозир ҳувиллаб ётибди.

– Тушунишимча, сиз поп-арт ва концептуализмнинг инқирози тасодифий эмас, чунки улар қандайдир аросатда қолган, ҳатто ёлгон-яшиқ йўналиш, қайсидир жиҳатлари билан алланечук аҳмоқона йўл, деб ҳисоблайсиз. Унда юксак мезонларни қаерда қўллаш мумкин? Шахсан сиз қандай мезонлар асосида ҳақиқий санъатни қалбакисидан фарқлайсиз?

– Поп-арт бу – оммавий санъат, албатта. Айниқса, тор фикрли, тирикчиликдан бошқани билмайдиган одам учун аллаловчи операдай гап. Лекин уни сохта санъат деб бўлмайди. Мен барча санъат турларининг вазифаси халққа хизмат қилиш, деб ҳисоблайман. Халққа хизмат қилиши керак экан, демак, унга ёқиши зарур. Сўнгги баҳони айнан томошабин беради. Мана Тициан¹ – хайратомуз мусаввир. Уни бутун жаҳонда деярли 600 йилдан буён яхши кўришади. Истеъдодига Карл V ҳам тан берган. Ёки Майкл Жексон ғайрат-шижоати ва фаоллиги билан мухлисларини ҳамон ёндиради. У қанча куч-қувват сарфлаган бўлса, меҳнатига яраша шуҳрат қозонди. Бунинг учун инсонга истеъдод, қобилият ва илму маърифат керак.

– Агар мен тўғри англаган бўлсам, сиз учун Тициан ва Жексоннинг санъати тахминан тенг?

– Боягина айтдим-ку, ҳақиқий маҳорат билан боғлиқ ҳамма нарса истиқболли. Гарчанд тарози палласида Тицианнинг тоши бироз оғирроқ бўлса ҳам.

– Биласизми, менга ҳам шундай туюлади. Лекин ташқи ютуқлари нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, энг оммабоп санъат поп-арт бўлиб чиқади. Шундай экан, қандай қилиб охириги баҳони томошабин бериши мумкин?

– Менинг фикримни сўзма-сўз тушунмаслик керак. Албатта, реклама бор, тарғибот бор. Ҳозир истеъдодсизлар ҳам осонгина гуллаб-яшнаяпти. Ҳозир оммага тўғри тақдим этиш ва пул тикиш орқали ном қозониш, машҳур бўлиб кетиш мумкин.

Албатта, истиқболи йўқ нарса қачонлардир йўқликка равона бўлади. Ҳаёт давом этади, ахир!

– Ҳаёт давом этади ва ҳар бир янги мусаввир ўзидан олдинги мусаввирларга суянади. Агар истеъдодли бўлса, ўзидан аввалгиларни такрорламайди, нимадир янгилик қидиради. Лекин у нимани излайди, фақат янги ифода шаклларииними?

– Умуман олганда, мусаввир табиатдан эмас, санъат усталарининг тажрибаларидан ўрганади. Аммо бўёқнинг таркибини бир хил танлаш,

¹ Вечеллио Тициан (1488/1490–1576) – машҳур итальян рассоми, Венеция мусаввирлик мактабининг йирик намояндаси.

куннинг аниқ бир пайтини бирга-бир топиш мумкин эмас. Чунки сен устоз санайдиган мусаввир билан юрагинг бир хил урмайди, ахир. Албатта, қандайдир ўзгариш, олдга силжиш бўлади. Айрим ҳолларда тасодиф рўй бериб, бу силжишда, дафъатан, олдингиларга ўхшамаган битта янги чизги чиқиб қолиши мумкин. Ўшанда мусаввир бу чизгини ушлаб қолиб, уни ривожлантиришга ҳаракат қилади... Хуллас, мусаввирлар ўзларини ўзлари тарбиялайдилар.

– *Демак, санъат ҳар доим ривожланади...*

– Санъатда тараққиёт борми ёки йўқ, мен буни билмайман. Умуман олганда, мен ибтидоий санъатдан юқори ҳеч нима йўқ, деб ҳисоблайман. Чунки ибтидоий одам санъатнинг мўъжизавий кучига ишонар, болаларча самимият ила уни қабул қиларди.

Тараққиётга қадар нима бўлди? Ҳақиқий мусаввирлар, ёзувчилар ёки актёрлар ўз ижоди билан одамларнинг маданиятини юксалтиришга ҳаракат қилишади. Чиндан ҳам, ихлосмандларни Моцарт, Бетховен, Тициан даражасига кўтариш, гўзаллик ва юксак санъатни тушунишлари учун уларни ўқитиш, тарбиялаш керак, деган фикрда қатъий турадиган одамлар ҳам бор. Албатта, кўпинча, бунинг акси бўлади. Мусаввир омма дидини ўрганса, унинг харид қилиш қобилиятини ҳисобга олади ва унга ёқишга ҳаракат қилади. Инсоннинг эстетик дидини барбод қиладиган бундай санъат асарини эса зарарли, деб ҳисоблайман.

– *Истеъдодли мусаввирларни аниқлашга имкон берадиган қандай мезонлар бор?*

– Бу мутахассисларнинг иши.

– *Нимага энди фақат мутахассисларнинг иши? Ахир сиз Моцартни, Тицианни тилга олдингиз? Ўзимизнинг сайёр мусаввирлар-чи? Айнан улар томошабинларни тарбиялашди-ку!*

– Тарбиялашди. Лекин улар тузум ва ғояга ҳаддан ташқари катта ишонч ва умид билан ёндашишди. Уларда ҳамма нарса ижтимоий, ҳатто манзарали суратлари ҳам. Бундай рангтасвир – зўрға турган уй, ўрмон чеккаси, сўқмоқ йўл каби тасвирлар бечораҳол мискинлар учун ишланган. Сайёр мусаввирларнинг безакли, таъсирчан, ёркин бўёқларда чизилган рангтасвирларга руҳан тоқатлари йўқ эди. Улар Семирадов, Богаевский, ҳатто Айвазовскийларнинг манзараларига ҳам тоқат қила олмасдилар. Нимага биз тўсатдан уларни эсладик? Бу поэзия ҳақида суҳбатлаша туриб, бирдан нига журналистика тўғрисида баҳслашишдек гап-ку. Сайёр мусаввирлар умуман мусаввир эмас. Публицистика билан санъат бир-бирига тенг ҳодиса бўлмаганидек.

– *Сиз кўрқмасдан бу мусаввир, бу мусаввир эмас деб гапираяпсиз, қандай қилиб ҳақиқий санъатни қалбақисидан фарқлайсиз?*

– Билишимча, истеъдод, самимийлик ва ўз ишига муҳаббат туфайли. Бир пайтлар мен Тицианнинг турли худудлардан олиб келинган асарлари жамланган кўрғазмани томоша қилдим. Ажабо, ана у – ғоят зўр мусаввир! Ранглар бир-бирига шунақа уйғунки... Бу ҳақда санъатшунослар жилд-жилд китоб ёзишди. Кўрғазмада умрининг сўнгида яратган асарлари, сарой деворлари учун чизган эскизлари бор эди. Сиз мезонлар ҳақида сўраяпсиз. Мен бир мусаввир сифатида ич-ичимдан ҳис қилдимки, бу эскизлар даҳо эмас, балки супердаҳонинг ижод маҳсули. Бу менинг ақлимга сиғмайдиган санъат! Шубҳасиз, оддий томошабин буни кўролмайди. Чунки жиддий санъат бу – жиддий ҳодиса.

– *Тицианнинг эскизлари ҳақида гапирдингиз. Баъзан мусаввир-*

нинг ўзи ҳам омма нимани тушунмаслигини сезади. Қачондир сен кимнингдир асарини томоша қилар экансан, қалбинг акс садо бериб, сенда нафрат, завқу шавқ ва ҳатто нохуш кайфият уйғотади, шундай эмасми?

– Йўқ, буларнинг ҳаммаси ўта алдамчи ҳолатлардир. Баъзи ҳолларда бўладики, бирор асарни сенга кўрсатишганда, дастлаб ҳаяжондан ёниб кетасан, илҳомланасан, недир истеъдод, маҳорат бордек, бироз ўтгач, арзимаган ишлигини тушунасан. Бу шунчаки тасодифий рухий кечинма. Мен буни хиралашган тасаввур, деган бўлардим.

Бошқа томондан қараганда, ҳақиқий истеъдод яққол ажралиб туради. Мен яқинда Парижда уюштирилган санъат кўргазмасига бордим. Улкан хона Пикассо издошларига ажратилган. Хонада исталган дидга мос Пикассо асарларидан кўчирилган нусхалар, Пикассога тақлидан ишланган асарлар бор. Буларнинг ҳаммаси бир пул! Ва тўсатдан... Энг ўртада, худди супада тургандек – ҳақиқий Пикассо! Бирданига тушунасан, бу – санъат! Мана шунинг учун ақлдан озиш мумкин! Бу Пикассо! Бу даҳо...

– Биз тагин мезонлар ҳақидаги саволга қайтамиз. Сиз Пикассонинг асл асари билан қалбакиси орасидаги фарқни қандай аниқладингиз?

– Бу саволга жавоб бериш учун бир жилд китоб ёзиш керак.

– Лекин сиз дарҳол англабсиз. Демак, ички сезгингиз ишга тушган! Ёки суратнинг тагида ёзув бормиди?

– Албатта, пайқадим. Ахир мен Пикассони бутун ҳаётим давомида зўр муҳаббат билан севиб келаяпман. Ҳа, тан оламан, сурат остида ёзув бор эди...

Ижодий мезонларимнинг холислиги ҳақида гапиришдан олдин яна битта тарихни эшитинг. Мен Андрей Рублёвнинг “Учлик” иконасини ҳаддан ташқари яхши кўраман. Бир куни Третьяков галереясига келиб қарасам, сеvimли иконам жойида йўқ. Уни залнинг ўртасига жойлаштиришган экан. Ҳатто қўл билан ушлаб кўрса ҳам бўлади. Мен жуда сеvиниб кетдим ва уни томоша қила бошладим. Бироздан сўнг билсам... “Учлик” деворда осиглиқ турибди! Мен эса ярим соат давомида унинг нусхасидан завқланибман! Ҳайратланарли нусха, ҳаммаси аниқ, ҳатто дарз кетган ёриқларигача... Шу оннинг ўзида нафратим кўзиди, қандай қабоҳат?! Лекин мен икона теграсида ярим соат қотиб турдим, бу – жонли, ҳақиқий Рублёв. Мен қайғуга ботдим-ку! Бу иконалар олдида шундай хафа бўлдимки, пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди... Ўша онда бу нусхани ўз қўлларим билан йўқ қилишга тайёр эдим. Мана сизнинг саволингизга жавоб. Мана шундай аниқлаш қийин бўлган асарлар ҳам бор.

Суратнинг яхши ёки ёмонлигини аниқлаш мумкин эмас. Сен ниманидир тушунишга тайёр бўлмасанг, миллионта дурдонанинг ёнидан ҳам, агар сенга айтишмаса, ҳеч нимани илғамай ўтиб кетишинг турган гап.

– Наҳотки ҳар доим ҳам кўпчилик томонидан берилган баҳо ҳақиқатга мос келавермаса?

– Шубҳасиз, ҳар ким бирор-бир асарни ўзи тушуниб кўриши керак. Умуман олганда, гўзалликни кўра олиш учун ўқиш керак. Сунъий равишда яратилган фикр-мулоҳаза юқумли. У хавфли, баъзан ҳалокатли. Мен ҳаётимда бу нарсага жуда кўп дуч келдим.

– Сизнинг нуқтаи назарингиз бўйича, мусаввир ўз асари бағрига нимани яширади?

– Мусаввир асаридаги сирни томошабин тўғридан-тўғри тушунмас-

лигига ҳаракат қилади. Лекин томошабин англаши учун ўз усули орқали оз бўлса-да, бунга имкон қолдиради. Баъзан шундай ҳам бўладики, томошабин илгари ҳатто ўйлаб ҳам кўрмаган ҳақиқатнинг бир қисмини мусаввир унга кўрсатганини англайди. Албатта, томошабин бу ҳақда ўз-ўзига ҳисоб бермайди, лекин ҳар бир намоишдан сўнг, мусаввир уни тафаккурда бир қадам бўлса-да, олдинга бошлайди. Борликни умумлаштириб, янгилик очган мусаввирлар, шоирлар ва донишмандларнинг сиймоси бизга кадрдон бўлиб, кундалик ҳаётимиздан ўрин эгаллайди.

Сезанн нимаси билан бутун дунёни забт этди? У атайинми, билмасданми, бирданига рангларни матонинг турли жойларига кетма-кет чизиб чиқди. Назаримда шунчаки дағалранг бўёқларини матога сурган, гўёки бунда қандайдир маъно бордек. Шундай қилиб, илк кубизм пайдо бўлди. Борликнинг шартли тасвири Сезанн ижодида кўринганди-ку, ахир. Тарихга назар ташланг, ўтган асрнинг 20-йиллари Россияда ҳамма сезанчи бўлиб кетган эди. Ҳамма кубист. Ҳатто Пикассо олам кубиклардан қурилганини исботлашни бошлаганиди. Улар ҳаммаси мантиқли, математика ва геометрияга хос бўлишини хоҳлашганиди... Уларнинг барчаси Сезаннинг изидан боришди. Ҳатто бизнинг Врубель ҳам.

– *Мутахассисларнинг сўзларига қараганда, Врубель ҳеч кимга тақлид қилмаган, борлиқни шундай кўрган, холос. Унинг суртмаларини математикага хос деб бўлмайди, балки улар смальт¹ни ёдга солади. Гўёки ўрадан нур таралаётгандек, ранглари тўхтовсиз ҳаракат қилаётгандек.*

– Врубель худди шундай кўрган бўлиши мумкин. Ҳажмлар, бўшлиқлар ва сатҳлар орасидаги қирраларни англаш жуда мушкул. Мен атиргулга қараганимда бу каби чегараларни кўрмайман. У эса кўра олади. Бу асарларни мусаввир қандайдир қодаларга кўра эмас, балки ўзининг тушунишича бажарган. Бу худди исталган одам уни тушуниши учун табиатнинг атай соддалаштирилишига ўхшайди. У гулларнинг ажойиблигини кўриб ҳис қила олади. Аммо бу мукамаллик қаердан келиб чиққанлигини томошабин тушунмайди, мусаввир, бастакор, шоир эса табиат мураккабликларини англашга, гўзаллигини асарларида акс эттиришга, шу орқали ҳаммага тушунтиришга ҳаракат қилади.

– *Бироқ XX асрда бунинг акси ҳам юз кўрсатди. Санъаткор оммага мутлақо тушунарсиз бўлган нарсаларни тақдим этди...*

– Ҳа, шундай. Бу ҳам ҳозиргина айтганимнинг ўзгинаси. Санъаткор, хоҳлайдимиз-йўқми, бундан қатъи назар, давр билан бирга қадам ташлайди, уни англашга, ҳаттоки англаш амри маҳол бўлса ҳам, уриниб кўради. Ўзи буни аниқ ҳис этмаслиги мумкин, аммо у учун илгари номаълум бўлган нарсани тасвирлаш қизиқ-да. Аслида, исталган картина бу – тадқиқот, унинг устида ишлаш эса мароқли, айни пайтда азоббахш инкишоф жараёнидир. Демак, даҳо санъаткорларнинг иши ҳаммавақт авомнинг тушуниш-тушунмаслиги чегарасида намоён бўлади. Оддий одамларга эса, табиийки, даҳолар эмас, балки оддий санъаткорлар – санъатни оммалаштирувчилар кўпроқ ёқади. Ҳамиша шундай бўлган. Масалан, Верешчагинни олайлик. Ўз вақтида у бугунги Шиловдан ҳам машҳурроқ эди. Унинг асарлари олдида гурас-гурас томошабин турарди. Хўш, унинг нимаси қизиқ эди? Шуниси қизиқ эдики, у биринчи бўлиб, даҳшатли, инсонда кўрқинч уйғотадиган нарсаларни тасвирлаган эди!

– *Ҳозирги одамлар бош чаногидан ясалган “пирамида”дан ҳам*

¹ Смальт – кошинкорлик ёки мозаика ишларида қўлланадиган рангли, хира шиша.

таъсирлироқ нарсаларни кўрган бўлса-да, ҳануз “Уруш кароматлари” картинасининг завқи бўлакча.

– Албатта, Верешчагин яхши мусаввир, аммо ҳозир мен бирданига кўзга ташланадиган энг оддий нарса ҳақида гапираяпман. Ҳамма мусаввирлар ҳар хил, ҳар бирининг услуби ўзгача. Машҳур Кастанеда айтганидек, “Ниманидир англатмоқчи бўлсанг, кучли воситалар таъсирида бўлишинг керак”. Бу борада мен унга қўшиламан. Барча ижодкорлар атрофидаги одамларни шу “воситалар” ёрдамида таъсирлантирган.

– Қандай воситаларни назарда тутаяпсиз?

– Ҳар бир мусаввирда маълум услублар – “қармоқлар”и борки, улар ёрдамида томошабинларни рақибларидан тортиб олишга ҳаракат қилади. Шу “қармоқлар”га асир бўлиб қолмаган томошабин тасвирдаги ҳаёт, муסיқа оҳанги, гўзаллигини кўра олади ҳамда кейинги босқичга кўтарилади.

– “Қармоқлар” қандай бўлади?

– Бу шакллар номутаносиблигида, кетма-кетликнинг қурилишида кўриниши мумкин. Мендаги қармоқ – суратларимнинг сюжети мазмунига зид эканлигида. Умуман олганда, камолот бу – шундай ҳолатки, бунда мусаввир қандай чизиш ҳақида эмас, балки нимани чизиш ҳақида ўйлайди, “қармоқлар” эса ўз-ўзидан жойлашади. “Қармоқ” ҳар бир ижодкорда шахсий тажриба орқали шакллантирилади. Бунинг учун бадиият қонунлари ҳақида муайян билимга эга бўлиш зарур. Масалан, мусаввир учун инсон нигоҳи, катта ва кичик доғлар, чизиклар, ранглар мутаносиблиги, ҳажм, нур ва соя муҳим роль ўйнайди. Мусаввир доимий равишда ушбу бадиий воситаларга эътибор қилиб, гўё ёш бола қурамани кичкина бўлакчалардан йиққандай, узиб-узиб берилган бўёқлардан яхлит бир тасвирни ҳосил қилади. Авлиё суратини чизаётган мусаввир билан натурадан тирик одамнинг портретини чизаётган мусаввир вази-фаси турлича. Дейлик, портретчи натуранинг кўзлари ҳаётий чиқишини ўйлайди. У хоҳласа-хоҳламаса тирик кўзнинг физик ҳолатини доғлар, қурама ранглардан йиғади ва нигоҳ жонли чикмагунича тиниб-тинчимайди. Ана шундагина бадиий асар яратилади. Бу ҳаёт эмас, балки ҳаётнинг бўрттирилган кўриниши. Авлиё суратини чизаётган мусаввир ҳам чизиклар, доғлар билан ишлайди, фақат у ҳеч қачон образнинг нигоҳи жонли чиқиши ҳақида ўйламайди. Бу нигоҳ шартли доғлардан йиғилган бўлиб, унда фақатгина ғоя акс этиши керак.

– Ҳозирги кунда оммага таъсир қилишининг юз йил олдингидан фарқли “қармоқлар”и борми?

– Менимча, бугунги кун санъатининг асосий мақсади – хаёлни лол қолдириш, йўқ нарсани кўрсатиш. Ҳақиқатан ҳам, ҳаётда нималар бўлмаяпти? Бизнинг кўз ўнгимизда тинч шаҳарлар йўқ бўлиб кетяпти, инсонлар ҳалок бўляпти. Одамлар-чи, уч кунгина оҳ-воҳлайди ва... кўникади. Бугунги кун одамани ҳайратга солиш осон эмас.

– Масалан, нима билан ҳайратлантирса бўлади?

– Мумтоз санъат мезонлари билан ёндошсак, Сергей Андрияка ажойиб намуна. У фақат акварелда ишлайди, аквареллари ниҳоятда катта ва порлаб туради! Шундай терилганки, гўёки мозаика; менимча у ҳеч қаерда иккинчи бор мўйқалам ишлатмаган. Ниҳоятда таъсирли, мўъжизавий... Оддий томошабин эса ана шу мўъжизани кутади. Мен бу ерда қандайдир усул қўлланганини, қандай бажарилганини аниқ билмайман, аммо бунинг ҳаммаси механик тарзда бажарилган, бу эса мени қизиқтирмайди.

– *Хар ким ўз олдига турли мақсад қўяди. Шахсан сиз нимага интиляпсиз?*

– Менинг жиддий мақсадим бор, фақат уларни сўз билан таърифлаб беролмайман. Ҳозир суратни қандай чизиш кераклиги ҳақида китоб ёзяман. Қандай чизиш керак, тўғрилаш, силлиқлаш, бўёқни қандай ишлатиш лозим... То ҳақиқий асар яратилмагунча тинимсиз меҳнат қилиш керак. Шундагина кутилган натижага эришасиз. Гоҳида мўйқаламни ишлата туриб, кўп вақтдан бери излаётганингизни топиб оласиз. Асосий койда – ҳеч қачон тўхтамаслик.

– *Демак, сизнингча, ҳамма гап усулда, кўнгил эса аҳамиятсиз?*

– Мен кўнгилга ишонмайман. Кўрганимга ишонаман. Бошқа тарафдан эса мен ўз услубимни излайман. Яқинда Манеждаги кўргазмага бордим. Кўргазмада беш юздан ортиқ мусаввирнинг асари бор. Уларнинг ярми айнан менинг усулимдан фойдаланишган. Қарангки, ҳозирда кўпчилик шундай чизар экан ва ҳеч нарсага эришмас экан, демак, гап усулда эмас. Такрор айтаман, ҳар бир мусаввирда ўзлаштирилган маълум услублар жамланмаси бўлиши керак. Мусаввирга ўргатиш керак эмас. У ўзи туғилиши керак, унга фақат услублар жамланмасини кўрсатиш керак.

– *Сиз бу “услублар жамланмаси”ни олий ўқув юртида олганмисиз?*

– Бизнинг давримизга келиб, Суриков номидаги институтда иқтидорли устозлар ўрнига бир тўда хашаки ўқитувчилар йиғилганди, уларга академик Модоров¹ бошлиқ эди.

Ўқитувчиларимиз намунани қўярди-да, “қандай хоҳласанг, шундай чиз” кабилида иш кўришарди. Варақларимиз тешилиб, суратлар курумдай қорайгунча соатлаб ишлардик.

– *Дейнека² ҳамми? Сиз унда ўқигандингиз-ку!*

– Дейнека фақат охири курсда таҳсил олаётганимизда пайдо бўлди, институтга камдан-кам келарди. У кўпинча бир гапни такрорларди: “Эҳ, йигитлар, энди сизларни тўғрилаб бўлмайди. Агарда менга сизларни аввалроқ беришганда эди...”. Шундай қилиб, бизни ҳеч ким ҳеч нарсага ўргатмаган ва ўқитмаган.

– *Сиз мусаввирлардан кимларни ўзингизга устоз деб биласиз?*

– Ўзимни Пикассо, Бэкон, Йозеф Бойснинг³ издоши ва давомчиси деб биламан. Тўғри, балки уларни билмагандирман. Аммо бу – давр руҳи. Тасвирий санъатга қадам қўйганимдаёқ импрессионизмни ёқтирмаганман. Мен бошқа йўналишдаги мусаввирман.

– *Сиз кам сонли мусаввирлар қатори доимий равишда бир хил сюжет устида ишлайсиз. Ҳозир сюжет устида ишлаётган ижодкорлар жуда кам. Сизнингча, тасвирий санъат сюжетни адабий унсур сифатида ўздан чиқариб ташламаяптими?*

– Гапингизни тўлдираман. Сюжет Тициан, Рембрандт даврида ҳам унчалик муҳим бўлмаган. У сурат чизиш учун сабаб, холос.

– *Тарихий, диний суратларда сюжет доимо муҳим саналган-ку?*

– Бу фикрга қўшилмайман. Тасвирий санъат асари китоб беазаги эмас. Мисол учун, “Исонинг халққа кўриниши” суратини олинг. Александр Иванов⁴ ўша давр Россия тасвирий санъатида ҳали қўлланилмаган ба-

¹ Фёдор Александрович Модоров (1890–1967) – рассом, педагог.

² Александр Александрович Дейнека (1899–1969) – атоқли график-рассом, ҳайкалтарош, педагог.

³ Фрэнсис Бэкон (1909–1992), Йозеф Бойс (1921–1986) – таниқли мусаввирлар. Машҳур инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон билан адаштирамаслик лозим.

⁴ Александр Андреевич Иванов (1806–1858) – таниқли рус рассоми, диний ва мифологик мавзулардаги суратлари билан танилган.

дий воситаларни кўрсатмоқчи бўлган. Ивановнинг ютуғи шундаки, у яланғоч танани табиийдек кўрсата олган. Унда Делакруа'га ўхшаб оломонни тасвирлаш мақсади бўлмаган. Уни ҳар бир тирик организмнинг тузилиши қизиқтирган. Мусаввир асарга илмий ёндошган, сюжет эса шунчаки восита бўлган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, сюжетлар қайтарилаверади, фақат мусаввирлар ўзидан уларга нимадир қўшади. Масалан, деярли барча рассомлар аёл танасини чизишни ёқтиришади. Аммо бир мусаввирга у – эҳтиросларни уйғотувчи восита, бошқасига – табиатнинг гўзал асари, учинчисига эса маъбуда...

– **Портрет жанри ҳақида нима дейсиз? Мен Уйғониш даври портретларига қарасам, инсониятни, ҳозирги замон портретларига қараганимда эса, шунчаки рангли доғларни кўраман, холос.**

– Тўғри, ҳозирги кунда портрет чизиш маданияти бироз унутилди. Портрет чизиш осон иш эмас, буни камдан-кам мусаввирлар уйддалашган. Мен Уйғониш даври мусаввирлари – Гольбейн, Дюрер, Кранах портретларини яхши кўраман. Репин қандайдир фотони чизгандек таассурот қолдиради. Тициан портретларни натурадан чизмаган. Леонардода ҳам портретлар бўлмаган. Қандай қилиб, портрет ўн-ўн беш йил давомида чизилиши мумкин? Бу вақт ичида ҳар қандай натураст ҳам қариб кетади. Булар портрет эмас, жамланган образлар. Баъзи тахминларга қараганда, мусаввир Мона Лизада ҳам ўз анатомиясини акс эттирган.

– **Бу – индивидуал характерлар, уларни ҳеч қандай фотография ҳам тасвирлаб беролмайди. “Горностойлик хоним” шулар сирасидан. Мен унга қараганимда бетакрор аёлнинг инсоний оламига киргандек бўламан. У бир вақтнинг ўзида ниҳоятда нозик, хуркак, жаҳлдор ва мазрур.**

– Ахир, бу Леонардо да Винчи-ку. У фавқулудда ҳодиса, алоҳида феномен. У Флоренцияда Веррокконинг қўлида таҳсил олган. Унинг устози ҳам даҳо мусаввир, у ерда таълим бериш юқори даражада бўлган. Мана шундай мактабдан ҳам фақат битта мусаввир чиқди.

– **Ҳозир жаҳонда иқтидорли мусаввирлар борми?**

– Назаримда, Бернар Бюффе² юксак даражадаги мусаввир бўлган. Бизда эса Вечислав Павлов даҳо ижодкор. Менинг узок йиллик кадрдоним Слава Ратнерни гарчи ҳеч ким танимаса-да, истеъдодли рассом деб билман. Барчага аён ҳақиқат шуки, буюк санъат жиддий эътиборни талаб қилади. Истеъдодлар доимо етарли бўлган. Фақат уларга ғамхўрлик қилиш керак. Агар давлат тасвирий санъатга жиддий эътибор қаратганда эди, Тицианлар бошқа давлатларга кетиб қолмаган бўларди. Афсус, бизда мактаб йўқ, борлари ҳам моддий ёрдамга муҳтож. Менинг назаримда, санъат бир маромда гуллаб-яшнаши керак. Унда ҳиссиётлар йиғилиши зарур. Ҳар қандай вазиятда ҳам санъат барибир одамларга ёқади, буни инкор қилиб бўлмайди.

“Континент” журналининг 2002 йил 113-сонидан олинди.

¹ Эжен Делакруа (1798–1863) – француз график-рассоми.

² Бернар Бюффе (1928–1999) – француз рассоми.

КУБА РЕСПУБЛИКАСИ

Кубалик таниқли шоир Николас Гильен она юрти шаънига мадҳия битар экан, “харитада чайқалар Куба: кўзлари хўл тошлар каби узун яшил калтакесак”, деб ёзади. Дарҳақиқат, жаҳон харитасидаги шаклан айни жониворга ўхшаб кетувчи Куба, гарчи майдони жиҳатидан у қадар йирик бўлмаса-да, дунё мамлакатлари орасида анчагина машҳурдир.

Куба асосан ороллардан иборат мамлакат. Тарихчиларнинг ўрганишларига кўра, бу ерда милoddан 4 минг йилдан илгарироқ ҳам одам яшаган. Ҳинду қабилалари, хусусан, маяр, субтаино ва тайно қабилалари истиқомат қилган оролга XVI аср охирида Христофор Колумб экспедицияси аъзолари қадам босади. Испанлар келгунга қадар 200 мингдан ортиқ киши яшаган Кубада, орадан йигирма йилга яқин вақт ўтгач, 5 минг ҳинду тирик қолади, холос. Бу “нуқсон”нинг ўрнини тўлдириш, конлар ва плантацияларда ишлатиш учун испанлар Африкадан куллар олиб келади. XVIII аср охирларига келиб, иқтисодий-ижтимоий муносабатлар ривожланиши натижасида, куба халқи шакллана бошлади.

XIX асрнинг биринчи чорагидан миллий мустақилликни мақсад қилган турли жамиятлар тузилади. 1868 йили ватанпарвар К.М. Де Саспедес бошчилигида кўзғолон-испан мустамлакачилигига қарши ҳаракат бошланади ва миллий озодлик кураши 10 йил давом этади. Мамлакатда 1886 йили кулдорлик бекор қилинади. XX аср бошида Куба мустақиллиги кўлга киритилади, бироқ кейинчалик

Мустақиллик санаси –
1959 йил 1 январь
Пойтахти – Гавана
Майдони – 110 860 км²
Аҳолиси – 11 167 325 киши
Давлат тили – испан тили

Х.Мачадонинг террорчи диктатураси, сўнг Ф.Батистанинг ҳарбий-полиция режими ўрнатилади. Ҳозирда машҳур давлат арбоби Фидель Кастро раҳбарлигидаги гуруҳ томонидан 1959 йил 1 январда Ф.Батиста режимига барҳам берилади ва Куба халқи асрий орзуси – озодликка эришади.

Бугунги кунда Куба иқтисодиётининг асосини сайёҳлик ташкил қилади. Йил сайин мамлакатда туризм кенгайиб борапти. Бундан ташқари, ҳукумат таълим соҳасига катта эътибор қаратмоқда. Янги мактаблар барпо этиш билан бир қаторда, эски таълим масканлари қайта таъмирланыпти.

1 январь Озодлик куни сифатида нишонланиши муносабати билан журнализмнинг жорий йилдаги илк сонини Куба адабиёти ва санъатига бағишладик.

Адабиёт

XVI асрга қадар Кубанинг туб аҳолиси ўз ёзувига ҳам эга эмасди. Уларда оғзаки шеърят, жумладан, “ареито”лар (қахрамонлик ёки диний мавзудаги эпик-драматик асар) мавжуд эди. XVI аср охириларига келиб, испан истилочилари томонидан ҳиндулар деярли маҳв этилгач, оролда испан-креол адабиёти шакллана бошлади. Айниқса, черков адабиёти, йилнома ва бошқа тарихий асарлар кенг тарқалди.

Кубада яратилган ва бизгача етиб келган илк шеърӣ асар Сильвестре де Бальбоанинг “Сабр кўзгуси” (1608) достони бўлиб, унда француз босқинчиларининг хужуми ва креоллар ҳаёти тасвирланади.

XVIII аср охирида АҚШ ва Франциядаги ижтимоий-сиёсий воқеалар таъсирида кубалик ижодкорлар миллатни уйғотишга, озодликка ундашга қаратилган ғоялар сингдирилган асарлар ёза бошлашди. Шу мақсадда аксарият ёзувчилар 1793 йили ташкил этилган Гавана ватанпарварлар жамияти атрофида бирлашади. Улар қаторида Б.П.Феррер (1772–1851), М.Х. де Рувалькава (1769–1805) каби ижодкорлар бор эди. Улар XVIII асрдаги испан мумтоз шеърӣати анъаналарига хос ижод қилишарди. Гаитидаги қуллар инқилоби (1791–1803), испан мустамлакаларининг мустақиллик учун кураши Кубада миллий озодлик ҳаракатлари, ватанпарварлик ғоялари кучайишига олиб келди. Бу давр адабиётининг шаклланишида ватанпарвар шоир Ф.Варела-и-Моралес (1788–1853) катта ўрин тутди. Вареланинг шогирди, шоир Х.М.Эредианинг (1803–1839) “Шеърӣ тажрибалар” тўплами ҳамда “Қувғиннинг мадҳияси” асарида юрт мустақиллиги ғоялари тараннум этилади. “Океан томонга”, “Қуёшга мадҳия”, “Ниагара” каби лирик шеърларида эса табиатнинг гўзал манзаралари маҳорат билан ифодаланади.

Куба адабиётида романтизм оқимининг шаклланиши кўплаб сатира-лар, романслар муаллифи Д.Дельмонте-и-Апонтес (1804–1853) номи билан боғлиқ. Унинг қора танлилар қуллигига нафрат ифодаланган

(“Ватан”), куба деҳқонлари ҳаёти тасвирланган (“Гуахиро”) асарлари ўқувчилар эътиборига тушган. Ўша даврнинг илғор романтик шоирлари Дельмонте-и-Апонте атрофида бирлашиб, “Шеърятни кубалаштириш” шиорини илгари суришган. Бу тўғаракнинг кўзга кўринган вакиллари-дан бири Г. де ла Консепсьон Вальдес (1809–1844; Пласидо тахаллуси билан машҳур бўлган) романс ва сонетларида инсон меҳнати тараннум этилар, зулм ва золимлик лаънатланар, муҳаббат улуғланарди. Ёлқинли шеърлар ёзган бу шоирнинг умри фожиали якунланади. У испанларга қарши фитнада иштирок этгани учун отиб ўлдирилади.

Бундан ташқари айни даврда М.Теурбе Толон (1820–1858), Х.А.Кинтеро (1829–1885), П.Сантасилья (1826–1910), П.А.Кастельон (1820–1956), Л.Турла (1818–1877), Х.К.Сенеа (1832–1871) ва бошқа шоирлар ижод қилди. Бу шоирларнинг аксарияти ватанпарварлик руҳидаги шеърлар ёзиб, “Қувғиннинг уди” гуруҳида бирлашишган эди. Асосий мақсади она Ватанини озод кўриш бўлган бу шоирлар, жумладан, Р.М.Мендиве (1821–1886) “Хуаресга марсия”, “Ухлаб қолганлар” каби инқилобий дostonларида озодликни ёниб куйладилар. Испан мустамлакачилигига қарши кечган ўн йиллик урушда ҳам ижодкорлар фаол иштирок этишди. Кейинроқ А.Уртадо дель Валье (1841–1875), Х.Х.Пальма (1844–1911), М.Х.Гутьеррес (1822–1871) каби шоирларнинг жанговар руҳдаги шеърлари “Уруш шоирлари” тўпламида жамланди.

Куба адабиётида шеърят етакчи ўрин тутса-да, шу билан бирга наср ҳам оғирқарвонлик билан ривожланмоқда эди. Куба романтик насри асосчиси Х.А.Эчеверриа (1815–1855) “Антонелли” тарихий романини ёзди. Р.де Пальманинг “Матансас ва Юмури” (1837) романида ҳиндулар ҳаёти қаламга олинади. А.Суарес-и-Ромеронинг (1818–1878) “Франсиско” романида ҳам қулдорликнинг шафқатсиз манзараси, қуллик азоблари, хусусан, қора танли қулар кечирган қийинчиликлар тасвирланади.

Ёзувчилар Х.В.Бетанкур (1813–1875) ва унинг ўғли Луис (1843–1885), Х.М.де Карденас-и-Родригес (1812–1882), Ф.де Пауло Хелавер (1834–1894) ва бошқаларнинг асарларида реалистик анъаналар барқарорлаша бошлади. Йирик носир С.Вильяверде (1812–1894) “Қора хоч” (1839), “Тереса” (1839), “Гуахиро” (1842) ва бошқа романларида кубаликларнинг миллий ўзига хослиги акс эттирилди. Унинг “Сесилия Вальдес ёки Фарийшта тепалиги” романида қора танли қулар кечмиши ҳикоя қилинади.

Куба халқининг атоқли фарзанди, миллий озодлик ҳаракати етакчиси Хосе Марти (1853–1895) ҳам бадиий ижод билан шуғулланган эди. Унинг бадиий-танқидий, публицистик ва шеърӣ асарларида эркпарварлик, испан мустамлакасига қарши нафрат яққол сезилади. Эътиборли томони шундаки, Мартининг асарларидаги озодликка ундаш Лотин Америкаси мамлакатлари ёзувчилари ижодига ҳам сезиларли равишда таъсир кўрсатди. Мартининг замондоши, ҳаётдан эрта кетган бўлса-да, ўзидан сезиларли из қолдиролган Хулиан дель Касал (1863–1893) “Шамолдаги барглар” (1890), “Қор” (1892) тўпламида Куба адабиётидаги илк модернист шоир сифатида намоён бўлди.

Ўтган асрнинг 30-йиллари шеърятда Р.Педросо, М.Наварро, А.И.Аухиер, насрда М.Агирре ва бошқалар ижоди алоҳида ўрин тутади. Замонавий Куба адабиёти шаклланишида Х.Маринельонинг фаолияти катта аҳамиятга эга. П. де ла Торрьенте Браунинг (1901–1936) “Батей” ҳикоялар тўплами, “Намунали қамоқхона” ва “Кубалик номаълум

аскарнинг саргузаштлари” ўткир ижтимоий памфлетлари жамоатчилик ўртасида кучли акс садо беради. Л.Ф.Родригес (1888–1947), Л.Марреро, Э.Серпа, Л.Новас Кальво ва бошқалар ижтимоий романлар ва новеллалар ёзишди. XX аср жаҳон адабиётининг ўзига хос новатор ёзувчиларидан бири Алехо Карпентьер (1904–1980) фаолияти ҳам шу даврга оид. Ёзувчи, меъмор, муסיқашунос бўлган Алехо Карпентьер она халқининг ривоят ва асотирлари мотивларига таяниб, ўзига хос асарлар яратди. “Йўқолган излар”, “Барокко концерти”, “Маърифат асри” унинг сара асарлари сирасига киради.

Батиста диктатураси Куба адабиётига салбий таъсир кўрсатди. Бу йилларда кўплаб ёзувчилар таъқибга олинди, мамлакатдан қувғин қилинди. Алехо Карпентьер ҳам замонавий Лотин Америкаси романчилигида муҳим ҳодиса саналган “Ердаги подшолик”, “Йўқолган излар” романларини муҳожирликда ёзди.

Замонавий Кубада адабиётга кўрсатилаётган эътибор диққатга сазовордир. Гаванада 1991 йилдан бери мунтазам равишда Лотин Америкасидаги энг катта халқаро китоб ярмаркаси ўтказиб келинади.

1991 йили таниқли ёзувчи Хосе Лесама Лима (1910–1976) қаламига мансуб “Жаннат” романининг нашр этилиши шов-шувга сабаб бўлди. Лесама Лима нуфузли “Сарчашмалар” адабий журнали атрофида уюшган ёзувчи ва рассомлардан бири эди. Машҳур драматург Вирхилио Пиньера ҳам шу гуруҳга мансуб эди.

Кубаликларнинг сеvimли шоирларидан яна бири Николас Гильен (1902–1989) ижоди ҳам эътиборга лойиқдир. У Куба ёзувчилар ва рассомлар миллий уюшмасининг асосчиси-президенти бўлган. Гильен ҳам худди Алехо Карпентьер сингари Батиста диктатурасини танқид қилгани учун мамлакатдан чиқариб юборилади. Фидель Кастро ғалаба қозонганидан сўнг Гильен “халқ шоири” дея эътироф этилади. Ижодий тажрибаларга қўл уриш, анъанавий услублардан чекинишдан қўрқмаган Николас Гильен 1931 йилдаёқ “Жарангдор кўшиқлар, дурагай шеърлар” асарида услуб борасида янгиликлар қилади.

Замонавий Куба ёзувчилари орасида Итало Кальвино мукофоти билан тақдирланган адиб Рохелио Риверон (2008) ҳамда Аделаида Фернандес де Хуан, Хосе Мануэль Прието, Абилио Эстевес, Эна Лусия Портела каби ижодкорларнинг номларини алоҳида зикр этиш жоиз. Шунингдек, бир нечта йирик асар, жумладан, “Мушукнинг парвози” романи муаллифи Абель Прието ижоди ҳам эътирофга лойиқ.

Куба адабиётида болалар учун ҳам кўплаб асарлар яратилмоқда. Хусусан, ёзувчи Нерсис Фелипеннинг турли адабий мукофотларга муносиб кўрилган китоблари кенг тарқалган. 1974 йилда у “Улар қуйлашсин” шеърлий тўплами учун “Олтин ёш” мукофотига муносиб деб топилган эди. Адибнинг кейинги икки китоби – “Туана ҳақидаги ҳикоялар” (1975), “Эле” (1976) романлари эса “Каса де лас Америкас” (“Америка уйи”) мукофоти билан тақдирланди. Бу асарларда ёзувчи қахрамонларининг ички оламини катта маҳорат билан кўрсатиб бера олган. Жумладан, “Туана ҳақидаги ҳикоялар” ёшгина болакайнинг дафн этилаётган буваси ҳақидаги хотиралари – ўн тўртта мўъжаз бобдан иборат. Асар қахрамони бувасини ёдга олар экан, ундан ўрганган сабоқлари ҳаётий аъмолига айланганини англайди. Қора танли хизматкор Эле ҳақидаги иккинчи китобда боланинг дунёни таниши, ирқий камситишни ҳис қилиши ва дилида унга қарши исён уйғониши ҳикоя қилинади.

Куба ҳукумати ёш китобхонларни Лотин Америкаси давлатларида чоп этиладиган болалар адабиётининг энг яхши намуналари билан таништириб боришга ҳаракат қилади. Бунинг учун 1975 йилдан бошлаб “Каса де лас Америкас” журнали томонидан ўтказиладиган танлов доирасида болалар ва ўсмирларга мўлжалланган китоблар учун махсус мукофотлар таъсис этилган. Бу мукофотларга, Нерсис Фелипе ижодидан ташқари, Хулия Кальсадилья Нуньеснинг “Лотин Америкаси ва Кариб денгизи давлатлари кўшиқлари” шеърий тўплами, Омар Гонсалеснинг “Биз – бахтлилармиз” ҳикоялар тўплами ҳам лойиқ кўрилган.

*Комила НОСИРОВА
тайёрлади.*

Меъморчилик

Куба меъморчилиги ранг-баранг ва турли даврга оид услубларни мужассамлаштириши билан ажралиб туради. Хусусан, пойтахт Гавана турли йўналиш ва услубларда қурилган меъморий обидалари билан дунёга машҳур.

Маҳаллий аҳоли азалдан фойдаланадиган бойолар ҳамда қозикоёқлар устига омборлар қуриш анъанаси XX асргача давом этган. Испанияликлар келиши билан Куба меъморчилигида ҳам ўзига хос давр бошланди. XVI асрда Гавана қурилиб, истехком шаҳарга айлантирилди, Сантьяго-де-Куба, Тринидад каби шаҳарлар барпо этилди. Бу давр меъморчилигида испанча ва мавританча анъаналарга кўпроқ эътибор қаратилган бўлса-да, италян, юнон ва рим меъморий мактаби услубида ҳам турли бинолар қурилди.

XVIII асрга мансуб Куба бинолари испанча ва мексикача, барокко ҳамда классицизм услубидаги устунлар, равоқлар, рангдор нақшлар билан безатилган. XVIII аср охири–XIX аср бошларида Гавана ва Тринидаднинг бош майдонларида меъморий мажмуалар пайдо бўлди.

Куба меъморчилигида неоклассик давр XIX асрнинг бошларида вужудга келди. Иморатлар Испаниянинг Севилья, Кадис ва Гранада каби шаҳарларидаги меъморий иншоотларга хос узун галереяли ва ичмаич қурилган ҳовличалар шаклида қурилади бошлади. Неоклассицизмга хос бинолар тез орада бутун Гавана шаҳрини камраб олди. Алдама саройи (1844) бу давр руҳини яққол кўрсатиб берувчи меъморий иншоот ҳисобланади. Улуғвор устунлар, ички ҳовлилар ҳамда француз меъморий санъати усулида яратилган безакларга бой интерьер – Алдама саройининг бетакрор кўринишини ҳосил қилади. Неоклассицизм даврининг чўққиси шаҳарнинг Ведадо туманидаги машҳур бинолар қурилишида акс этган.

XX аср бошларида Гаванада эклектика руҳи ва модерн услубида ҳамда Европа замонавий меъморчилиги услубидаги кўп қаватли бинолар қурилади бошланди. Телефон компаниясининг биноси, Миллий капитолий,

Нафис санъат саройи каби иншоотлар шулар жумласидан.

1912 йилда қурилган Темирйўл терминали ва унинг иккита эгизак бинолари, кенг кутиш хоналари ҳамда жозибадор нақшлари билан эклектизмнинг энг яхши намунаси ҳисобланади. Меъмор Рикардо Мира лойихаси асосида 1932 йилда қурилган Лопез Серрано биноси Кубадаги биринчи

осмонўпар бино саналади. Шу даврда қурилган Эдифико Бакарди биноси эса Гаванадаги энг машҳур меъморий иншоотдир.

Куба анъанавий меъморчилигида иссиқ тропик иқлим инobatга олинган. Анъанавий услубда қурилган бинолар кенг ойнали ва айвончали. Биноларни безашда витраж санъатидан кенг фойдаланиб, асосан ойна ва эшик деразаларига безак берилган.

Кубада кўплаб диний меъморий обидалар намуналари ҳам сақланиб қолган. Улардан энг қадимийси Эл-Темплете ибодатхонаси бўлиб, у неоклассик услубда қурилган. Авлиё Иоанн Христотел черкови меъморий безакларига кўра мамлакатдаги энг қизиқарли иншоот ҳисобланади. Ремедос шахрининг марказида жойлашган мазкур ибодатхона барокко услубидаги рангтасвири билан томошабинларни лол қолдиради.

Куба меъморий обидалари билан сайёҳларни лол қолдириб келмоқда. Шундай бинолардан бири рим услубида қурилган ҳарбий истехком Сан-Педро-де-ла-Рока-дель-Морро (Сантьяго-де-Куба) қасри бўлиб, бино тўпотар қуролларни ўрнатишга мўлжалланган. Қаср қурилиши XVI асрда бошланиб, икки аср ўтгандан сўнг яқунланган.

Манаки Иснаги минораси Куба мамлакатининг рамзи ҳисобланади. Минора баландлиги қирқ беш метрни ташкил этиб, 1816 йилда Сан-Луис водийсида қурилган. Аввалги асрларда минора кўнғироғи шакарқамиш плантациясида меҳнат қилувчи қулларнинг иш вақти бошланиши ва тугашини билдирган.

Куба меъморий ёдгорликлари орасида саноат ва ишлаб чиқаришга оид тарихий ёдгорликлар ҳам сақланиб қолган. Шулардан энг машҳурлари Анхерона қаҳва плантацияси ва Триумвирато харобаси ҳамда шакар заводининг қолдиқларидир. Анхерона қаҳва плантацияси харобаси – Артемиса шахрида жойлашган бўлиб, бугунги кунда ноёб меъморий ёдгорликлар сафига киритилган. XIX асрда бу жой мамлакатнинг энг серунум плантацияси ҳисобланган. Триумвирато харобаси эса 1843 йили Куба тарихидаги энг йирик қуллар кўзғолони бўлиб ўтган жой сифатида машҳур. Бу ерда шакар заводи ҳамда киборларнинг данғиллама уй-жойлари қолдиқлари сақланиб қолган. Шакар заводлари водийсидаги эллиқдан ортиқ заводлар фаолияти туфайли XVIII асрда бу ер оролнинг энг бой қисмига айланган. Бугун бу ерда бир қанча посёлка қолдиқлари ва харобаларни учратиш мумкин. Мазкур иншоотлар ЮНЕСКОнинг Бутунжаҳон маданий мероси рўйхатида киритилган. Гавана шахрининг Эски шахар қисми ҳамда Тринидад шахри ҳам ушбу рўйхатдан ўрин олган.

*Гулираъно ОРИФЖОНОВА
тайёради.*

Тасвирий санъат

Куба тасвирий санъатининг ривожда испан мусаввирларининг таъсири сезилиши табиий. Зеро, бу заминда ҳинду қабилаларига доир айрим археологик ёдгорликлар – ғорларга чизилган суратлар, сопол идишларга чекилган тасвирлар топилган бўлса-да, миллий тасвирий санъатнинг шаклланиши XVIII–XIX асрларга тўғри келади. Бу даврда ижод қилган мусаввирлар диний мавзудаги расмлар ва тарихий воқеа манзаралари, машҳур арбобларнинг портретлари, халқ турмушини ифодаловчи суратларга кўп урғу беришди. Жумладан, Хосе Николас де ла Эскалера (1734–1804), Висенте Эскобар (1757–1834), Ипполито Гарнерай (1783–1858), Федерико Миале (1800–1868), Виктор-Патрисио де Ландалусе (1825–1889) каби рассомлар табиат тасвирлари ва халқ турмушига хос манзараларни қаламга олдилар.

Мутахассислар Куба тасвирий санъати тарихидаги учта даврга алоҳида эътибор берадилар. XIX асрнинг биринчи чорагида Сан-Алехандро Бадиий академиясининг (Сан-Алехандро Нафис санъат миллий мактаби ҳам деб аталади) ташкил этилиши Кубада мазкур санъат ривожига катта таъсир кўрсатади. Иккинчи босқич ўтган асрнинг 30-йилларида француз авангардизми таъсирида, айни чоғда бутун дунёга “куба авангардизми” сифатида танилган янгича йўналишнинг юзага келиши билан белгиланади. Бу даврнинг етакчи ижодкорлари сирасига Вифредо Лам-и-Кастилья (1902–1982), Рене Портокарреро (1912–1985), Амелия Пелаэс дель Касаль (1896–1968), Виктор Мануэль сингари рассомлар қиради. Ниҳоят учинчи босқич – 1959 йили Миллий санъат

мактаби ва Замоनावий санъат институти-нинг очилиши Куба ранг-тасвир санъати ривожигаги навбатдаги қадам бўлди.

Куба тасвирий санъатининг ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, мамлакатнинг жаҳон харитасидаги шакли ҳамда кўп сонли ороллар аксарият кубалик мусаввирлар учун илҳом манбаи саналади. Айниқса, 1980 йилларда орол мавзусига янада кўп урғу берилди. Бироқ айрим санъатшунослар бундай ёндашувни ун-

чалик ёқлашмайди, яъни асосий эътиборни оролга қаратиш мавзу яқранглигини келтириб чиқаришини, тасвирий санъат эса ранго-ранг мавзулар билан тараққий этишини таъкидлашади.

Ўтган асрнинг 60–70-йилларига келиб Куба ранг-тасвирида концептуаллик юзага келди. Маҳоратдан ҳам кўра ғояларга кўпроқ урғу берила бошланди.

*Зилола ЖАЛОЛОВА
тайёрлади.*

Муסיқа

Куба муסיқасининг илдизи хиндуларнинг гуанахатабибес, сибонейес ва таинос сингари созлари ижросидаги куйлар билан бевосита боғлиқ. Манбаларда хиндуларнинг жамоа шаклидаги кўшиқ-рақслари муסיқа, ашула ва пантомим-рақс уйғунлигидан иборат бўлиб, унда миллий қаҳрамонлар ҳақидаги афсоналар, жанглarda эришилган ғалабалар ва бошқа ҳаётий драматик саҳналар театрлаштирилган томоша тарзида ижро этилган.

Аборигенларнинг ҳарбий ва меҳнат кўшиқ ҳамда рақслари илгаридан мавжуд бўлса-да, Кубада биринчи профессионал муסיқачилар XV–XVI асрларда испанча созлар – кларнет (сампонья), флейта (пифано), тамборерос (барабан) билан куй ижро этган ҳарбий оркестр муסיқачилари бўлди. XVI асрнинг иккинчи ярмида Сантьяго-де-Куба ва Гаванада кўча оркестрлари вужудга келди. XVI асрнинг охиридан муסיқа жўрлигидаги театрлаштирилган майдон томошаларининг оммалашishi халқ орасида куй ва кўшиқлар, рақслар, турли чолғу асбобларини ижро этишни ўргатишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Черковнинг муסיқага жиддий эътибори диний кўшиқларни ижро этишни ўргатишга қаратилган муסיқа мактабларининг яратилишига сабаб бўлди. Жумладан, XVII асрнинг биринчи чорагида Гаванада очилган Амбросия коллежида муסיқа таълими йўлга қўйилди.

Куба черков муסיқа санъатининг гуллаган даври XVII асрнинг 2-ярмида ижод қилган йирик америкалик бастакор Эстебан Салас (1725–1803) фаолияти билан боғлиқ. Ижоди халқ куйлари билан узвий алоқадор бўлган ушбу бастакор Франческо Дуранте (1684–1755), Доменика Чимароза (1749–1801), Жованни Баттиста Перголези (1710–1736) сингари бастакорларнинг муסיкий меросидан таъсирланган эди.

Мустамлакачилик даврида Кубада занжи ва испан фольклорини уйғунлаштирган африка-куба муסיқа маданияти шаклланди. XVIII асрнинг охириги чорагига келиб театр ва зодагонлар хонадонлари муסיқа ривожига муҳим роль ўйнади. 1776 йили Гаванада биринчи “Колисео” театрининг (кейинчалик “Принсипаль” деб номланган) очилиши итальян композиторлари Ж.Паизелло, Ж.Б.Перголези, кейинчалик Ж.Россини, Г.Доцетти, В.Беллини каби ижодкорларнинг опералари ижро этилиши ва профессионал концерт фаолиятининг йўлга қўйилишига имкон яратди. 1814 йили Гаванада муסיқа мактаби, 1816 йили Санта Сесилия муסיқа академияси очилди.

XIX аср ўрталарида романтик йўналишдаги “Тўкилаётган япроқлар”, “Оссиан”, “Узоқ ўтмиш хотиралари” асарлари муаллифи Николас Руис Эспадеро (1832–1890) романслари, Жакомо Мейербер (1791–1864) опералари миллий муסיқа маданиятининг алоҳида босқичи бўлди. XIX асрнинг 2-ярмида Лауреано Фуентес Матонсинг (1825–1898) симфоник куйлари, фортепиано учун триолари, оркестр учун маршлари Куба миллий муסיқа тилининг яратилишида муҳим аҳамият касб этди.

XIX аср охири–XX аср бошларида Куба мусиқа санъатида эсда қоларли воқеалар содир бўлди, яъни Мумтоз мусиқа жамияти (1866, Гавана), Бетховен жамияти (1872), Камер мусиқа жамияти (1888, Сантьяго), Гавана консерваторияси (1885) ташкил топди. Г. Томас Гавана симфоник оркестрига (1908)

асос солди ва фаолиятида мумтоз ҳамда замонавий Европа мусиқа санъатини тарғиб қилишга эътибор қаратди. 1923 йили Педро Санхуан Нортес (1886–1976) пойтахтда испан ва француз композиторлари бўлган Мануэль де Фалья, Ашиль Клод Дебюсси, Жозеф Морис Равель асарларини тарғиб қила бошлади. Бу пайтга келиб миллий мусиқий мерос ва Африка мусиқа санъати анъаналарига мурожаат этилиб, мусиқада Куба халқи фольклорини янгича англаш кузатилди. Шоирлар, ёзувчилар, рассомлар, бастакорлар ижоди учун Африка халқлари фольклори бой манба вазифасини бажарди. Профессионал мусиқада Амадео Рольдан-и-Гардеснинг (1900–1939) “Уч кичик поэма” (1926), “Ребамбарамба” (1928) ва “Апакилье мўъжизаси” (1929) балетлари, Алехандро Гарсиа Катурланинг (1906–1940) “Куба ракси” (1927), “Бембе” (1929), “Куба увертюраси” (1938) симфоник пьесалари яратилди.

1930 йилларда бастакор, педагог Хосе Ардеволь (1911–1981) томонидан балет, симфония, концертлар, сонаталар, камер пьесалар, хорлар яратилди ва Куба мусиқа маданиятининг ушбу жанрлардаги миллий хусусиятларини ривожлантирди. Х.Ардевол ва унинг шогирдлари ташаббуси билан ташкил этилган мусиқашунос олимлар, композиторлар иштирокидаги семинарлар Куба мусиқа санъатининг истиқболини белгилаб берди.

XX аср ўрталарига келиб Кубада биринчи марта мусиқа санъатини тартибга солиш ва ривожлантириш мақсадида Мусиқа бош дирекцияси ва Миллий мусиқа дирекцияси ташкил этилди. Куба давлат миллий симфоник оркестри, Миллий опера ва балет театри миллий симфоник оркестри, Сантьяго-де-Куба, Санта-Кларе, Матансасе, Камагуэе, Пинар-дель-Рио шаҳар оркестрлари фаолияти йўлга қўйилди. 1962 йили тузилган Миллий фольклор ансамбли фольклор кўшиқ ва рақслари концертларини ташкил этибгина қолмай, уларни йиғиш ва ўрганиш билан ҳам шуғулланди. Куба мусиқа фестивали, Куба фольклор мусиқа фестивали, Оммавий кўшиқлар халқаро фестивали, “Куба кўшиқлари тарихи” концерт-маъруза цикллари Куба мусиқа маданиятини илмий-амалий тадқиқ этишда муҳим ўрин тутди.

Бугунги кунда Кубада А.Рольдан номидаги консерватория, Гавана хор ижрочилиги ва мусиқа усталари малакасини ошириш мактабининг Мусиқа бўлими, Марьянао ва Гуанабакоа консерваториялари фаолият олиб бормоқда. “Musica” ахборот бюллетени, бир қатор мусиқа санъатига доир журналлар нашр этилади.

*Ботир САНГИРОВ
тайёрлади.*

Рақс

Куба халқи азалдан ўйин-кулгини хуш кўради. Шу боис унинг анъанавий байрамлари мусиқа ва рақссиз ўтмайди. Ҳар йили ўтказиладиган карнавалга айрим кубаликлар йил

бўйи тайёрланади. Карнавалда туни билан, тўхтамасдан рақс тушиш одатга айланган.

Дунё аҳлини ҳайратга солиб келаётган ва Лотин Америка рақслари қаторига кирувчи Куба рақсининг ҳам ўз тили мавжуд. Кўп қиррали Куба рақсларида ҳар бир инсоннинг дидига ва кайфиятига мос рақсларни топиш мумкин. Ўз навбатида импровизация ва эркинликка кенг ўрин берувчи ушбу рақсларни ўрганиш анча мушкул.

Кубада рақс ўргатувчи турли хил муассасалар мавжуд бўлиб, уларда ҳақиқий Лотин Америка рақсларининг ўзига хос жиҳатлари ўргатилади. Ҳатто кўчаларда рақсга тушишни истовчилар учун ҳам алоҳида рақслар машқ қилинади.

Кубанинг бир қанча қадимий рақслари мавжуд бўлиб, улардан бири “Мамбо” рақсидир. Ўтмишда ҳинду қабилалари уруш маъбуди бор деб ишонишган ва унга илтижо қилиш, кўмак сўраш асносида адо этилувчи рақсларга “Мамбо” деб ном беришган.

Куба миллий рақсларининг замонавийлашувига ва янги элементлар билан бойитилишида Хосе Урфе Гонсалес (1879–1957) ва Арсенио Родригес (1911–1971) сингари композиторларнинг ҳиссаси катта. 1940 йилда улар африка-куба оҳанглари ва жазни уйғунлаштирган ҳолда ўзига хос “мамбо”ни яратишди.

XVIII асрда Кубада бир вақтнинг ўзида иккита бир-бирига ўхшаш рақс дунёга келган. Биринчи рақс тури “contra dance” (инглизча рақс) деб номланиб, бу Гавананинг инглизларнинг таъсир доирасига тушиши билан боғлиқ. Иккинчи рақс тури “contra dans” (французча рақс) дея аталади ва у французларнинг Гаитига кўчиши орқали кириб келган. Бу икки рақс таъсирида Кубада “Дансон” номли оммавий рақс шаклланди ва аста-секинлик билан миллий рақс услубига айланди. Бу рақснинг ўзига хослиги шундаки, у анчагина сокин ҳисобланади. Раққосалар қоматни тик тутган ҳолда майда кадамлар билан рақс тушишади.

Гаванада XIX асрда юзага келган “Румба” рақсининг илдизи ҳам “Дансон”га бориб тақалади. “Румба” йигит ва қиз бирлигида ижро этилади. Бу рақсга “севги рақси” деб ҳам таъриф беришади. Сабаби рақс давомида йигит қизнинг кўнглини олишга ҳаракат қилиши, унга бўлган севгисини изхор этишга интилиши кўрсатилса, қиз эса мағрур қиёфада намоён бўлади. Ҳиссиётни нозик ифодаловчи “Румба” бал рақслари туркумига ҳам киради.

Кубада яна бир ўзига хос рақс бўлиб, у “Ча-ча-ча” деб номланади. Бу рақс “Румба” ва “Мамбо” рақслари уйғунлигида пайдо бўлган. “Ча-ча-ча” бошқа рақсларга қараганда “ёшроқ” ҳисобланади. “Ча-ча-ча”ни жуфт ва якка ҳолда ижро этиш мумкин. Бу рақс жўшқинлиги, тез ва энгил ҳаракатларга бойлиги билан ажралиб туради.

*Шахло ҲАМИДОВА
тайёрлади.*

Театр

Кубада қадимдан ҳиндуларнинг миллий томошалари мавжуд бўлганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Бироқ испанлар таъсирида улар аста-секин йўқолиб, фақат баъзи жиҳатларигина диний маросимларда сақланиб қолган. Куба театр санъатининг кейинги ривожига эса испан театри билан чамбарчас боғлиқ. Манбаларда таъкидланишича, номаълум муаллифнинг “Яхши одамлар осмону фалакда, ёмонлари еру заминда” номли комедиянинг сахналаштирилиши билан (1758) Кубада янги театр шакллана бошлаган. Бошқа минтақаларда бўлганидек, Кубада ҳам дастлабки томошалар махсус театр бинолари бунёд бўлгунга қадар, давлатманд кишиларнинг хонадонларида ташкил этилган. 1776 йили Гавана шаҳрида қурилган “Колисео” театри Кубадаги биринчи театр биноси бўлиб, 1803 йилдан бошлаб “Принсипаль” номи билан юритила бошлайди. Ўз вақтида ушбу театр сахнасида Лопе де Вега, Кальдерон сингари машҳур драматургларнинг пьесалари катта муваффақият билан ўйналган. Айниқса, испан драматурги Р. де ла Круснинг сайнеталари¹ томошабинларда катта қизиқиш уйғотди ва у кейинчалик Куба миллий сайнеталарининг пайдо бўлишига туртки бўлди. 1837–1838 йиллари 3037 томошабинга мўлжаллаб Гаванада қурилган “Такон” театри Кубадаги биринчи Катта театр биноси бўлиб қолди.

Театрнинг ижодий шаклланиш жараёнида турли йўналишдаги спектакллارни кўриш мумкин. Жумладан, Х.М. де Андуэс пьесалари асосида сахналаштирилган “Гильермо” ва “Дон Педро Кастильский” спектаклларида инқилобий романтизм йўналишининг таъсири сезилади. Сўнгра, Х.Миланеснинг “Граф Алар-кос” (1838) ҳамда “Сарой шоири” (1840) асарлари бирин-кетин дунёга келади. Иккинчи асар ўткир ижтимоий аҳамият касб этганлиги боис, таъқибга учрайди ва фақатгина 1846 йили сахнага чиқади. Г.Гомес де Авельянеднинг “Бир қўлли Альфонсо” (1844) ва “Валтасар” (1858) пьесаларида классицизм ва романтизмга хос хусусиятларнинг қўшилиб кетганлиги кўзга ташланади. Романтизмнинг энг йирик намояндаси сифатида тарихда қолган шоир ва драматург Х.Л.Луасес ўзининг испан мустамлакачилигини қоралаб ёзган “Аристократ” (1867) трагедияси билан машҳур. Бу даврда неоклассицизм руҳида асарлар ёзган Х.Ф.Мансано, Л.Турла сингари драматургларнинг ҳам Куба театр санъати тарихида ўзига хос ўрни бор. Романтик театр билан ёнма-ён Кубада комедия ва сайнеталарнинг оммалашуви сабаб бўлган халқ театри ҳам ривожлана борди. Бу йўналишда ижод қилган ёзувчи Х.А.Мильян ўзининг “Буқаларсиз буқалар жанги”, “13 июнь кометаси”, “Қиёмат”, “Калифорниялик” сингари асарларида жамиятнинг долзарб муаммоларини тасвирлашга ҳаракат қилади. Халқ комедияси жанрида ижод қилган В.Х.Креспо-и-Борбон (“Қалампирли ёвғон шўрва”, “Ҳинд хурмо дарахти тагида”), Ф.Фернандес (“Қора профессорлар”) сингари драматургларнинг асарларида испан босқинчиларига қарши норозилик

¹ Сайнета – кичик пьеса.

кайфияти аччиқ кулги остида намоён бўлади. 1853 йили ташкил топган “Вильянуэва” театрида фаолият юритган актёрлар ҳам Коваррувьяс анъаналарини давом эттириб, комедия, сайнета ва ҳажвий интермедиялар билан томошабинларнинг олқишига сазовор бўлди.

XIX асрнинг 2-ярмига келиб вилоятларда ҳам янги театрлар ташкил этила бошлайди. 1849 йили Камагуэда “Принсипаль” театри, 1850 йили Сантьяго шаҳрида “Театр де ла рейна” (кейинчалик “Орьенте” номига ўзгартирилган) театри, 1860 йили Матансасда “Эс-теван” (кейинчалик “Сауто” номига ўзгартирилган) театрлари қурилиб, ишга туширилган.

XIX асрнинг охирларига келиб халқ театри ривожлана бошлайди. Бу даврда “Альгамбра” театрида сахналаштирилган Э.Мейрелес, О.Д.Гонсалес ва И.Сарачагларнинг сайнеталари катта муваффақият қозонади. Бироқ вақт ўтиши билан халқ сайнеталари тобора сайқалланиб, ўзининг илгариги мавқеини йўқотади ва комедия-буфф кўринишида яшашда давом этади.

XX аср бошларида Куба расмий жиҳатдан мустақил республика деб эълон қилинган бўлса-да, испан труппалари ўзининг ҳукмронлигини сақлаб қолди. Миллий театр бунёд қилишга бўлган дастлабки ҳаракатлар Х.А.Рамос, М.Э.Уренья ва бошқа драматурглар томонидан амалга оширилади. Улар 1910 йили “Театр ривожига кўмаклашув уюшмаси”ни ташкил қилишади. 1915 йили Куба муаллифларининг пьесаларини тарғиб қилиш вазифасини бажаришга мўлжалланган “Куба театрининг дўстлари уюшмаси” ташкил қилинади. Ҳар икки уюшманинг бевосита кўмаги билан бир қатор Куба драматургларининг асарлари сахна юзини кўрди. Уюшма фаолиятини театр санъатидаги илғор қарашларни тарғиб қилувчи “Театро кубано” (1919, 1920) ҳамда “Альма кубана” (1923, 1929) номли журналлар ҳар томонлама қўллаб-қувватлайдилар.

Ўтган асрнинг 20-йилларида Куба театр санъатини янгилашга бўлган интилишлар кўзга ташланади. Бир қатор ташаббускор зиёлилар янги йўналишдаги спектакллар яратишга ҳаракат қиладилар. “Муסיқа санъатини ҳимоя қилиш уюшмаси” ташкил қилинади, қаттиқ қаршиликларга карамай 1936 йили Л.А.Баралът ташаббуси билан Гаванада янги театр репертуари ва сахна техникасини яратишга бел боғлаган бир гуруҳ илғор санъат арбобларини ўзида мужассам қилган “Куэва” театри бунёд бўлади.

1941 йили профессионал актёр ва режиссёрларни тайёрловчи Куба драма санъати академияси, Кутубхона халқ театри (1940), Университет театри (1941), “Патронато дель театро” (1942), Халқ театрининг (1943) ташкил қилиниши, шунингдек, турли муассасаларда драма тўғаракларининг фаолият юрита бошлаши Куба театр санъатининг ривожига муҳим роль ўйнади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Куба театрига Чехов, Горький, Леонов, Симонов ва бошқа рус драматургларининг пьесалари кириб келади. 1941 йили Гавана университети қошида янги авлод актёрлари ва режиссёрларини тайёрлашга мўлжалланган “Драма санъати семинари” мактаби ташкил қилинади. 1947 йили “Прометео” журнали нашр қилина бошлайди ва кўп ўтмай унинг қошида худди шу ном билан янги театр таъсис қилинади. Шунингдек, “Эркин сахна труппаси” (1949й. 1950-йилдан “Лас маскарас” номли), “Ла карета” кўғирчоқ театри, ҳамда Куба театр санъатини тарғиб қилувчи “Мисьонес культуралес (1950) ташкилоти ўз фаолиятини бошлайди.

Куба театр санъати ривожига катта ҳисса қўшган иқтидорли режиссёрлар – В.Ревуэлта, Э.Манэ, Э.Думе, А.де Луис, К.Понсе де Леон, Р.Вигон, Ф.Морин, И.Дельгадо, машхур актёрлар – Э.Домингес, П.Вальехо, Э.Кинтеро, Ф.Сантос, К.Бермудес, М.Лимонта, Т.Бланко, А.Родригес, А.Эскартин, М.Асеведо, Л.Льерена, Б.Мартинес, Р.Ревуэлта, М.Перейро, Р.Моралес, С.Кориери ва бошқаларнинг номи алоҳида хурмат билан тилга олинади.

XVIII асрнинг охирида испан опера труппалари италян ва француз композиторларининг опера ва мусикали комедияларини сахналаштириб, куба томошабинларига намоиш қилганлар. Жумладан, 1776 йили “Колисео” театрида номаълум муаллифнинг “Ташландиқ Дидона” операси ўйналганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Л.Фуэнтеснинг биринчи Куба операси Гаванада 1875 йили ўйналган. XVIII асрнинг охири, XIX асрнинг бошларида испан оҳанглари асосида Куба буфф-операси юзага келади. Унинг асосчиларидан бири Ф.Коваррувьяс бўлиб (“Гавана орзуси”, “Бартоло тоға ва Катана хола” опералари), мусикий театрга куба деҳқонлари образини олиб киради. Шу зайл Куба халқ мусикаси испан оҳанглари сикиб чиқара бошлайди. Буфф-операсининг муаллифи сифатида композитор К.Мартинес тилга олинади. 1945 йили сахнада биринчи Куба профессионал опера хонандаси – К.Сириартеги ўз фаолиятини бошлайди. Куба театрлари томошалари асосан опера, оперетта, комедия, интермедиялардан иборат бўлиб, уларни ягона актёрлар ансамбли ижро этган. Кейинчалик бир қатор кубалик опера композиторларининг ижодлари кўрина бошлайди. Жумладан, Э.Санчес де Фуэнтес, Х.Маури, А.Солер сингари композиторларнинг Куба миллий операси ривожига хизматлари катта. Г.Пойг, Э.Лекуона, А.Гарсиа, А.Рольдан сингари композиторлар эса мусикали комедиялар ёзишда энг машхурлардан ҳисобланадилар. Гаванада “Лирико” ва “Мусикаль” номли мусикий театрлар фаолият юритади.

Мамлакатда “Балет Камагуэя” ҳамда Куба Миллий балети катта мавқега эга.

Ўтган асрнинг 60–70-йилларига келиб театрнинг ижтимоий фаолигини ошириш мақсадида унинг публицистик, тарғибот-ташвиқот томонларига эътибор кучайтирилади. Шу мақсадда ҳамжиҳат ижодий жамоа театри тушунчаси пайдо бўлади. Шу аснода Янги театр яратиш ҳаракатининг етакчиси сифатида актёр ва режиссёр С.Коррьери бошчилигидаги “Эскамбрай” театри ташаббусни қўлга олади. Ушбу театр спектаклларида эски анъанавий сахна усулларидадан воз кечиб, янги сахнавий шакл – томошабин билан бесовита мулоқот шакли қўлланилади. Драматург А.Паснинг “Витрина”, “Жаннатга қайтиш”, Х.Эрнандеснинг “Суд”, Р.Ориуэланинг “Пистирма” сингари спектакллари шу усулда сахналаштирилган. Кейинчалик Халқ бирлиги театри, Йайа театри, “Кубано де Асеро” театрлари Янги театр изидан бориб, изланишда давом этдилар. Сантьяго-де-Куба театри эса бу ҳаракатга ўзича ёндашган ҳолда эски халқ театри анъаналарини ривожлантириб, “Ральсьонес” – кўча театрини янгитдан тиклайди. Ушбу театр публицистик-тарғибот театридан Янги театр услуби билан фарқ қилади, ташвиқот театри хусусиятларини фольклор билан, халқ маданиятининг ёрқин бўёқлари билан пардозлашга интилади.

XX асрнинг 80-йилларига келиб режиссёрлар кўпроқ театр анъаналарига аҳамият бера бошлашди, янги ижодий услубларни топишга,

сахна усулларини бойитишга эътибор кучаяди. XXI асрда бу ҳолат янада жадаллашди, драматурглар характер ва психологик конфликтларни чуқурлаштиришга, жанр хилма-хиллигига эришишга, янги замонавий шаклларни топишга интила бошладилар, янги режиссёр ва актёрлар авлоди шакллана бошлади, миллий драматургиядан ташқари жаҳон мумтоз драматургияси ва замонавий таржима асарларини сахналаштириш борасида қизгин ижодий изланишлар жараёни давом этиб келмоқда.

*Санъатшунослик фанлари номзоди
Омонулла РИЗАЕВ
тайёрлади.*

Кино

Куба кино санъатининг ривожланиш йўли қитъадаги бошқа мамлакатлардан унча катта фарқ қилмайди. Илк бор оператор Г.Вейре 1897 йили “Ўт ўчиришлар ҳақидаги хужжат”

деб номланган кинохроникани тасвирга туширди. Кейинги йилларда “1906 йил августида Гавана” (1906), “Гаванада турист” (1907) каби дастлабки хужжатли фильмлар яратилди. 1910–1920 йилларда фильмларни мунтазам ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 1910 йили оператор Э.Кеседа илк бор актёрлар иштирок этган “Кўзи кўр жиноятчи” ва “Хуан Хосе” деб номланган киска метражли бадиий фильмларни суратга олади. Кубалик биринчи режиссёрга айланган Кеседа 1913 йили озодлик учун курашган қаҳрамон ҳаёти ҳақидаги “Мануэл Гарсия” фильмини, сўнг “Капитан Мамби” (1914), “Бутажор ёки Куба аёли” (1915), “Ширкатчи Сангилининг товон пули” (1917) фильмларини тасвирга туширди. Мамлакат киноэкранларида бошқа режиссёрларнинг Кубадаги муҳим ижтимоий муаммолар акс этирилган “Кубадаги тамаки савдогари”, “Ижтимоий ниқоб” (1918), “Шакарқамиш ўрими” (1919), “Жилға” (1922) каби фильмлари намойиш этилди. Шу билан бирга саргузашт ва детектив жанрида яратилган фильмлар ҳам томошабинларнинг катта қизиқишига сабаб бўлган. 1920 йили кейинчалик “Куба киносининг отаси” деб атала бошлаган режиссёр Р.Пеоннинг илк фильми “Ҳаққоний ҳаёт” экран юзини кўрди. Унинг кейинги “Учиб ўтувчи кушлар”, “Зеновия она” (1921), “Ўпич оғуси” (1929), “Севги маъбудаси” (1930) каби фильмлари Куба киносининг шаклланишига хизмат қилди.

1937 йилда режиссёр Э.Капаррос “Қизил илон” номли биринчи овозли фильм яратди. 30-йилларнинг сўнгида миллий мусиқа ва ракс акс этирилган мусиқали фильмлар яратиш урфга айланди. Р.Пеон ҳам бир нечта мусиқали фильмлар суратга олди. Лекин унинг 1938 йилда яратган “Пальмалар романи” номли фильми Куба киноси тарихидаги энг яхши кинокартиналардан бирига айланди. 1950 йили режиссёр М.Алонсо томонидан қора танлиларнинг камситилишига қарши “Сесилия Вальдес” фильми тасвирга туширилди.

1940–1950 йилларда Куба киноси оғир кунларни ўткази бошлади. Киноэкранларда эса, асосан, АҚШ кинофильмлари намойиш этиларди. Киноижодкорлар ушбу вазиятдан чиқиш мақсадида Мексика билан ҳамкорлик

қила бошладилар. Натижада “Кўча фаришталари”, “Туғилиши керак бўлмаганлар”, “Тақдир зарбаси” ва “Оқ атиргул” сингари фильмлар экран юзини кўрди. 1956 йили режиссёр Х.Ортега томонидан “Тропиклар” деб номланган илк рангли фильм тасвирга туширилди. Табиат манзаралари акс этган ушбу фильмда асосан Куба фаунаси ва флораси намойиш этилган.

XX асрнинг 60-йилларида “янги кино”нинг вужудга келиши билан Лотин Америкаси кино санъатида қудратли йўналиш пайдо бўлди. Бу йўналиш бутун қитъа, ҳатто авваллари миллий кино умуман йўқ бўлган мамлакатларга ҳам тезликда ёйилди. Айнан “янги кино”да қитъадаги халқларнинг умумий қарашлари ва ўзига хос қадриятлари акс этди. Айнан шу хусусиятлар Лотин Америкаси киносини дунё кино санъатида танитди. Кубада чинакам миллий кино санъати 1959 йили Гаванада Кино санъати ва саноати институти барпо этилгандан сўнг вужудга келганига қарамай, кубалик киноижодкорлар “янги кино”да аҳамиятли ва ўзига хос йўналиш пайдо қила олдилар.

Мамлакат киносининг ривожини йўлида ташланган яна бир улкан қадам 1961 йилдан бошлаб институт муассислигида “Cine Cubano” (“Куба киноси”) журналининг мунтазам чоп этилишидир. Мазкур журнал Куба ва жаҳон киноси ҳақидаги танқидий мақолалари билан танилган. Қолаверса, Гаванада “Лотин Америкаси киноси” халқаро фестивали мунтазам ўтказиб келинади. Мазкур фестиваль ҳам дунёга шу кунгача номаълум бўлган истеъдодли ёш киноижодкорларни кашф этиб бермоқда.

Ҳозирги кунда мамлакатда 450 дан ортиқ кинотеатр фаолият юритади. Кейинги йилларда суратга олинган “Хуан Кинкин саргузаштлари” (режиссёр Х.Эспиноза), “Люсия” (режиссёр У.Солас), “Ранчеадор” (режиссёр С.Хираль), “Мелья” (режиссёр Э.Барнет), “Алиса мўъжизалар мамлакатиди”, “Ёввойи кўппаклар” (режиссёр Д.Торрес), “Амада” (режиссёр Н.Родригес), “Бенни”, “Бир умр биргамиз” (режиссёр Х.Санчес), “Жаннатга чипта” (режиссёр Х.Чихона), “Нигоҳ” (режиссёр А.Урета), “Зомби овловчилар” (режиссёр А.Бругуес) ва бошқа кўплаб фильмлар томошабинларга манзур бўлди.

Кубалик режиссёрлар тинимсиз ижодий изланишлари натижасида ҳужжатли фильмнинг янги шаклини, таъбир жоиз бўлса, турини ярата олдилар. Улар ўз фильмларида турли усуллар: тарихий ва замонавий хроникаларни, фотографияларни, газетадан қирқиб олинган қоғозларни қориштириб, мультипликация, яширин камерадан фойдаланиб, воқеаларнинг хронологик тартибини ўзгартириб, оригинал монтаж қўллаб, бадий ва ҳужжатли фильмларнинг турли комбинацияларини ишлатиб, ўзига хос ва ёдда қоладиган экран асарларини яратишга муваффақ бўлдилар. Бундай фильмлар сифатида Пастор Веганинг “Яшасин республика!”, Фернандо Перес ва Хусус Диасларнинг “Ғалаба хроникаси”, Мануэль Эрреранинг “Хирон”, Сантьяго Альвареснинг “Керакли уруш”ларини мисол қилиш мумкин. Кубалик режиссёрлар яратган энг яхши фильмларнинг яна бир ўзига хослиги миллий маданиятга эҳтиёткорона муносабатда бўлишидир. “Янги кино” усталарининг ишлари халқаро миқёсда катта хурматга сазовор бўлиб келмоқда. Танқидчилар ушбу фильмларни қитъа киносининг ижодий юксалиши сифатида баҳолашади.

*Музаффар ҚОРАБОЕВ
тайёрлади.*

КУБА ШЕЪРИЯТИДАН НАМУНАЛАР

Хосе МАРТИ

(1853–1895)

Рус тилидан
Муҳаммадали ҚЎШМОҚОВ
таржумаси

Хосе Марти 1853 йил 28 январда Гаванада туғилган. Куба адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган шоир, публицист, файласуф, сиёсатчи ва жамоат арбоби бўлган. Куба миллий қаҳрамони сифатида эъзоланади. “Исмаэлильо” (1882), “Эркин шеърлар” (XIX асрнинг 80-йиллари), “Содда шеърлар” (1891), “Сургул гуллари” (1913) шеърий тўпламлари эълон қилинган. Шоирнинг романтизмдан реализмгача бўлган тадрижчи босиб ўтган ижоди Куба шеъриятида муҳим янгиликларни бошлаб берди. 1952 йилда Хосе Марти таваллудининг 100 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланган.

* * *

Норгил¹ ўсмиш соқит ҳаводан
Баҳра олган оққўнгил одам
Бергум ҳаёт ҳикматиға тан
Дил тубидан шеър отилган дам.

Қўрдим: бўлди нурафшон қанот –
Соҳибаси, у, гўзал хотин.
Қўрдим: балчиқ ва чангдан бот-бот
Капалаклар учиб чиқди, чин.

Қайда бўлсам, етиб келгайман,
Ҳисдай етгум бўлса қайси бурж,
Санъатга санъатлик қилгайман,
Чўққиларда чўққидирман қурч.

Қўрдим: ханжар санчди – ўтмай зум –
Ўз кўксига, ўшанда, бир эр
Ким бу ҳолга солди – тишлаб мум –
На ингранар, на бирор сўз дер.

Мен биларман кўп ноёб хилқат –
Гуллар билан ўтларнинг номин.
Биларман кўп кибрли кулфат,
Заҳарни ҳам – ҳаётга зомин.

Бадар кетган жонларни, сазо –
Бермай, кўрдим икки марта мен:
Шўрлик отам қилганда қазо
Ва мени тарк этганингда сен.

Тирқиши йўқ тунда тепадан
Ёлғир бўлиб қуяр бетиним
Бир илоҳий гўзалликка шаън
Пок нурлар соф шуъласи сим-сим.

Бир гал титроқ босди, тизимдан –
Мадор кетди; боғдан сал нари –
Ерда чақди – жимит қизимдан
Уч олгандек – баттол болари.

* Манба: Шеърлар “Иностранная литература” журналининг 2015 йил 1-сонидан олинди.

¹ Норгил – пальма дарахти.

*Фақат бир бор бўлдим шод-хандон,
Енгил нафас олдим безаққум,
Айтганида йиглаб зиндонбон
Этилганим ўлимга маҳқум.*

*Остонамга келиб-йиқилиб,
Милдир-милдир сўнган юлдузга,
Шавқ ичида, мен ирим қилиб,
Қўл тегиздим – суртай деб кўзга.*

*Еру сувда сездим бир нафас
Тегиб ўтди у мисли шамол.
Лекин руҳи равоним бу сас –
Менинг ўғлим уйғонар алҳол.*

*Неча йилки, кўксимни тешар
Бир дард қалбим эзганча пинҳон:
Қул-халқ ўғли халқ билан яшар,
У деб берар ҳеч таф тортмай жон.*

*Чақноқ тошлар қадри – билмас ким –
Тозалиги – шуни изла, топ.
Шу-чун содиқ дўстликни этдим
Муҳаббатдан ортиқроқ тавоф.*

*Бари гўзал, бари барқарор,
Бири бошқасига масаллиг.
Бари, гўё, олмос – қиррадор,
Кўмир бўлса, сўнг бўлар яллиг.*

*Кўрдим бургут ўқ еган онни:
Кўтарилди самоларга у.
Кавак ичра қора илонни
Ўлдирди ўз ҳунари – оғу.*

*Не тентакни тумонат одам
Ҳурмат билан дафн этишар.
Бу дунёда барчасидан ҳам
Сархил мева мозорда пишар.*

*Билдим, иягига кафт тираб,
Ҳорғин олам олганида тин,
Мовий жимлик аро жилдираб,
Янги булоқ кўз очар секин.*

*Ҳаммасини билсам, не эмиш,
Қофиябоз бўлмай деб мен – жим.
Сичқонларга сийлову емиш
Чанг босган докторлик диплолим.*

* * *

*“Ғам” дейсизми? “Ғамга ботди” деб ким –
Айтди мени? Шу сўз жўяли, ўнг:
Нур, аланга, галабалардан сўнг
Келар менинг қайғу чекар вақтим.*

*Бир кулфат бор: теран денгиздан ҳам,
Асрларки, у эзгани эзган,
Бу – инсоннинг қуллиги, – биз безган –
Оламда йўқ нундан даҳшатли ғам!*

*Тоғлар бор – шарт чўққисига сабот –
Ила чиқмоқ; сингиб танамизга,
Шундан кейин уққаймиз, дил, бизга –
Ўлимни ким айлаган мукофот!*

Николас ГИЛЬЕН

(1902–1989)

Шоир ва жамоат арбоби Николас Гильен 1902 йил 10 июлда Камагуэй шаҳрида туғилган. “Испания. Тўрт қайғу ва бир умид достони” (1937), “Хесус Менендесга элегия” (1951) каби достонлари бор. “Сон тароналари” (сон Куба халқ куйи бўлиб, кўпинча қўшиққа жўрликда ижро этилади; 1930), “Вест-Индия компанияси” (1934), “Қанотланган халқнинг кабутари” (1958), “Менда бори” (1964), “Катта ҳайвонот боғи” (1967), “Мовий денгиз Кариб бўйлаб қоғоз кема сузар” (1978) сингари шеърий тўпламлари чоп этилган. Унинг бир қанча шеърлари турли йилларда ўзбек тилига таржима қилинган.

Шоир 1989 йил 16 июлда Гаванада вафот этган.

ЯШИЛ КАЛТАКЕСАК

*Антил, Антил денгизида –
Кариб ҳам дейдилар, – уни
ваҳший долгалар савалаб,
ҳарир кўпик ялаб-юлқар,
қуёш-чи, олгай забтига,
кўксидан итарар шамол,
қўшигидан сизар ёшлари –*

*харитада чайқалар Куба:
кўзлари ҳўл тошлар каби
узун яшил калтакесак.
Тиканли поядан тўқир тож
унга шакарқамши қанди,
лекин у қандоқ ҳам топсин қадр,
ахир, уни кияр чўри;*

*узоқдан қарасанг – қабо кийган малика,
қабо кийган чўри – боқсанг яқинроқ келиб,
дардлиларнинг дардлиси –
харитада чайқалар Куба:
кўзлари ҳўл тошлар каби
узун яшил калтакесак.
Аммо, эй сен, соҳилдаги
собит қўриқчи –
денгиз зиндонбони, унутма,
найзалар учмоқда баландда ўртана,
борлиқни бузгудай ташланиб пўртана,
олов тилин чўзиб қилмоқда тантана,
назарингдан четда қолмасин ҳеч
уйғонибоқ, тирноқларини
харитадан узмоққа шахд этган –
кўзлари ҳўл тошлар каби
узун яшил калтакесак.*

АНТОНИО ХОТИНИНИ ЎҒИРЛАШ

*Ичай сени бир ютим қилиб,
бир симирай ўткир май билиб,
томчи қўймай сипқора қолай
жазавали рақсга сирилиб!
Эпчил, олов ва куйдирмажон,
шу – қўшигим кўклаб чиққан дон!*

*Шолрўмоли титрар ҳубобдай,
кимўзар рақс жунунваши хобдай,
Антонио жаҳли чиқса гар,
кузатар ё нарига кетар,
нима қилса ҳамки, хотини
тун бўйи мен билан рақс этар!*

*Габриэла, маҳталдир парвоз,
қанотларинг
қушдай эркин ёз,
кўксингда дил
потирласин оқ қушга ҳамроз,
тезроқ, тезроқ ўйнай қол,
рақс мақоми
қулоқларда жаранглар хушҳол!
Кетолмайсан бундан, дурагай,
кетар бўлсанг, осмон нурагай,
сонларингда маржонлар тизиб,
қанддан чучук тер чиқар сизиб.
Жаранглар мақом, жаранглар,
жаранглар, жаранглар мақом,
мақом жаранглар, жаранглар,
кўнгил – ром, ром!*

*Кўзларингнинг қора донлари
меҳригиё хонумонлари,
Антонио қайтса бўлмас гаши,
сўрмас ҳатто ҳазил аралаши
не жин урди рақс онлари...
Антонио анойи эмас,
бошқалар ҳам ҳеч нарса демас,
ё олганча илкис бир зарбни,*

*фарқлаёлмай на шарқ, на зарбни,
каловланиб, хаёли тўнғлар,
боши оққан томонга жўнар,
ё шу тахлит очилар фоли,
кетар-йитар – не бўлар ҳоли...
Жаранғлар, жаранғлар мақом,
жаранғлар, жаранғлар, аён...
Эпчил, олов ва куйдирмажон,
шу – қўшигим кўклаб чиққан дон!*

Дульсе Мария ЛОЙНАС

(1902–1997)

Шоира ва адиба Дульсе Мария Лойнас 1902 йил 10 декабрда Гавана шаҳрида таваллуд топган. Асл исми – Мерседес. “Суё ўйинлари” (1951), “Бир хонадоннинг сўнги кунлари” (1958), “Нозик тўрлар” (1993), “Машаққатли сўқмоқлар” (2001) ва бошқа тўпламлар, “Тенерифеда ёз” (Тенерифе – Канар ороллари таркибидаги орол) йўл хотиралари (1958), “Боғ” романи (1951) муаллифи. Кўпгина адабий мукофотлар, жумладан, адабиёт бўйича Куба Миллий мукофоти (1987), Гарсиа Лорка мукофоти (1993) ва испан тили дунёнинг энг юксак адабий эҳтироми – Мигель де Сервантес мукофоти (1992) билан тақдирланган. Куба Тил ва адабиёт академияси ҳамда Испания Қироллиги академияси аъзоси бўлган.

БЕМАВРИД КЕЛГАН СЕВГИ

*Бемаврид келган севги,
оромимга бер оро.
Йўл юргандан мўл юриб,
адашиб қолдингми ё?
Чақирганим йўқ эди,
сўнг манзил имлар экан:
Дилим куйдирган не бор –
сен айтишинг шартмикан?*

*Адирлар музлаб, бежон –
мен шунчаки ой – беҳол...
Атиргул эмас, менга
тун денгизин йўллай қол.
Қоранг кўрсатмадинг... бод –
кетди қўшиқни олиб.
Жимлик, фироқ севгиси,
қўй, кўз ёш тўкма нолиб.*

АТИРГУЛЛАР

*Богимдаги атиргуллар
бу оламда бошқа йўқ.
Лекин сўлар тезда, ҳусни
кўнглимга ташиламай чўғ.*

*Богимдаги қушлар сайраб
таратар биллурий сас,
Аммо тезда тинади у –
бу сенга керак эмас.*

*Богимдаги боларилар
уззукун учар зув-зув,
Аммо тезда эрив боли –
назарингга кирмас бу.*

Севарсану бақони сен,
 бебақони бирор дам –
 Сен қайдан ҳам қадрлардинг,
 англардинг сен қайдан ҳам
 ва қуруқ қўл билан чиққунг
 қутлуг боздан беҳадя.
 Ўз йўлингдан кету энди
 йўлинг бу ёққа бурма,
 Ажаллига – ўлгувчига
 ҳеч вақт тегина кўрма!

ОЛАМНИНГ ЯРАЛИШИ

Азалда сув бор эди...
 Айқирган, ёввойи.
 Ҳали унда балиқлар
 ойқулогин титратганча сузмас,
 сиқиб –
 тўлқинлар тинчини бузмас
 қиргоқлар ҳали.
 Азалда сув бор эди...
 Ҳали
 қаърларни керганча қалқиб чиқиб,
 таянчга айланмаган Ер.
 Чексиз-чегарасиз ёпишқоқ лойнинг
 сирпанчиқ сири –
 лойқаю қум
 билчиллар, холос.
 На тошар тўлин ой шуъласи,
 на ороллар сочилиб ётар,
 фақат
 ёш сув бағрида
 баъзан қимирлаб қўяр бир-бирин туртиб
 ҳали тугилмаган қитъалар.
 Олам тонги! Илк уйғониши!
 Сўнар сувости сўнги қайноқлари.
 Тубсиз қора самовот остида
 бесаранжом намликнинг қандоқ денгизи
 ўйноқлар!
 Азалда сув бор эди...

ИСТАК

Нур, сояни айлаганча эш
 Айрилмасин огуш огушдан.
 Сарҳаддир у: таишқарида ҳеч
 Ҳаёт йўқдир – ўчмасин ҳушдан.

Ахтараркан ўлим бетоқат,
 Сиртдан топмай қорамни менинг,
 Ёндирмоққа уринсин фақат,
 Майли, ўтинг ичида сенинг!

КЎК КЎЗА

Зулмат, нур учма-уч келиб,
 чўққида сирпанар соя,
 Йиггум – кўк кўза-ла елиб, –
 шуъла топгунча ниҳоя.
 Тик сўқмоққа сув файз бериб,
 ойна тутар сокит, тиниқ
 кўк аксин жилвалантириб,
 жонлантириб кўк аксини.
 Нур сўнар пайт келганда дуч,
 сустрлашади сув мавжлари.
 Кўл чўзаман аксдаги гуж,
 шаффоф ипак тўрлар сари.

Сўнги нур хайр-хўш қилиб,
 кўзбўёвга парда осар,
 Ҳасратга ҳасрат қўшилиб,
 туманни туманлар босар.
 Унда, зулмат тўзгий бошлар,
 ипак нурдан тўрар олам,
 Тушга кирган ё кирар ҳар –
 не бор – бари, ушбу тўр ҳам,
 Ўзга ҳаёт билан тўлиб,
 яйнагунча ферузада –
 Қалқима тўлқинлар бўлиб,
 чайқалсин деб кўк кўзада.

Гастон БАКЕРО

(1914–1997)

Куба шеъриятининг таниқли намояндаларидан бири Гастон Бакеро 1914 йил 4 майда Хольгин вилоятида туғилган. Ўтган асрнинг 40-йилларида Хосе Лесама Лима бошчилигидаги “Орихенес” (бу сўзни “манбалар”, “илдизлар”, мазмун-моҳиятига кўра эса, “азалий”, “асослар” деб ҳам таржима қилиш мумкин) журнали атрофидаги адабий гуруҳга мансуб бўлган. “Ўз қиличи тиғидаги Саул” (1942), “Испанияда ёзилган шеърлар” (1960), “Ғойиб шеърлар” (1991) ва бошқа шеърий тўпламлар, кўпдан-кўп эсселар муаллифи. Шоир 1997 йил 15 майда Испания пойтахти Мадридда вафот этган.

КУЛГИ

Муаллим томон яқинроқ сурилиб,
 “Мангулик нима?” – деб сўрадик бизлар.
 Бизга узоқ тикилди чол гинаомуз,
 сўнг, ниҳоят, кафтига тикилганича,
 дона-дона қилиб деди:
 “Мангулик нимадир – фанга маълум эмас.
 Биз бутун бир мангулик давомида
 бош қотирганимиз-қотирган
 шу масала устида.
 Хўш, тушунарлими?”
 Биз бундай аниқ жавобга қойил қолиб –
 “бутун бир мангулик давомида” –
 ўзимизни босиб ололмасдик ҳеч,
 ичакларимиз узилгудек бўлиб
 хоҳолардик, хоҳолардик.

ФЛАМЕНКО¹ МАВЗУИДАГИ РАПСОДИЯ²

Ўлим билан суҳбатлар – гаройиб эҳтиётсизлик!
 Жунунвашилик эмасми тубсиз жар лабида –
 бешикдан то тобутгача куйлаш?
 Дарвоқе, даставвал она назорати,
 кейин эса, ёрнинг мафтункор нигоҳи –
 кўз ўнгида воқе
 асрлар оша
 ҳаммаси ўша-ўша
 умидсизликнинг жазавали удуми,
 енгиб ўтиш тутуми
 рақсу қўшиқ –
 назардан холи қилиб тақилган тумор сеҳри ила
 ундан халос бўлиши иложи топилса эди –
 лекин йўқ: бунга ожиздир
 чевар қўллар ҳам,
 жонҳалак нола ҳам!
 То қайнаб оқар экан томирларда қон
 кўнгил кул бўлишига йўл қўймас –
 бундан ҳам кучли бошқа оловни ёқар
 алҳол унинг алангаси
 ва буриштирар сохта топинчлар башарасин.
 Рақсу қўшиқ – маъбудларнинг унутилган тили,
 жаҳаннам қаърига чўкаётган маёқ ёғдуси-ю
 ўлим билан аёвсиз олишув,
 ниятингга етмайсан, йўқ, мени енголмайсан –
 оромга даъват ва илҳомбахш раҳмат,
 ўз қоҳинлари қаҳ-қаҳалари тигида парчаланиб
 сочилиб кетган қадимги санамларга хизмат.
 Бу – ичдан ёниб ўрлаётган дод, дафн
 вақти айтилган ашула,
 қадимги овоз – Давид³нинг сарсон-саргардон қабилалари
 етказиб келган уни,
 бу – синагоганинг тасалли топмас йигиси: унда минг йиллик
 қашшоқлик, ҳалокатга маҳкумлик, сирли муҳаббат,
 гўзаллик ва насл дарёлари, тақиқланган эҳтирослар оқимлари,
 буни куйлар ўйнаганча
 ҳайдаб бурчакка тиқилган, –
 тақдир ўз қутурган итларига гажитадиган –
 қочқин жсиноятчи,
 маъсум нилуфарлар соясига
 сизингулик ҳолга тушган тажовузкор.
 Завол эгизаги, бу, рақсу қўшиқ бош чаногидан
 чиққан ёрувга,
 бу, жаннат қопқасидаги дўзахий байрам,

¹ Фламенко – испан ижрочилик услуги; жанубий испан санъати билан боғлиқ куйлар, қўшиқлар, рақслар ҳам шундай деб аталади.

² Рапсодлар – қадимги юнон ижрочи-ижодкорлари; байрамларда, базмларда ва дoston айтиш мусобақаларида эпик асарларни (асосан Ҳомер дostonларини) соз жўрлигисиз, қироат билан, ёддан айтганлар. Рапсодия – рапсод ижросига монанд – баайни уни қайтадан жонлантирувчи, аксарият ҳолларда, созда ижро қилинувчи мусиқий асар.

³ Давид – милoddан аввалги XI–X асрларда Исроил-Иудея шоҳи.

белдан пастга урувчи феълдор, тантана ва парвоз –
 нима бўпти ўлимга беписандларча нафрат! –
 юқорига кўтарилар шундай шитоб
 адёлда силкитиб ҳавога итқитилган латта қўғирчоқ –
 танфуруш бузуқ таннозга,
 ҳасратга, гуноҳга тўла бўлса-да, муҳаббат қўйгач жонланган –
 ўша, ичига пахта тиқилган масхарабоз.
 Ҳаётбахш, рангсиз қонини ерга томчи-томчи оқизиб,
 кўкка иргитарлар бечорани бешафқат
 “хи-хи”, “хо-хо”лари чиқар авжига,
 ва ниҳоят, дами қисилган, ҳолсиз дамида
 улоқтиришар
 неки бор ямламай ютгувчи
 такаббур бўшлиқ қўлига.

Бу рақсу қўшиқ – иситма аралаш алаҳлаш,
 бир вақтлардаги ажойиб солнинг абжағи чиққан қолдиқлари,
 ва – то дунё тургунча! – Мисрнинг муқаддас мушуклари:
 юқори кўтарилган қўллар ҳалқасидан сакраб ўтару улар
 раққос танасини юлқалар ютоқиб.
 Жозибнинг авлиё Себастьянни тешиб ўтган заҳарли ўқлари бу,
 белигача олов ўрлаган жинлар базми.
 Танага мажусий алқову
 гитаранинг тийиқсиз гиряси,
 эҳтирос ва азоб саннови тўхтаб,
 ўлимолди кўрқинчи кўзни ола-кула этганда эса,
 яшириниб тун зулмати аро,
 учиб кетар ва ухлар тонггача
 унутилган олис мозорда
 бу рақсу қўшиқ.
 Бу қўшиқ
 ва рақс бардавом, яна ва яна, эртагача,
 тонггача, ҳамишагача, адоггача,
 замон охир бўлгунигача.

Хосе Анхель БУЭСА

(1910–1982)

Испан тилидан
 Ҳилола РЎЗИЕВА
 таржимаси

Таниқли Куба шоири, адабиётшунос. Крусес шаҳрида туғилган. Етти ёшида илк шеърий машқларини бошлаган. Йигирма икки ёшида Гаванага бориб, адабий давраларга қўшилади ва шеърлари эътибор қозонади. Унинг “Тутқинсиз вақт”, “Ибодат” (1933), “Тартибсизлик” (1936), “Сўнги қўшиқ” (1936), “Воҳа”, “Прометей”, “Қасидалар”, “Дон Жуаннинг қариши”, “Ҳар кунги ўлим” (ҳаммаси 1943 йилда), “Протейя қўшиғи” (1944) шеърий китоблари нашр қилинган. Халқ орасида “Ошиқ шоир” номи билан танилган. Ушбу шеърлар Чили университети нашриётида чоп қилинган “Ҳафта муаллифи” (2001) танланган шеърлар китобидан олинди.

ЁМҒИР ҲАҚИДА ҚЎШИҚ

*Сенинг ҳам ойнагани чертади ёмғир,
Эҳтимол, сукутда ёғар у шундай.
Тундан саҳаргача, менга аёндир,
Гарчи истамайсан, ўйлайсан кунда.*

*Сокин юрагингда тугилар қўрқув,
Кечаги илиқлик тафтини сезиб.
Қўлингда игна. Ип бўлади тугун,
Кўзларингда ёмғир ёғади эзиб.*

КЕЧИККАН СЕВГИ

*Кечикканча ҳазин боғга
Учиб кирди капалак.
Ёзнинг дилгир кечасин
Ёриштиради ул малак.
Шабнам, гулобга ташина
Атиргулга қўнди у.
Гулнинг сўнги япрогин
Учириб кетди қайғу.*

*Мен мағрибга йўл олиб
Сездим. Капалак мисол
Ғойибдан келганини
Бир ҳис – орзуи висол.
Юрагимда мунгли куз,
Жавоб бер кириб тилга,
Муҳаббат капалаги,
Нега кечикдинг дилга?!*

СЕНИ УЗОҚДАН КЎРМОҚ

*Шундай, сени узоқдан кўрмоқ. Тамом.
Сен-ла ўзга, ёнимда бошқа аёл.
Бир чашмадан оқиб чиққан зилолдек
Ул хуш дамларни қайтариши – хомхаёл.
Узоқдан кўрибон жилмайиб ўтмоқ,
Гўё туйғуларим кетгандек изсиз.
Ўзни гўё бефарқ, хотиржам тутмоқ,
Лаззатни тугдирмиши жирканиши ҳисси.
Олисдан кўрибон ўтсам-у, аммо
Сукут сақласалар табассум, нигоҳ.
Юрагим бир сени дейишин ҳамон,
Шубҳа ҳам қилмайсан, бўлмайсан огоҳ.
Ҳеч кимга айтмайман, ҳар кимса билар,
Исмингни солмайман шеър, куйларимга.
Сен ҳақда орзуга тун камлик қилар,
Кундуз ҳам етмайди зор ўйларимга.*

КЎЗ ЁШГА

*Бир томчи денгизки, унда чўккуси
Сокин ғам-андуҳинг, кемаси қора.
Томчики тўлдирар, тошар, қолайди
Булутдек кўзларни, бўлган дилпора.*

*Бегона юракка келса у агар,
“Озор элчиси” деб қўярлар шум от,
Умидсизлик сабаб дунёга келиб,
Шаффоф марваридга айланган фарёд.*

*Гулни тиконлардан озод қилгандек
Юракни бўшатган томчига шараф!*

*Шараф шу томчига, кўнгил чўгини
Кулга айлантурса, у кетса тўзиб.
Агарда оқмаса чўкиб кетарди
Бир томчи кўз ёшга юракнинг ўзи.*

ҚАДАҲ СЎЗИ

*Шабнамга чўмилган икки атиргул Қадаҳни кўтариб лабимга боссам,
Бизнинг севгимиздек қизил, бири оқ. Япроқлар эслатди дудогин ёрнинг.
Узибон гулбаргин соламан жомга Шаробда туйғумдир бўсаларининг,
Оқ майда ол, қизил, майда оқ япроқ. Мақсади бир асли аланга, қорнинг.*

*Тонгдек нурафшонин ёки шафақранг
Қадаҳни танлагин ва кўтаргин даст.
Ҳеч нима сўрама, афзалдир бўлмоқ
Муҳаббатдан эмас, шаробдан сармаст.*

*Сен майни жилмайиб симирганинг он,
Ишқингда мен сархуш бўламан пинҳон.*

Синтио ВИТЬЕР

(1921–2009)

*Рус тилидан
Хосият РУСТАМОВА
таржумаси*

Синтио Витьер 1921 йил 25 сентябрда АҚШнинг Флорида штатида туғилган. У 1947 йилда Гавана университетининг юридик факультетини тамомлайди. Ёшлигидан адабий муҳит таъсирида улғайгани сабабли ноширлик ва журналистика соҳасида фаолият юритади. Биринчи “Шеърлар” номли китоби 1938 йилда Хуан Рамон Хименес сўзбошиси билан чоп этилган. Унинг “Субстанция” (1950), “Арафа” (1953), “Шоҳидлик” (1968), “Саналар” (1981), “Йўқолаётган саҳифалар” (1988) ва бошқа китоблари нашр қилинган. Адабиётшуносларнинг таъкидлашича, “Хасинто Финалнинг хатлари” асарининг иккинчи бўлими руҳ жиҳатидан Б.Пастернакнинг “Доктор Живаго” сига яқин турар экан.

Шоир 2009 йил 1 октябрда Гаванада вафот этган.

ХОТИРА

*Йиқилдим ўзимнинг чуқурлигимга,
На оёқ, на қанот қололди ушлаб.
Дунё бўшаб қолган. Ҳеч ким йигимга
Жавоб қайтармайди, гўё тугишган.*

*Сукунат. Хилватда асаблар таранг,
Бир замон бўлганман яшину чақмоқ.
Музлаган боладай турибман аранг,
Бошимдан уради момақалди роқ.*

*Тирмашиб чиқаман кунлардан гамгин,
Кучини кўрсатар пойгакдаги лой.
Демак, бутун умр қидирган умрим –
Салкам икки метр келадиган жой.*

ТОНГ

*Ёлғиз светафор.
Оvloқ кўчада,
Кимгадир йўл берар
Катта кўчада.
Гамгин бораётган ой қаришида
Музлаб шивирлаган тун қаришида –
Кимнингдир йўлини қўяди тўсиб,
Кимнингдир йўлига қўяди тўсиқ.
Қайрилишим керак чапга?
Ё ўннга –
Светафор ҳаммани солади йўлга.*

ЎША ЕРНИНГ ИЧКАРИСИДА

*Ўша ерда... Ўша
Ичкари уйда,
Нимани англатар у ёки бу, ким?
Фақат биламанки, аллақерда –
Кимдир йиғламоқда бетиним.*

*Зулумот ичида, тушлар ортида,
Аламлар ичида тун ёяр қулоч.
Согиниб ўйлайди ким нима ҳақда –
Мангуга айланар лаҳзалик қувонч.*

БЕВУЖУД ВАҚТ

*Кўринар бевужуд вақтнинг танаси...
Юракнинг тушига кираман. Жимман.
Наҳотки кул бўлар Варақ ҳаммаси –
Қаердан келганман?
Қайдаман?
Кимман?
Тун эса вужуднинг гуллаш пайтида,
Бу ёруғ юлдузлар ёнар, тинмайди.
Мен эса дунёнинг ҳеч нарчасига –
Тегиб безовта қилгим келмайди.*

*Ва ранглари ўчиб борар туманнинг,
Бир куни йиғлайди бу пажмурда Вақт.*

*Шоирлар қаранглар: Кўринмас зулмат,
Гапирар оловли илҳом париси.
Меҳмонхона шовқин. Йўқдир ҳаловат,
Нурли ҳошиялар. Гулларнинг иси.
Нурланар ирисли шу бинафша ранг,
Ва ёзиб ўтирсанг уятдай гўё.
Фақат йиғлайверсанг садоқат билан,
Кўз ёшдай жилмаяр афсунгар Дунё.*

ВАРАҚ

*Оқ. Оппоқ бир варақ устида,
Сирли куч бор. Яна ҳаяжон.
Сендаги жасорат – темир тусида,
Ва инграб, инграниб айтилган ҳижрон.*

*Кечирим сўрамоқ оҳангидаги,
Бу ўша оппоқ бет. Бу ўша варақ,
Оппоқдир – илоҳий ширин нон каби,
Кўкдаги сермахсул буғдойдай юмишқ.*

*Китобдан аниқла юлдуз бор жойни,
Солиштир тунларни ёруғ ва кескин.
Совуқ ва тинчимас баландлик борми,
Шу тинчлик китоби беради таскин.*

*Сенга очиб берди бош саҳифасин,
Бари китобларни тушириб ерга.
Қадрига етмадинг, тинчлик туҳфасин,
Вақтни аямадинг совуриб елга.*

*Шунда ҳам қолмоқда қозғозлар оппоқ,
Сенинг сиёҳларинг эса қоп-қора.
Топ-тоза, ёп-ёруғ, сип-силлиқ, юмишқ,
Муқаддас дарахтлар ўсар тобора.*

*Дафтар чизиқлари борар оралаб,
Бирор жой қолмаган. Ё бирор хитоб.
У дунё турганда йўлингга қараб,
Ҳушингга келтирар яна шу китоб.*

*Яшириниб бўлсайди сўзга,
Ва овунсанг бирор иш билан.
Кеч тушганда кўринар кўзга,
Наҳот ерда эмасман мен ҳам?*

*Атрофимда суянчигим йўқ,
Бармоқларим қидирар юпанч.
Қуёш порлар – нурлари совуқ,
Ҳамон давом этар ўша ранж.*

*Ер остини кўраман қат-қат,
Кўзларимни ювар зулумот.
Қаердандир думалаб келган,
Узун-қисқа соя бор фақат.*

*Овозига соламан қулоқ,
Шамол беҳад таратар оҳанг.
Аммо қалбим бу ердан йироқ,
Аммо қалбим бетаскин, беранг.*

Рейна Мариа РОДРИГЕС

(1952 йилда туғилган)

Замонавий Куба шеъриятининг таниқли вакилларида бири. Гавана университетининг филология факультетини тугатган. Шоиранинг “Мен билан яшайдиган одамлар” (1978), “Аёл бедорлиги” (1980), “Поэмалар” (1995), “Сени қуш деб ўйлайман” (2003), “Вақтнинг тин олиши” (2006) ва бошқа китоблари нашр этилган. “Филни уч йўл билан таърифлаш” романи унга шуҳрат олиб келган. Буғунги кунда Гаванада “Ижодиёт уйи” лойиҳасининг раҳбари сифатида фаолият юритади. У Кубанинг кўплаб мукофотлари қаторида, Франциянинг Санъат ва адабиёт ордени (1999) билан ҳам тақдирланган.

ҚОРОНГИ ТУШМОҚДА

*Кеч тушди Мадриднинг томлари узра,
Қўлимда Болтиқнинг суви бор. Роҳат.
Кўйдирмажон совуқ, ям-яшил юзи,
Пишмаган мевалар қаби хижолат.
Мана шу энг қисқа масофа демак,
Кўзингда олмалар, файзи кетган бoғ.
Шимол оққушлари кетар бедарак,
Серҳосил жанубга тушмоқда титроқ.
Ёнма-ён турибмиз Сен билан ҳамон,
Ўша галати уй, галати туйғу.
Яланг оёқларда қолмаган дармон,
Нотекис ёгочга келмаган уйқу.
Манзара. Шарпага тўладир атроф,
Эсимга тушмоқда Сенинг сўзларинг.
Йўқолган кўзимнинг олдидан офтоб,
Бир нигоҳ – телбадай кезар кўзларинг.
Ҳеч нима қолмаган кўришига ёки
Мен эса қидириб юрибман шошиб.
Кўзимга зулумот тўлгунча токи,
Болтиқнинг сувлари кетмасдан тошиб.
Ҳаёт бўйсиндириб олгандай худди,
Ҳадемай тўкилиб кетадигандай.
Қорайиб кўринар Мадриднинг басти –
Сенинг ҳам борлигинг менга кўчгандай...*

ИСПАНИЯ МАЙДОНИ

*Майдонига келдим Испаниянинг
 Қора кийимдаги кампирни эслаб.
 Музлар шамолида кечки апрелнинг
 Букилган белини турар текислаб –
 Эслатар ролларни, ҳаддан зўр ижро!
 Бироқ томошабин – беҳис, бешафқат.
 Ҳозир оёқларин букар у, гўё –
 Қулайроқ йиқилиш учундир фақат.
 Бир ҳовуч оппоқ дон сепар қушларга,
 Миннатдор айланар, кампирни қутлар.
 У эса жилмаяр – ердан олиб куч –
 У эса жилмаяр – белини ушлаб.
 Майдонига келдим Испаниянинг,
 Жони-жаҳонимни қилиб имтиҳон.*

ЭДГАР, ЁМҒИР ВА ҚИЗЛАР

*Мана яна ноябрь келди,
 Мана яна юзда бир ажсин.
 Ҳадемай қиш келади энди –
 Қайга қочай – кўпаяр харжим.
 Ёлғизгина, бечора болам –
 Сенинг онанг боқар телбаваши.
 У жуда кўп чекди қайғу-ғам –
 Уни фақат куйдирар оташи.
 Тунаш мумкин уни кундузи,
 Тортиб олиш мумкин ўзидан.
 Қўрқиб қолган унинг кўзлари,
 Бу севгидан. Ва ўз-ўзидан*

*Йигирма йил. Йигирмата сон,
 Бошланади янги минг йиллик.
 Қоғоздан қуш ясамоқ осон –
 Оссанг, турса мисоли тирик.
 Йигирма йил. Йигирмата сон,
 Эшит. Ўтар – ҳаёт ўтқинчи.
 Сени аср этмасин тамом,
 Юлдузларга қараши қўрқинчи...
 Сени дуо қиламан – дам ол,
 Ухла доимгидек хотиржам.
 Ўтса қизлар ҳужумга ҳатто –
 Ёмғир қаттиқ ёғиб турса ҳам.*

ЧОШГОҲДА

*Қун ярмида кабутарлар,
 Сояларга беркинди,
 Ҳаволарда думалайди
 Битта жуфтлик бетиним.
 Сув қўйилган ўт устида –
 Ўз-ўзимдан беркениб –
 Мен ҳам Сени кутаяпман –
 Кутаяпман ҳеч кимим.
 Лозим бўлса бирор кимса,
 Лозим бўлса бир кимса,
 Қиздирганда ҳаддан ошиб,
 Қуёш турар телбаҳол.*

*Фавворалар нега жимсан,
 Оқаятган сув жимсан?
 Бақа тўла ҳовузлар ҳам
 Чайқалади бебаҳо.
 А... Айтганча, қайтиб келди,
 Кечаги жинни шамол,
 Шоирларни ўзида йўқ
 Тортар хаёлларга маст.
 Бир соя жой топсам эди,
 Ҳеч кимга келмай малол,
 Ва шу ерда қолсам эди,
 Нафас олиб бемалол.*

Мигель де КАРРЬОН

(1875–1929)

МАЪСУМА

Ҳикоя¹

*Рус тилидан
Олим ОТАХОН таржимаси*

Ижодкор қалами остидан чиққан ҳар бир асар – бошқаларга сира ўхшамайдиган янги бир олам. Эътиборингизга ҳавола этилаётган “Адабий саёҳат” рукнида сизни турли ўлкаларда қалам тебратаётган таниқли адиблар ижоди бўйлаб саёҳатга чорлаймиз. Турфа мамлакатлар адабиёти намояндаларининг хилма-хил услубда ёзилган, ўзига хос дунёқараш, ғоя ва кечинмалар маҳсули бўлган сара асарлари журналхонларимизни бефарқ қолдирмайди, албатта.

Янги рукн Куба адабиётининг ривожига муносиб ҳисса қўшган Мигель де Каррьон ижодидан намуна билан бошланмоқда.

Мигель де Каррьон Куба адабиётининг етакчи намояндаларидан бири. Прозаик, адабий ижодини “Сўнги ният” (1903) ҳикоялар тўпламини нашр этиш билан бошлаган. Касби шифокор. Учта романи чоп этилган, булар орасида “Ҳалол одамлар” (1918), “Нопоклар” (1919) асарлари машҳур. Европа қитъасида юзага келган натурализм оқими ёзувчига катта таъсир қилган. Каррьон 1910 йили Куба адабиёти ва санъати Миллий академиясини ташкил этишда фаол иштирок этган.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган “Маъсума” ҳикоясида инсон боласининг юрагида зиддиятли, бир қалбга сиғмайдиган ранг-баранг туйғулар кўлами маҳорат билан тасвирлангани эътиборга молик.

Уруш йилларида муҳожир бўлиб яшаган ёшгина йигитчининг покиза туйғулари қоришиқ ҳиссиётлар ичра танлаб олингани билан, акс эттирган воқеалар тасвири, ифода усули бизни ўйлантириб кўяди ва беихтиёр ўзининг ҳаётини, ҳаққоний эканлиги ила ҳайратга солади. Бунинг устига асар лирик лавҳалар, романтик кайфиятлар билан суғорилган.

Таҳририятдан

¹ Манба: Кубинский рассказ XX века. – М.: “Молодая гвардия”, 1981.

Хар сафар ўша, бир замонлар ҳаётимнинг энг гўзал лавҳасини ташкил этган севги-муҳаббат ҳақида ўйласам, юрагимни ажиб бир ҳис-туйғу чулғаб олади ва ўша ондаёқ жону жаҳоним гўё ёришгандек, дилимга аллақандай юксакликда нурга йўғрилган бахт нашидаси уфургандек бўлади. Нимаям қила олардим? Юрак амрига итоат этмай бўладими? Унинг ўзига яраша тушуниб бўлмас қонуниятлари мавжуд. Мен ўтмиш ҳаётимни мунаввар этган дамларни эслашни хуш кўрардим, зеро, турмушда рўй берувчи қийинчиликлар изтиробга солганда хотиралар силсиласи жонга оро киради.

Ўшанда йигирма икки яшар йигитча эдим, мени жон-дили билан севган бир париваш қизнинг ишқида ёнардим. Наздимда, жумлаи жаҳон менга, ҳа, менинг хоҳиш-истакларимга мунтазир эди, десам янглишмаган бўламан! Орамиздаги севги-муҳаббат қачон, қай пайтда бошланди – айтолмасам керак; балки бу ажиб туйғу бир воқеа ёки ҳодиса билан боғлиқ эмасдир, балки диллар хушнуд бўлган, олам гулга тўлган айни бир пайтда қўққисдан инкишоф этмагандирман уни; очиғини айтганда, биз шундайин учрашиб юрар ва ширин суҳбатлар қурадик. Бу яқинлик кўнглимизда нималар уйғотаётганини билиш у ёқда турсин, балки бу муносабат таъсирида бир-бирига талпинган қушлар сайроғи янграган ва ўзимиз сезмаган тарзда қўлларимиз чирмашиб кетган чоғда сезиб қолгандик, холос. Мен у пайтда қувғинда яшардим. Шуям айтишга арзигулик ташвишми? Йигирма ёшида одам боласи оёғи етган тупроқдаги бир парча ерни ватанга айлантира олади.

Ўша кезлари менинг энг яхши кўрган машғулотим – шикор эди. Бу машғулот менинг завқли ва зерикарли кунларимни безарди. Мен ўрмонлари оз бўлгани билан ягона бойлигини ташкил этган Флориданинг канораларида ўсаётган гўзал қарағайлар ичра ўтган қумлоқ йўлкалар бўйлаб узок санкиб юрардим. Ёнимда доимо аждоқларининг кўркини намоёиш этишни хуш кўрадиган, маҳобатли ва наслдор Азорка лақабли кучугим бўларди. Бу ерларнинг манзараси файзсиз эди, деярли дашту саҳролар каби хувиллаб ётарди; кета-кетганча қарағайлар қад ростлаган, сувсизликдан ҳансираган қумликда оёқлар тиззага қадар ботиб кетарди. Вақти-вақти билан қарағайлар кесилган кенг майдонларда бир текисда қирқилган пўртахол ўрмончалари кўзга ташланар, уларнинг янгигина гуллаган шохчаларида тўқ яшил япроқларини ўраб олган ғуж-ғуж гуллари кўзларни яшнатиб юборарди. Сўнг, яна ўша манзара намоён бўларди: учлари булутга санчилгудек ўсган қарағайлар, қақраган, беҳосил ерлар, тинимсиз қулоқларингни коматга келтирадиган шамолнинг ёқимсиз гувиллаши...

Мен ана шундай ёввойи табиат қўйнида ўсиб-улғайганим учун барчасига қўниқиб кетган эдим. Милтиғимни елкамга осганча кимсасиз кенгликларнинг улуғворлигини ҳис этиб, кун-уззукун шу маконда дайдиб юрардим, эсимни танибманки, доимо Азорка олдимда елиб-югурар, жонивор чакамуғлар ва кичитқи ўтлар устидан сақраб ўтганча шитоб ила (худди қулоқлари қаноту уни бетиним силтаб учаётгандек) елиб борарди. Ғафлатда қолган ўлжалар ўзларининг кишибилмас уяларидан баногоҳ югуриб чиқар ва ўқнинг янграган товуши шамолнинг аллаловчи хуштаги остида ухлаётган қарағайзорни дабдурустан уйғотиб юборарди.

Мен бу осойишта ва сокин кенгликлар бағрида ўзимга ўхшаш, қалби қайноқ, тирик жон излаб топиш илинжида юрган тонгларнинг бирида у билан танишиб қолдим. Юрагимда алланечук номаълум ва унутилаёзган ҳаёт ҳақидаги фикр-ўйларимни кимгадир тўкиб солиш истаги жўш ураётган пайтлар эди. Ана шунда, мен камтарона нонуштадан қолган бир парча

нонга фаромуш тикилганча сайхонликда узала тушиб ётганимда бошимни бурдим, уялибгина менга тикилиб турган қизга кўзим тушди. У – эндигина ўн олти ёшга тўлган новдадеккина, гўзал, малоҳатли қиз бамисли эътиборни ўзига жалб этувчи сершарбат, авжи етилган ва тотли мевага ўхшарди. Унинг харир ва рангдор кўйлаги мафтункор қизлик белгиларини яширолмас, аксинча, бўрттириб кўрсатар эди. Биз ногоҳ бир-биримизга узоқ тикилиб қолдик, бир сўз ҳам айтмай барабар бир-биримизга табассум ҳада этдик. Ўша ондан эътиборан дўстлашиб кетдик.

Биз кун бўйи узоқ айрилиқдан сўнг учрашиб қолган дўстлар каби бирга ўйнаб-кулиб юрдик. Милтиғим отишдан тўхтади, Азорка ялқовлик билан мендан кўзини узмасди. Кечга бориб, биз кун бўйи туз тотмаганимизни эслаб қолдик, исмларимизни сўраш хаёлимизга ҳам келмай, хайрлашиб кетдик.

– Эртага кўришамиз-а, тўғрими?

– Ҳа, эртагача... Хайр!

Эртаси кун тонг отмасданоқ қандайдир ҳаяжон, безовталиқдан уйкум ўчиб кетди, ўрнимдан турдим урмон сари элтувчи йўл томон ошиқдим. Учрашувга қадар вақтни ўтказишим керак, эҳ, қани энди вақт ўтса... Ўйлаб-ўйлаб, бир кун аввал учрашиб қолган еримизга олиб борувчи энг узоқ йўлни танладим. Йўлда оёқларим остидан лоп этиб куёнлар чиқиб қолар, улар мўлжалга олмаётган милтиғим ҳамда овчи ҳисобланмиш каминанинг устидан кулаётгандай турли нағмалар кўрсатиб, жуфтакни ростлашарди. Узоқдан кечаги учрашган ялангликни таниб қолиб, ўша ерга оёқни қўлга олганча югурганларим ҳамон эсимда... бироқ менинг дилбар танишим у ерда кўринмас эди! Эвоҳ!..

Атрофга аланглаб чиқдим, худди ўрмонда нимадир етишмаётгандек бўлар, бу гўшалар илк бора ниҳоятда зерикарли ва дикқинафас туюлар эди менга. Бу дамлар ҳеч қачон эсимдан чиқмаса кераг-ов. Алҳол, мен у кеча кечқурун хайрлашиб кетган тарафга ҳовлиққанча йўл олдим. Ҳар қадамда қиз шу ерда, деб шивирлаётгандек туюлаётган бутазор орасини ва гўё ўша ерда яшириниб пойлаб ўтиргандек, дарахтларнинг юқори қисмларини қоплаган япроқларини кўздан кечирардим. Қаршимда бутун водий бўйлаб чўзилган минг-минглаб қарағайлар танаси оралаб поёнсиз уфқ кўзга ташланарди. Дафъатан мана шу дарахтлардан бирининг ортидан кўнғирокдек кулги янгради ва таниш қоматли қиз истиқболимга югуриб чиқди.

Бу ўша қиз эди. Унинг ёноқлари лоларанг эди, кўзлари чарақларди. Уни мана шу қилмиши учун жазолаш мақсадида, ҳеч кимни сезмаган, пайқамангандек ортимга ўгирилдим, ҳозиргина узоқ ва беҳуда излаган ўша сайхонлик сари йўл олдим. Қиз индамай ортимдан эргашди. Бироз ўтгач, тўхтади, мен унга ҳарислик билан тикилдим. У ҳам индамайгина мени кузатиб турарди.

– Исминг нима? – деб сўрадим кўкқисдан.

– Ҳакоба! Сеники-чи?

– Исминг Родольфо.

Шу зайл танишиб олдик. Гўё эски танишлардек эдик.

Тўсатдан бошланган бу яқинликнинг сабаби нимада эканлигини ва инсон боласи ўйлаб топган бемаъни ва шафқатсиз қонунларга бўйсунмайдиган, бироқ вақт қонунлари олдида забун бўлиб қоладиган – ўзини-ўзи қийнаш қоидасини топган инсонни ким айтиб беролади? Бироқ ўша дамларда мен бундай мулоҳазалар юритишга ожиз эдим, шунинг учунми беихтиёр, ўйлаб ҳам ўтирмасдан юрагимда уйғона бошлаган ҳаяжон измига бўйсунмасдан ўзга йўл топа олмадим.

– Исминг меникидан кўра чиройлироқ экан, – деди Хакоба.

– Ҳа, ҳа, чиройлироқ, лекин шу бугундан эътиборан, йўқ-йўқ, шу лахзадан эътиборан, – дедим кутилмаганда илҳомбахш туйғулардан жўшиб, – сен Хакоба эмас, Маъсумасан; бу сенинг янги исминг бўлади. Агар сув бўлганида эди, мен сени қайтадан чўқинтириб қўйган бўлар эдим!

Сув бўлмагани билан менинг сувдонимда вино бор эди, биз уни овқат билан маза қилиб ичдик. Унинг кунларини беғам-бепарво ўтказиши мени хайратга солганди, шу сабабли оиласи ҳақида билгим келиб, бир-иккита савол бердим. Жавоб ўрнига Хакоба қийқириб куларди.

“Шу яқин ўртада яшайман”, деди у ва ўрмон сайхонлиги узра тутун тикка кўтарилаётган тарафни қўли билан кўрсатди. У ерда – дарахтлар ва қалин бутазор ортида кичкина қишлоқча ясланиб ётарди. Уларнинг оиласи беш кишидан иборат экан: ота-онаси, иккита укаси ва у. Ота-онаси кубалик муҳожир экан, отаси кичкина пўртахол бутазоридан иборат бокка қарар, шу билан бирга шаҳарда ўтин сотар экан; болаларини бошлаб эртадан-кечгача қарағайзорга қатнар, онаси эса бир ўзи уй ишлари билан банд бўлар экан. Укалари камдан-кам ҳолларда опаси билан бирга бўлар, кўпроқ ўзларига тегишли дарахтзорда юришаркан.

Ўрмонни опа-укалар тақсимлаб олишган экан. Айни пайтда мен ўрмоннинг унга тегишли қисмида эдим.

Ўшандан буён Хакоба билан деярли ҳар куни учрашар эдик. Бу, ишонтириб айтаманки, мусаффо кўнгилларда юз бериши мумкин бўлган роҳат-фароғатдан бошқа нарса эмасди, ҳа, ҳеч қандай ножўя ишлар ва қора ўйлар бизнинг яқинлигимизга раҳна сололмас эди. Мен уни гўё тополмай елкамда милтиқ, ковоқ уйганча, ердан кўз узмай ўтиб кетаётганимда, у бекиниб олган еридан худди жайрондек сакраб чиқиб қоларди. Қиз қарағайлар зич ўсган ўрмондаги яшириниш мумкин бўлган махфий ерларни менга нисбатан кўпроқ билар ва у мен сира кутмаган жойда дабдурустдан пайдо бўлиб қоларди. Хакоба илгари овга чиққан пайтларимда мен беҳуда излаган, орзу қилган шу кимсасиз қарағайзорнинг қалби эди гўё, наздимда серзавқлиги, эпчил ва чиройли ҳаракатлари шу қарағайзорга муносиб, унинг муаттар иси-ю баркамоллигига уйғун эди. Ич-ичимда заррача бўлсин уни аёл сифатида кўриш хаёли, майли яшармиди? У-чи, йигитлар ҳақида ўйлармиди? Такрор ва такрор айтаман: йўқ, унинг ўйлашига ҳеч қачон ишонмайман. Азорка, Хакоба ва мен мафтункор учликни ташкил этардик ва эҳтимол, менинг итим орамизда пайдо бўлган яқинликни биринчилардан сезган бўлса керак. Ахир шу жониворнинг боши ва бўйнини силаётган чоғда илк бора бармоқларимиз бир-бирига тегиб кетмаганмиди?! Эҳтимол, ўрмоннинг сеҳрли жозибаси бизни махлиё этиб, уйғонаётган болаликкагина хос хоҳиш-истаклар риштаси билан ўша чоғларда бизни сездирмайгина боғлаб қўйгандир?! Бир куни, қизга махлиё бўлганча термилиб қараётган чоғимда биз ногаҳон ажиб туйғулар измидан чиқиб кетолмай қолдик ва узоқ вақт бир-биримиздан бўса ола бошладик. Мусаффо тонг чоғи эди, илиққина хавода қарағай танасидан сизаётган ширанинг ҳиди анқир, бошимиз узра мусаффо осмон жилва қилар, дарахтлар тагида қулф урган майсалар орасида турли ҳашаротлар гўнғиллар эди.

Ўшандан кейин сайрларимиз ўзгача тус ола бошлади. Маъсума жиддий бўлиб қолди. У баъзан ўзининг катта-катта мовий кўзлари билан менга узоқ тикилиб қолар, сирли бир хаёллар оғушига ғарқ бўлиб, анча вақт чурқ этмасди. Бир куни ҳазил аралаш ғайритабиий қилиқлар ила, ҳозир еб қўяман, деб қулганча лабларидан бўса олмоқчи эдим, у қўпол ва кескин ҳаракатлар

билан кўксимдан итариб юборди.

– Йўқ, керакмас! – дея қичкираёзди у . – Ёдингда бўлсин, биз энди ёш бола эмасмиз!

Мен хохолаб кулиб юбордим, у эса аччиқланиб юзини кафтлари билан тўсиб олди. Очигини айтганда, у ўзини чин кўнгилдан севишларини истарди. Нега мен уни у хоҳлагандек севолмайман? Ўзидан нимани хоҳлайсан деб сўраганимда – аниқ жавоб айтолмади: Хакобанинг ўзи билмасди буни! Баъзан у йиғлаб бўйнимга осилиб оларди, шунда унинг заиф ва нозик бадани қалтираб ларзага тушар, кўксида номаълум хоҳиш-истаклар жўш ургани билан жавоб беришга қийналар эди.

– Йўқ, йўқ, сен... мени озгина яхши кўрасан... мен тушунтира олмайман... лекин ҳис қиялман, сен мени мен истаган даражада севмайсан.

Қарағайзорнинг дилрабо сукунати бутунлай бирга бўлолмаган зада кўнгилнинг нолаларини тингламасди! Шундай дилгир, диққинафас дақиқаларда биз зил кетган юрак хоҳишларидан холи бўлиш мақсадида энг сўнгги қувватимизни сарфлаб, ҳолдан тойгунга қадар сайр қилардик. Беҳуда уриниш! Мен ҳар гал Маъсума олдинда кетаётган пайт унинг озгин ва маҳзун қадди эгри-бугри шохлар остида нафис эгилиб, эркин ростланганига кўзим тушар ва бутун вужудим алангаи-оташ ичра қоларди.

Унинг кўйлаги балоғатга етган баданининг гўзаллигини аранг яширарди. Гўё ўрмон бизсиз яшолмайдигандек туюларди. Бу маконда ҳукм сурган сукунат юрагимни ларзага солар, асабларимни қақшатар, анор каби эзар ва пировардида, кўпинча бошим айланиб, кўзларимни беҳол юмиб олардим.

Оқшомлари меҳмонхонага қайтиб келгач, ўзимни тўшакка таппа отардим. Ана шунда кўзларимни юмсам, турли манзаралар кўришиб, хаяжонланар ва юрагим оғриқли ҳиссиётни кўтаролмай ҳаприқарди.

Баъзан айқаш-уйқаш хаёллар, тушуниксиз қийноқлардан чарчаган пайтларимизда ўрмон бўйлаб ёш болалардек елиб-югуриб юрардик. Менинг бу ёқимтой, нозик шеригим гўдак, маъсум бўлгани билан унинг шўхлигидан сира қутулолмас эдим. Худди мана шу унутилмас кунларда унинг нафосатга бой, жўшқин қалби буткул намоён бўлди ва мен унинг гулдек очилиб келаётган ҳусни жамолидан алоҳида роҳат туя бошладим. Ушбу тортинчоқлик ва журъат, уятчанлик ва заифлик, шўхлик ва жўшқинликнинг ажиб тарзда қизнинг феъл-атворида бирлашиб кетганлиги, ҳиссиётга берилиши, очигини айтсам, бошқа қиз-жувонлар ҳеч қачон уйғотолмаган хоҳиш-истакларимни кўзғатиб юборарди. Табиат кўйнида эмин-эркин ўсган бу беназир хилқат бамисли мана шу табиатга монанд равишда феъл-атвори зиддиятлар ва жодулар билан лиммо-лим эди. Маъсума гоҳида шафқатсиз эди ва асосийси, ҳеч нарсадан қўркмасди. Бу ҳаётда деярли барча аёллар ўзларининг ожизликларини яшириш мақсадида усталик билан фойдаланадиган нозистигнолар Маъсумага ёт эканини билдирмасмикан?! Унинг бутун мафтункорлиги, жозибаси мана шу табиий туғма хотиржамликда намоён бўларди. Азорка ҳали баргдек қалтираб турган ўлжани кўтариб келганида, унинг титраб-қақшашларига қиз синчковлик ва ҳайрат тўла кўзлари ила тикилар, ўлжанинг яраларидан оқаётган қонга нозик бармоқ учларини теккизар ва хаяжонланганидан қийқириб юборарди. Шундай пайтларда унинг юрагида раҳм-шафқатдан асар ҳам бўлмасди.

– Дунёда қондан гўзалроқ нарса йўқ! Тўғрими? – деган эди у кунларнинг бирида менга кафтида куёш нурларида жимирлаб турган қип-қизил қон томчиларини кўрсатиб.

Орадан бир неча кун ўтди ва бир воқеа сабабли унинг томирларида

окаётган қон томчиларини кўришга муяссар бўлдим. Ўша куни эрталаб Хакоба билан одатдагидек саломлашиб бўлгач, мен чиройли, кулранг куённи отишга муваффақ бўлдим. Ўқ жониворнинг орқа оёғига текканди. Маъсума уясига судралиб бораётган ярадор куённи тутиш учун қувиб борар, ўзининг бу қилиғи Азоркага халал бераётганини сезмас эди. Ит ўзининг устунлигини сезгандек қиздан анча илгарилаб кетганди. Бу томошадан завқланиб, мен овчиларнинг хуштагини олдим-да, итни ўлжасини таъқиб этишдан тўхтатиб, ёнимга чорладим. Маъсума бу ёғи ўзига қолганига шубҳа ҳам қилмай шитобла куён ордидан бир ўзи қува кетди. Бир пайт у жароҳатланган жонивор қириб кетган буталар орасида юзгубан йиқилди. Унга ёрдам беришга ошиқдим, бироқ у ўрнидан турди-да, оксоқланганча куённи узун қулоқларидан ушлаб ғолибона ҳавода ўйнатди. Қизнинг оёқларидаги қонни кўриб мен кўрқиб кетдим, унинг қуймичига яқин ери тирналган эди.

– Аҳамият берма, ҳечқиси йўқ, ростдан айтяпман, ҳеч нарса бўлгани йўқ менга. Арзимаган нарса, мутлако оғримаяпти, – дея таъкидлади Хакоба менга яраланган куённи узатар экан, мен куённи, ов пичоғининг дастаси билан калласини чақиб, сумкамга солиб қўйдим.

Қиз оғримаяпти, деб тушунтиргани билан юрганида оксоқланарди, унинг яраланган ерига қўлимни босган эдим, қўйлаги устига қон сизиб чиқди. Ҳаяжондан бармоқларим титради ва Маъсума кўзларини катта-катта очиб хохолаб қулиб юборди.

– Вой, Маъсума, азизам, юришга қийналяпсану, – дедим ёлворгудек бўлиб. – Нима бўлганини бир кўрай, хотиржам бўламан, ўзинг кўрсат бўлмаса, нима қилганини кўрсам бўлди. Кейин истаганингча қулаверасан. – Мен аъзойи баданим қалтираганча энгашидим-да, қўйлагининг этагини кўтармоқчи бўлдим.

Бир лаҳза иккиланган Маъсума кула-кула чим устига ўтирди-да, оёғини узатди. Унинг ярасини очишга ўзимда аранг куч топдим...

Очиғини айтганда, бу ваҳима қиладиган жароҳат эмасди, шунчаки, нимадир чуқурроқ тилиб юборган эди, нари борса, тўрт энлик. Мен унинг оппоқ оёқларини силарканман, аъзойи баданимдан тер чиқиб кетди.

– Тикан зирапчаси қолиб кетган, шекилли, бир амаллаб олсанг-чи, – деди Маъсума пинагини бузмай.

Мен ёнига ўтирдим-да, бармоқларим ўзимга бўйсунмагани учун кафтим билан сийпалаб зирапчани излашга тушдим, чунки ғалати туйғулардан бошим айланиб кетди. Маъсуманинг сабри чидамаганидан аччиғи чиқди.

– Кўрқоқ! – дея қичқирди у ва кўксимдан итариб юборди. – Қоч, ўзим оламан. Шу зирапчани олишгаям ярамадинг-а!

Маъсума зирапча кирган ерни пайпаслади ва тиканни топиб, пичоқнинг учи билан кесиб тортиб олди-да, дастрўмоли билан танғиб боғлади... Сўнгра ўрнидан сакраб туриб, елкамга қарсиллатиб урди ва бояги гапини такрорлади:

– Кўрқоқ экансан! Урушга бормаганинг яхши бўлибди. Сени Қизил ярим ой жамиятига ҳам олиб бўлмайди!

У анчагача шу воқеани эслатиб, мени масхара қилиб юрди. Устимдан қулишини кўрсангиз эди?! Нима деб тушуниш керак буни? Наҳотки юракдан яхши кўрган қизнинг оёғидан окаётган қонни кўриб шунчаликка борсам?!

Бугун ҳаммаси ортда қолди: Маъсума, худудсиз кумлик, зангори осмон остида қимир этмай хўмрайиб турган қарағайлар, улкан муҳаббат, сўлиёзган ва айни чоқда ёрқин ранглар безаган табиат – ҳамма-ҳаммаси ортда қолди. Давр, тўғрироғи, шу даврда орттирилган ҳаётгий тажрибалар, инсон қалбида

кулф урган не-не олийжаноб орзу-умидларнинг умрига зомин бўлиб, қанча улуғвор интилишларга раҳна солар экан!

Куз келди. Мен қисқа ва замҳарир кунлар, ниҳоясиз давом этгувчи диққинафас тунлар ҳақида ўйласам, юрагим ортига тортиб кетарди. Агар карағайзор ўрмон бахтиёр ва сурурбахш дамларни ҳадя қилмаганда эди, истиқболда ўзимни кутаётган зерикарли ҳаётга, айниқса, Маъсума билан танишгандан кейин бошланган жўшқин ва эҳтиросли ҳаётнинг адо бўлганига тоқат қилолмасдим. Мен истасам-истамасам ҳар куни кўришишимиз ва узоқ вақт бирга сайр қилишимиз учун тўскинлик қиладиган ёгингарчилик ҳақида ўйламасдан иложим йўқ эди. Эртанги кун бегона юртларда менга қандай кутилмаган воқеаларни ҳозирлаб қўйди экан?! Қандай тасодифлару кувонч ва мусибатлар кутмоқда?! Кечалари Маъсума билан хайрлашгач, руҳан эзилиб меҳмонхонага қайтар эканман, беихтиёр қийналар эдим; хонамга кириб, ўтган кунларни яна бир карра майда-чуйда тафсилотларигача қайта-қайта хаёлимдан ўтказишим учун ҳеч ким халал бермасин, деб эшикни ичкаридан кулфлаб олардим.

Фаслларнинг алмашуви менинг таъсирчан, дилтанг қалбимда қандайдир тўнтариш ясар, ҳеч қачон тушунтириб беролмайдиган ҳиссиётлар уйғотарди: эҳтимол, менинг юрагим, онгим, бор вужудим ўта таъсирчанлиги, серҳаяжонлиги сабабли ички оламимга ўрнатилган алоҳида нозик барометр вазифасини ўтар!

Куз беқиёс фасл! Чамаси, мана шу улғайиш палласида яримьяланғоч ҳолда қолиб либосини ўзгартириш чоғида ўзи яхши кўрган энг ёрқин ва таъсирланарли ранглари танлашдан ортмас! Япроқлар ҳеч қачон кузда нафис адолар ила нобуд бўлмаса кераг-ов. Бу япроқларнинг дарахт шохлари билан видолашувини кўрганмисиз?! Видолашув чоғида улар жон-жон деб ўзлари севган тантанали онлар учун сақлаб қўйган байрамона либосга ўранадилар, бу киёфада чинданам тантанавор, эътиборни жалб этувчи, юракларга таъсир қилиб, одамни маҳлиё этадиган бир жоду яшайди. Бизнинг куз оқшомлари ҳашамага бурканган фақирона кулбамиз сеҳрли салтанатга ўхшаб қоларди. Шамоллар дайдиғанча пўртахолнинг япроқлари чанг-тўзон, қайноқ, кўзларга санчилувчи майда кумлар орасида чир айланиб учар, те-варак-атрофга тўкилар эди.

– Улар қаерга учиб бораркин? – маҳзун савол берарди менга Маъсума.

Унинг юрагида ҳам нозик ва ғамгин туйғулар туғён урарди, у бамисли табиат қўйнида юз бераётган айрилиқда истиқболда бизни муқаррар кутаётган жудолик рамзини пайқаётгандек бўларди. Шундай пайтларда Маъсума бошини қуйи солганча узоқ ўйга толарди. Баъзан миясига ўтириб қолган фикрдан туғилган ғалати инжиқликни амалга оширмоқчи бўларди. Тавба, у кечаси ўрмонда тунашни истаб қоларди, буни қандай изохлашни билмасдим.

– Биз вақтдан ютишимиз керак! – дерди у. – Ким билади бир ойдан кейин нима бўлишини? Сен шу ерда туратур, мен уйга кириб хабар олай-чи, нима гап экан, ҳамма ухлагандан кейин аста чиқиб, сени ўзим излаб топаман. Мени айтди дейсан, кечаси бу ерлар кундузгидан кўра гўзалроқ бўлади.

Бироқ мен хавотирга тушганим учунми ёки нимадандир кўрқдимми, унинг харчанд ундашига қарамай, кечаси ўрмонда қолишга рози бўлмадим.

Охирги марта Маъсумани бизнинг севгимиз туғён урган пайт – шўх-шодон ҳолда кўрганим ноябрь ойининг ўрталарида, якшанба куни эди. Ўша кунги хотирамда ўчмас из қолдирган учрашувга олти ой бўлибди.

Тонг эндигина бўзариб отмоқда эди. Эсимда, қаергадир отланган эдим, йўлимни тўсган девор синчи орасини кенгайтириб қўйиш учун энгашига-

нимни биламан, туйкус қаршимдан Хакоба югуриб чиқди. Бир ўзи эмасди, ёнида ўзи билан деярли тенгдош, ёқимтой бир қиз ҳам бўлиб, унинг қўлидан маҳкам ушлаб олган эди. Маълум бўлишича, эшигимизнинг икки тарафида чўзилиб кетган ғов ортида ярим соатдан буён мени кутишаётган экан. Тавба, мен шу чоққача бирон марта бу йўлдан юрмагандим, ўша куни эрталаб тасодифан шу тарафга бурилган эдим.

– Менинг бу томондан юришимни қаердан билдинг? – хайрон бўлиб сўрадим, қизлар ажабланганимни кўриб устимдан роса кулишди.

– Қойил қолдингми топганимизга? – дея мағрурона қийқирди Хакоба.

Ана шундан сўнг у мени дугонаси билан таништирди. Бу холасининг кизи бўлиб, бир ҳафтага меҳмонга келган экан.

– Хаёлингга ҳам келтирмаганмидинг, тўғриси айт, кутмагандинг-а? Бир ўзини қолдиргим келмагани учун уни ҳам таклиф этдим. Яхши кипманми?

Маъсума ўзининг топқирлигидан жилмайиб, менга навозиш-ла қаради: “Учовимиз вақтни дилхушлик билан ўтказсак, нима дейсан?” – деб сўради.

Бу уятчан, ифбатли, хижолатдан бир-бирининг пинжигга кириб кетгудек турган қизларнинг қадди-қомати бир-биридан шунчалар фарқ қилардики, беихтиёр уларга тикилиб қолдим. Маъсума малла сочли бўлиб, холаваччаси қорамағиздан келган қиз эди. Куёш нурлари бир-бирига ёпишиб турган қизларнинг малла ва қора сочларини ёритарди. Холаваччасининг юз-кўзида барқ урган ёшлик нафосати ва келишган қоматига қарамай, Маъсума мени кўпроқ ўзига тортарди. Мен унинг гўзал қадди-қоматини бот-бот жайронларга ўхшатганларимни эсладим; кўнглимда уйғонган бу истак-хохиш ширин бир оғу каби бутун вужудимга таралмоқда эди.

– Биз нима қилмоқчимиз, биласанми? Маёкнинг ёнида сайр қилмоқчимиз... Буни Габриэла ўйлаб топди. Сенга маъқулми?

Қаерга қараманг, текис сув сатҳи. Кумлоқ соҳилда ҳеч нарса ўсмасди. Кумлоқ нишаб бўлиб, тинч оқаётган сув остига ғарқ бўлгандек туюлар эди. Уфққача кулранг текислик чўзилиб кетган, дам у ерда-дам бу ерда денгизнинг устига чиқиб қолган саёзлик кўзга чалинар, ундан нарида эса ҳамма нарса туманлик кўйнида қолган эди. На одамлар, на қайиқлар, на-да балиқчилар кулбаси кўринарди; бу билан энг хавфли ери икки метрча чуқур бўлган денгиз ўзининг бағрида худди қирғоққа ўхшаб тирик жон бўлишини мутлақо истамаётгандек туюларди. Чек-чегараси кўринмаётган кимсасиз дашт-биёбонни кўрган кишининг юраги кўрқувдан орқасига тортиб кетарди. Соҳилнинг доимий равишда оқариб туриши кўзларни қамаштирар, осойишта ҳаво кўйнида балиқчи қушлар сассиз учиб юрарди.

Биз бораётган манзаранинг бир текислигини ёлғиз маёк бузиб турарди. У қирғоқдан бир мил нарида қад ростлаган, унинг кичкина, яшил рангга бўялган гумбази кулранг океан фонида деярли кўзга чалинмасди. У ерда ёлғиз бир одам яшар, лекин у ҳеч кимнинг кўзига кўринмасди. Билмадим, ким қанақа, лекин мен ҳар сафар мана шу денгиздаги темир иншоотга қарасам, юрагим сиқиларди. Шунга қарамай, инсон қўли билан яратилган иншоотнинг ўзиёқ чўлу сахро ҳақидаги оғир таассуротларни бир қадар енгиллаштирар эди. У ёғи яна юзлаб чақирим чўзилиб кетган жимжит ва нохуш пляж, куёшнинг қайноқ нурлари остида ястаниб ётган бепоён кенглик – бошқа ҳеч нарса кўзга кўринмасди.

Биз маёққа етмай охириги қисмларини сув кўмиб турган энсиз кумлоққа келиб жойлашдик. Бу ер сув кўтарилган пайтда оролча ҳосил қиларди. Маъсума қувонганидан чапак чалаёзди: майин, текис кумлоқ бамисли

тукли гилам сингари товонимизга хуш ёқар, юрганимизда думалок тешикчалар ҳосил бўлар ва оёқларимиз остидан майда қисқичбақалар мўр-малахдек югуриб қоларди. Қизлар жим, дегандек бошларини эгиб, нимагадир диққат билан кулоқ солишарди.

– Қўнғироқ чалаяпти! – деди бирдан Габриэла қаддини ростлаб қўллари билан йирокларни кўрсатар экан. Олисдан қўнғироқнинг заифгина, деярли сўнаёзган садолари эшитилди. Биз турган ердан тахминан етти миллар чамаси нарида жойлашган хавф-хатардан огоҳ этувчи – бакенда осилган қўнғироқ бонг урарди. Унинг садолари бизга-ча, теваарак-атрофни беқиёс сукунат чулғгани учунгина етиб келарди. Кимсасиз ва поёни йўқ денгиз қаъридан келаётган бу даъват шунчалар қадарий, мубҳам ва тушкун оҳанглардан иборат эдики, тинглаб туриб, беихтиёр юрагим орқага тортиб кетарди. Маъсума эса, аксинча, марок билан тинглар, энгашиб олганча ҳовучида сув олиб, оёқларига сепар эди. У ўзини ўраб турган табиат бағишлаётган куч-қувват ва уйғунликдан бахраманд бўлаётган нафис дарахтга ўхшар, бамисли юрак-юрагига қадар кескин ва эҳтиёткорлик туйғулари билан жўшқинлик ва ғайрат улашаётган оқимга сомеъ эди. У қизариб, яшнаб менга ўгирилган эди, мен ҳайратдан қичқириб юбораёздим. Бу ғаройиб хилқат зоҳиран бирдан ўзгариш салоҳиятига эга эди. Унинг вужуди ғира-шира қоронғилик қўйнида бамисли турли рангда товланарди: бир ранг ҳали тарқалмасдан иккинчи рангга ўрнини бўшатиб берарди гўё. Айни чоқда унинг бутун жисми уммон буғланишини ўзида акс эттираётган эди, сочлари шўр сувда рутубат касб этар, қиз бамисли денгиз тубида ўсган сув ўтлари, ҳўл кум ва денгиз чиғаноқлари тароватини ўзида мужассам қилиб олгандек гўзал, хусн-тароватда бенуқсон кўринар, уни ўраб олган аянчли табиатнинг бир парчаси, балки бир бўлагига айланиб қолганга ўхшарди. Атлантика океани Маъсумага янгича бир малоҳат бағишларди.

Мен уни бағримга босиб, лабларидан тинмай ўпгим келарди. У кулгидан ўзини тўхтатолмай, кучоғимдан юлқиниб чикди-да, юбкасини йиғиштириб, кумда жимгина ўтирган Габриэлага ишора қилди:

– Йўк, мулақо йўк, бунақаси бугун кетмайди! Жиддийроқ бўлишимиз керак. Ўзингни қўлга ол!

Мен унга ташландим. У офтобда тобланган, бақувват оёқларини кўрсатиб, хохолаб кулганча, синглиси томон қочиб борди. Шу маҳал Габриэла ногаҳон қўлини узатган эди, Маъсума қоқилиб, кумлоққа йиқилди ва думалаб кетди. Мен ўлжасига отилган йиртқичдек унга отилдим. Маъсума алаmidан йиғлаб юборгудек қичқирарди:

– Қўйвор мени! Бу ноинсофлик-ку! Кўзимга кум кириб кетди. Қўйвор, тушлик қиламиз энди.

Астагина мавжланаётган денгиз тўлқинлари иштахамизни очиб юборгани учунми, унинг таклифини жон-дилдан қабул қилдик. Азорка қувноқлик билан думини ликиллатиб, атрофимизда айланиб юрарди. Қизлар биргалашиб кумлоқ ерда дастурхон тузашди. Мен ўзим билан келтирган нарсаларимни бердим. Борлиқ олам юрагимизни сиқиб юборганига қарамай, мен Маъсума билан ўртамиздаги муҳаббат дунёси ўзгараётганидан бахтиёр ва осуда дамлар бизни кутиб олаётганини ўйлаб, ич-ичимдан қувонардим. Назаримда эртанги куннинг ёғдуси бутун атрофни ёритаётгандек, ястаниб ётган бепоён кенгликларни, қадрдон қарағайларни эртанги кун ёғдуси ўзининг ёрқин нурларига чулғар эди. Шу ерда, денгиз бўйида бағрини очиб ётган кенгликлар орасида менинг

бахтим денгиз сувлари қирғоқдан тошгани каби юрагимдан тошиб чиқмоқда эди.

– Бу ерларда соя-салқин ерлар йўқ экан-да? – деди Габриэла.

– Шунисиям маъқул, – жавоб қилдим мен, – бошимизга урамизми соя-салқинни?!

Маъсума қийналганча пичоқ билан пишлоқ кесарди, унинг соч турмаклари орасидаги итоатсиз кокиллари аро тобланган бўйин ва энсаси кўриниб қоларди.

Бирдан у соҳилни кўрсатиб, қийқириб юборди:

– Ана энди бу ердан бир қадам жилолмаймиз, сув бизни ўраб келяпти! Қайиқ бўлмаса ишимиз чаток!

Дарҳақиқат, сув тобора юқори кўтарилар, ҳар дақиқа биз дам олишга чиққан бўйинча торайиб, заминдан ажралиб борар эди. Бундай кутилмаган вазият қизларнинг кўнглига олам-олам шод-хуррамлик бахш этарди.

– Вой, қургур-е!.. Қани, овқатга! Биз кимсасиз оролга келиб қолган Робинзонмиз. Пишлоқ билан гўшт тугагач, бир-биримизни ғажиймиз. Кимдан бошлаймиз?

Биз гўё телбалардек қувониб, тушлик қилишга ўтирдик, бундай ажойиб кайфият вақтида одамзод ҳаёт деб аталмиш заминдан олислаб, ҳар қандай ташвишни унутиб, яна беихтиёр ўзининг болалигига қайтади.

Узоқдан кўзга чалинаётган кичкина оролларни сув кўмиб юборди. Ҳатто маёқ улкан текисликка кўшилиб оҳиста тебранарди.

Маъсума, Габриэла ва мен иштаҳа билан овқатландик.

– Робинзон бир ўзи эди, биз эса уч кишимиз. Иккита қизалоғу битта эркак. Оила қурамиз, фарзандларни дунёга келтирамиз, – дедим мен жиддий оҳангда. Фақат битта нарса, шу чоққача яшаб келган оламдан нари борса беш юз метр нарида жойлашганимиз алам қиларди. Бу ҳаёт, гарчи шафқатсиз табиат қўйнида бўлса ҳам, нурафшон ва гўзаллиги билан бизни мафтун этарди.

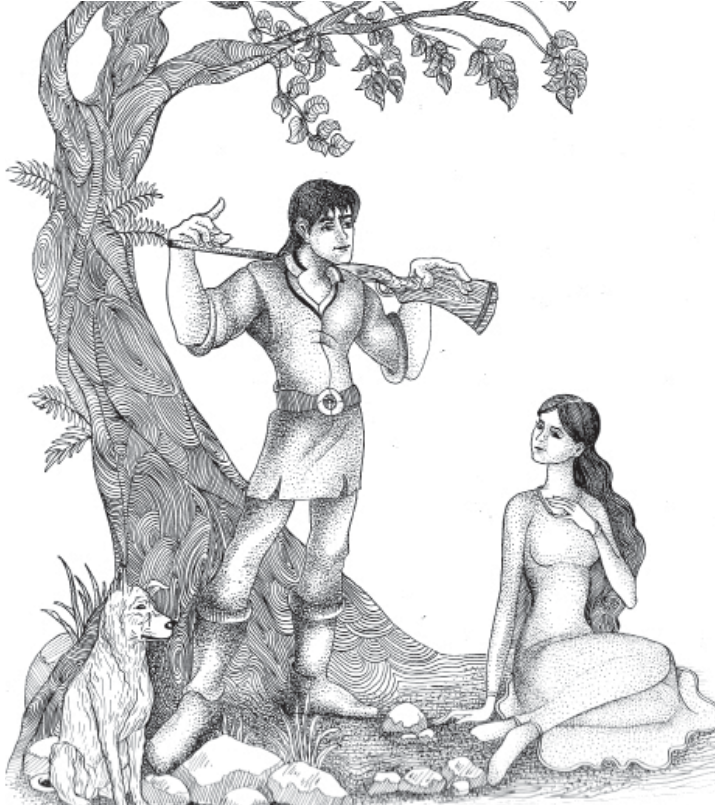
– Тўғри, биз эр-хотин бўламиз! – дея қийқирди Маъсума болаларча қувониб. – Ҳа, шундай, лекин биз уч кишимизу!.. Габриэла кимга турмушга чиқади?

У гўё синглисининг тақдирига бефарқ эмаслигини намойиш этмоқчи бўларди. Унинг дўнг пешонасида нохуш ажинлар пайдо бўлди, мийиқлари маккорона кўтарилди. Охири ғалати бир оҳангда кулиб юборди ва хитоб қилди:

– Бўлди, билдим! Габриэла Азоркага турмушга чиқади, ана шунда икки жуфт бўлиб яшаймиз! Азорка, бу ёққа кел! Сенга сеньора рафиқангни таништиришдек шарафли ишга муяссар бўлаяпман.

Биз озгина кулишган бўлдик, кейин ҳаммамиз бир неча дақиқа жим бўлиб қолдик, ҳар ким ўз хаёллари билан банд эди. Кўнғирокнинг олис даъвати аниқ-равшан, йирокларда ярқираётган сув сатҳининг кўтарилиб боришига монанд равишда янграр эди. Куёш қиздириб, безовта қила бошлади. Эркимиз, истакларимиз аста эриб бораётгандек аллақандай ташвишли, нохуш ҳорғинлик бизни қамраб олаётган эди. Оқ чорлоқлар бошимиз узра айланар, уларнинг сассиз парвозлари туфайли қилт этмаётган кенглик янада сокин туюларди. Юксакликда учиб юрган баъзи балиқчи қушлар ўлжа умидида бизнинг ёнимизга шундай яқинлашиб келар эдики, уларнинг кумуш патларининг шуъласини аниқ-тиниқ ажрата олардик.

Мен Маъсуманинг белидан кучиб, ўзимга тортдим ва бўйинлари

билан дудокларини бўсаларга кўмиб ташладим. У энди қаршилик кўрсатмади, раъйимни қайтармади, эркалашларим остида мумдек эриб борарди. Чап ёнимда ўтирган Габриэла хижолат чекканидан қовоқларини уйиб олди.

Биз чурқ этмай бир-биримизга тикилар эдик. Бирдан Маъсума чукур “уф” тортди-да, бошини кўксимга қўйди. Афтидан, мавж ураётган туйғуларини идора этишга ҳоли қолмаган эди. Мен унинг лабларини излаб топдим ва узоқ пайт қўйиб юбормадим. Бизнинг вужудларимиз бир-бирига чирмашиб кетган, Маъсуманинг кўзлари юмук – у севги-муҳаббатнинг тотли хаёлотига берилган эди.

Маъсума ўзига келганида, анча вақтгача кўз қорачиқларидан шу фурсат ичида пайдо бўлган бахт-саодатнинг масрур чақинлари ўчмади, бамисли шундан чўчигандек, у ўрнидан туриб кетди ва беихтиёр синглисига қаради. Габриэланинг ёноқларидан марварид доналаридек йирик-йирик кўз ёшлари оқарди. Унинг ёнида эркаловчи кимса йўқ эди! Габриэла бир ўзи эди! Маъсума мана шу ошкор қилинмаган ғамни, қониқмаган алам-андухни чукур туйди ва ўзининг бахтиёрлиги учун, худбинлиги учун уялди: унинг ловуллаган юзларида ҳамдардлик, бировнинг ғамига шерик бўлишнинг теран ифодаси акс этарди.

– Уни ҳам ўп! Бечора! – дея шивирлади у ва бошимдан ушлаб Габриэла сари тортди: – Факат бир марта, хўпми? Бор-йўғи бир марта, кўп эмас...

Кейинчалик эшитишимча, Маъсума вафот этганига анча йиллар бўлган экан.

Суратни Элеонора Абдухаирова чизган.

ЭРНЕСТО ЛЕКУОНА

Таникли кубалик бастакор, дирижёр ва виртуоз-пианиночи Эрнесто Лекуона номини мусика ихлосмандлари яхши билади. Мусикий асарларида Африка-Куба оҳангларининг уйғунлиги унинг “бастакорлик дастхати” саналади. Атоқли бастакорлар Иоганнес Брамс ва Ференц Лист XIX асрда немис халқига венгер мусикасини танитгани каби Лекуона ҳам Лотин Америкаси мусикасини Ғарбий Европа ва Шимолий Америкага ёйди.

Эрнесто Лекуона 1895 йилнинг 6 августида Гавана яқинидаги Гуанабакоа шаҳрида туғилган. Отаси Канар оролидан, онаси эса кубалик эди. Оиладаги ижодий кайфият болалигиданоқ Эрнесто-да санъатга қизиқиш уйғотади. Айниқса, опаси, Кубада таникли пианиночи Эрнестина Лекуона укасининг санъаткор бўлиб улғайишида катта ўрин тутади (Эрнестина Лекуона 1937 йили Кубада аёллар оркестрига асос солган таникли композитор ва педагогдир). Опасининг фортепьянодан берган сабоқларини Эрнесто баланд мусикий иқтидори билан тезда ўзлаштириб олар ва ўзи ҳам мусика ёзишга ҳаракат қиларди. Изланишлар бесамар кетмайди ва

ўн бир ёшида Эрнестонинг илк мусикий асари нашр этилди.

Мактабни тамомлаган Эрнесто консерваторияда ўқишни давом эттиради ва бу ерда машҳур америкалик композитор Хоакин Ниндан дарс олади. Ноёб мусикий иқтидорини таҳсил давомида кўп марта намойиш этган Эрнесто 16 ёшида консерваторияни имтиёзли тамомлайди.

Эрнесто Лекуонанинг хориждаги биринчи концерти 1916 йили Нью-Йоркда бўлиб ўтади. Мазкур концерт дастури Лекуона номини маҳоратли пианиночи сифатида танитди. У 1924 йил Испанияга скрипкачи Мария де ла Торре билан ижодий сафар уюштиради. 1928 йил Па-

риждаги яккагон концерти катта муваффақият келтиради. Унинг омадли чиқишлари жамоатчиликнинг Куба мусикасига бўлган

қизиқишини янада орттиради.

Эрнесто Лекуона ноёб композиторлик иқтидорига эга эди. У мусикали ревью, сарсуэла, кантата, оперетта каби ҳар хил мусиқий жанрларда асарлар ёзди, сермаҳсул ижод қилди. Э.Лекуонанинг жами

композициялари сони 600 дан ошадди. Булар орасида 176 та фортепьяно учун, 406 та вокал мусика, 37 та оркестр учун ёзилган асарлар бор. Композиторнинг “Занжилар рапсодияси”, “Қурдоба”, “Куба рапсодияси” каби асарлари ҳозиргача симфоник оркестрлар репертуаридан тушмай келади. Бундан ташқари, “Сибоней”, “Сенинг мовий кўзларинг”, “Мудом юрагимда” каби лирик кўшиқлари ҳам Лекуонага катта шуҳрат келтирди.

Табиатан изланувчан Эрнесто Лекуона турли тажрибаларга дадил қўл уришдан чўчимайди. Унинг асарларида сарсуэла (испанча мусиқий-драматик жанр, вокал ижро, диалог ва рақсдан иборат) мотивлари кўп учрайди, Африка-Куба оҳанглари уйғунлиги кузатилади. “Пальма шляпа”, “Рита кемаси” каби сарсуэла ва мусикали комедиялари, фортепьяно учун ёзилган асарлари шулар жумласидандир. Унинг асарлари

бир қарашда содда туюлади, аммо ижрочидан катта маҳорат талаб қилади. Лекуона замондошларидан фарқли ўлароқ, қисқаликка интилади, шу боис ҳам унинг асарлари ҳажман катта эмас.

Композитор ижодининг ўзига хослиги шундаки, у испан фольклорига кўп мурожаат қилади, халқ оғзаки ижодидан илҳомланиб, қатор асарлар ёзади. Бунга Лекуонанинг машҳур “Андалусия” сюитасини мисол келтириш kiffoя. Сюитага малагенья (Жанубий Испанияда кенг тарқалган халқ кўшиғи ва рақси) ҳам киритилган. Лекуонанинг сюитаси малагеньяни ҳам машҳур қилиб юборди ва у гитарачилар орасида оммалашиб кетди.

Эрнесто Лекуонанинг ижодий фаолиятида саундтрек – фильмлар учун ёзилган мусиқий асарлар ҳам катта ўрин тутади. У 1930–1940 йилларда Испания, Лотин Америкаси, шунингдек, Ҳолливуднинг машҳур киностудиялари билан ҳамкорлик қилади.

Умрининг сўнгги йилларини АҚШ ва Канада оролларида ўтказган Эрнесто Лекуона 1963 йил 29 ноябрда юрак хасталигидан вафот этади.

*Шаҳина АҲМАДЖОНОВА
тайёрлади.*

ДЕНИС РОДРИГЕС

Таникли кубалик мусавир Денис Нуньес Родригес 1967 йили Кубанинг Матансас шаҳрида туғилган. У Миллий санъат мактабида таълим олади. Шундан сўнг ижод билан фаол шуғуллана бошлайди. Жумладан, Матансас шаҳрида бўлиб ўтган кўргазмаларда қатнашади. Кейинчалик рассом Гаванада ўзининг суратларидан иборат кўргазмани ҳам намойиш этади. У китобларга иллюстрациялар чизиш билан ҳам шуғулланади. Мусавирнинг суратлари нафақат Куба, балки Дания, Испания, Германия, Франция, Канада ва АҚШ каби мамлакатлардаги кўргазмаларда санъатсеварлар эътиборига ҳавола этилиб, кизгин муҳокамаларга сабаб бўлади. Шу тариқа Д.Родригес асарлари дунё бўйлаб кўплаб ранг-тасвир муҳлисларининг коллекциясидан жой олади.

Рассом ижодида реализм ва сюрреализм оқимларига хос услубларнинг устуворлиги сезилса-да, уни Куба ранг-тасвир санъатида анъанавийлик ва замонавийликни уйғунлаштирган мусавир сифатида ҳам қадрлашади. Жумладан, “Дарёдаги бола”, “Олам маркази”, “Ҳаракат”, “Бахт нашидаси”,

“Қирғоқда ўтирган қизалоқ”, “Орзулар кучи”, “Қаримас кўнгил”, “Биз келдик”, “Йил якуни”, “Янги давр бўсағаси” каби асарлари унинг ижодий маҳорати ва юксак қобилиятини акс эттиради.

Денис Родригеснинг аксарият суратларидаги асосий мавзу инсон, тўғрироғи, унинг турли ҳолат ва кайфиятдаги қиёфасини тасвирлашдир. Рассом услубининг яна бир ўзига хос жиҳати – унинг асарларида мажозий деталлар кўп, одатда, қаҳрамонлар ёлғиз ва ўйчан ҳолда акс эттирилади.

Журналимизнинг муқовасида тақдим этилган “Чекланган орзулар” картинасида ҳам Д.Родригес услубига хос белгилар яққол англашилади. Суратда ҳақиқат ва хаёлот олами бир-бири билан туташади ва бу муштараклик одамзоднинг асл қиёфаси, ички олами ва руҳиятини очиб беришга хизмат қилади. Шу билан бирга, муаллиф асарда табиат ва инсон уйғунлигига ҳам урғу берган.

Ҳозирги кунда Денис Родригес кизгин ижод билан машғул, Куба Мусавирлар уюшмасининг фахрий аъзоси.

*Аброр УМАРОВ
тайёрлади.*

1 ЯНВАРЬ

1767–1849 йиллар. Мария Эджуорт, ирландиялик адиба, эссенавис, публицист. “Белинда”, “Элеонора”, “Ибратли эртақлар”, “Ватандан йирокда” каби инглизлар турмуши акс этган бир қанча асарлар муаллифи. Унинг “Рэкрент қалъаси” (1800) асари Буюк Британия ҳамда Европада дастлабки тарихий роман саналади.

1916–1993 йиллар. Икрома Болтаева, ўзбек театр актрисаси, Ўзбекистон халқ артисти. У Қарши, Самарқанд, Тошкент театрларида “Бой ила хизматчи”, “Шоҳи сўзана”, “Айбсиз айбдорлар”, “Ревизор”, “Отелло”, “Юрак сирлари”, “Қутлуғ қон”, “Олтин девор” каби қатор спектаклларда бош ролларни ижро этган.

4 ЯНВАРЬ

1785–1863 йиллар. Якоб Гримм, атоқли немис филологи, эртақнавис, мифология мактаби асосчиси. У “Немис мифологияси”, “Немисча изоҳли луғат”, “Немис тили тарихи” сингари илмий-тадқиқий асарлари билан Германия маданияти, фольклори ҳамда лингвистикасига муносиб ҳисса қўшган.

5 ЯНВАРЬ

1916–2008 йиллар. Малик Набиев, йирик ўзбек мусаввири, Ўзбекистон Бадиий академияси академиги, Ўзбекистон халқ рассоми. У “Спитамен кўзғолони”, “Беруний портрети”, “Тамарахоним”, “Чўпон”, “Бинокор”, “Шифокор Махмудов портрети” каби қатор суратлари билан танилган. Рассом мўйқаламига мансуб Бобур, Фитрат, Усмон Носир, Амир Темур образлари мамлакатимиз маданий ҳаётида ўзига хос воқеа бўлган.

9 ЯНВАРЬ

1890–1938 йиллар. Карел Чапек, XX аср чех адабиётининг ёркин вакили, носир, драматург, фантаст, таржимон. “Макропулос бойлиги”, “Она”, “Кракатит”, “Гордубал”, “Учар юлдуз”, “Одатий ҳаёт”, “Бастакор Фолтин ҳаёти ва ижоди”, “Илк қутқарувчи қиз”, “Самандарлар билан жанг” сингари пьесалар, ҳикоя, эссе, фелъетон ва бошқа жанрдаги кўплаб асарлар муаллифи. Чех тилида “мажбурий меҳнат” маъносини англатувчи “робот” атамаси айнан К. Чапек асари туфайли оммалашиб кетган.

10 ЯНВАРЬ

1905–1968 йиллар. Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек, атоқли ўзбек ёзувчиси, шоир ва таржимон. Ўзбекистон халқ ёзувчиси, ЎзФА академиги. Унинг “Туйғулар”, “Кўнгил найлари”, “Машъала”, “Қуёш кўшиғи” шеърий тўпламлари, “Дилбар – давр қизи”, “Бахтигул ва Соғиндиқ”, “Гулноз”, “Навой” сингари дostonлари чоп этилган. “Қутлуғ қон”, “На-

войи”, “Олтин водийдан шабадалар”, “Қуёш қораймас”, “Улуғ йўл” каби романлар, “Нур кидириб”, “Болалик хотираларим”, “Бола Алишер” сингари киссалари ҳамда бир қанча ҳикоя ва очерклар ёзган. А.Пушкиннинг “Евгений Онегин” шеърӣ романи, М.Лермонтовнинг “Маскарад”, Мольернинг “Тартюф” драмаларини она тилимизга ўгирган.

12 ЯНВАРЬ

1628–1703 йиллар. Шарль Перро, атоқли француз шоири, мунаққид. У “Троя девори ёхуд муболағанинг пайдо бўлиши”, “Буюк Людовик асри”, “Санъат ва фан масалаларида эски ва янги қарашлар” каби илмий-адабий асарлар яратган. У болалар учун ёзган “Она ғоз эртақлари”, “Сехргарлар ҳақида эртақлар”, “Этик кийган мушукча” сингари асарлари билан доврӯқ қозонган.

1949 йил. Харуки Мураками, атоқли япон ёзувчиси ва таржимони. “Шамол кўшиғин тингла!”, “Пинбол 1973”, “Кўй ови”, “Хитойдаги сокин қайик”, “Кенгурулар учун омадли кун”, “Тиллақўнғиз, сарой ёнғини ва бошқа воқеалар”, “Тўсиқсиз мўъжизали мамлакат ва Дунёнинг охири”, “Норвегия ўрмони” сингари асарлари билан танилган.

15 ЯНВАРЬ

1929–1968 йиллар. Мартин Лютер Кинг, америкалик машҳур озодлиқ ҳаракати йўлбошчиси, нотик, Нобель мукофоти лауреати. “Орзуим шулки...”, “Рухоний” сингари оташин нутқлари билан ирқий камситилиш муаммосига қарши минглаб кишиларни ўз ортидан эргаштирган.

25 ЯНВАРЬ

1874–1965 йиллар. Сомерсет Моэм, атоқли инглиз ёзувчиси, драматург. “Доира”, “Шеппи”, “Инсон ҳасратлари юки”, “Ой ва чақа”, “Устара тиғи”, “Театр”, “Сарҳисоб этар эканман...” сингари драма ва романлари билан XX асрнинг 30-йилларида жаҳоннинг энг кўзга кўринган носирлари рўйхатидан жой олди. Ундан 78 та китоб – адабий мерос қолган.

28 ЯНВАРЬ

1853–1895 йиллар. Хосе Марти, кубалик шоир, ёзувчи, мамлакат озодлиқ ҳаракати раҳбари. Миллий қаҳрамон сифатида “Озодлиқ апостоли” номи билан тарихда қолган, адабий доирада “Модернизм отаси” дея тан олинган. Унинг “Куба озодлиғи учун кураш”, “Шимолий Америка саҳналари”, “Танланган асарлар. Шеърлар, мақолалар, очерклар” каби асарлари чоп этилган.

1936 йил. Бернора Қориева, таниқли балетмейстер, Ўзбекистон ва Қирғизистон халқ артисти, хореография фанлари профессори. У “Боқчасарой фонтани”, “Шопениана”, “Жизель”, “Оққуш кўли”, “Спартак”, “Хоним ва безори”, “Дон Жуан”, “Анна Каренина”, “Сухайл ва Мехри” сингари кўплаб балетларда бош образларни яратган.

Севара АЛИЖОНОВА
тайёрлади.

●● В преддверии 575-ой годовщины великого мыслителя Алишера Навои журнал продолжает знакомить читателей с богатейшим литературным наследием. Отныне будут представлены газели, как на родном языке поэта, так и в переводе на русский и английский языки. В рубрике «Уроки Навои» также дается сравнительный анализ и комментарии ученых, изучающих творчество Алишера Навои.

●● 1 января – День освобождения Кубы. В связи с этим, очередной номер журнала посвящается данной стране. В рубрике «Поэтические меридианы» представлены образцы творчества таких именитых представителей кубинской литературы как, Хосе Марти, Николаса Гильена, Дульсе Мария Лойнаса, Рейна Мария Родригеса и других. Согласно традиции, в рубрике «Глобус» уделено особое внимание статьям, отображающим кубинскую литературу и искусство. Рубрика «Выдающиеся личности» посвящена жизни и творчеству известного композитора и дирижера Эрнесто Лекуона, внесшего весомый вклад в развитие культуры Кубы.

●● Светлана Алексиевич, белоруска по происхождению, автор многочисленных произведений на русском языке, удостоена Нобелевской премии по литературе 2015 года за документальную повесть «У войны не женское лицо». На самой жестокой войне XX века женщине пришлось стать солдатом. Она спасала своих, стреляла в противника, защищала дом и родные земли. Эта была величайшая жертва, принесенная Женщиной на алтарь Победы... Данная повесть есть призыв к миру, посему актуальна и сейчас, на фоне сегодняшних политико-социальных событий. Читайте в рубрике «Лауреаты Нобелевской премии».

●● Каждое творение, каждое новое произведение – своеобразный мир. Благодаря рубрике «Путешествие в мир литературы» читатели смогут побывать в творческом мире известных литераторов из различных уголков планеты, познакомиться с избранными произведениями представителей многообразной литературы. Рассказ именитого кубинского прозаика Мигеля де Каррьона «Честные. Нечистые» первый «гость» новой рубрики.

●● В рубрике «Проза» представлены первые главы романа знаменитого индийского писателя Премчанда «Нирмала». Центральная тема романа – трагическая судьба женщины, оказавшейся жертвой господствующих в обществе традиционных обычаев, в силу которых она считается бесправной. Автор умело описывает долю несчастной героини, ее душевные страдания.

●● Великий узбекский поэт Чулпан известен широкому кругу читателей и как умелый переводчик. Художественный перевод занимал огромное место в его творчестве. В 1922 году Чулпан перевел стихи Александра Блока, в 1925 году Рабиндраната Тагора. Время, проведенное в Москве (1924–1927 г.г.), положительно отразилось на данном виде деятельности литератора. Он прошел теоретическую и практическую школу художественного перевода, перевел на узбекский язык образцы творчества ряда российских прозаиков и поэтов. Рассказ украинского писателя Ивана Франко «Миллион» один из ярких примеров профессионального перевода, осуществленного Чулпаном. В рассказе правдиво отображены события второй половины XIX века, периода, когда Украина охвачена «нефтяной лихорадкой». Читайте в рубрике «Проза».

●● The editors of the magazine always try to propagandize the creative work of great Uzbek poet Alisher Navoiy whose 575 anniversary is celebrated this year. You can read and compare original gazels and their translations in English and Russian, also you can read comments by literary critics about his works in “Lessons by Navoiy” rubric.

●● The Cubans celebrate the 1st January as the Independence Day. This issue of the magazine is devoted to Cuba and you can read works of art and interesting articles about this country. An article about the life and creative works of composer, bandmaster Ernesto Lekuona is published in “Unforgettable Persons” rubric. Poems by popular Cuban poets Jose Marti, Nicolas Gilien, Dulce Maria Loinas, Reina Maria Rodrigues and others are given in “Meridians of poetry” rubric.

●● Belorussian writer Svetlana Aleksievich became a Noble prize laureate in 2015 for her documentary narrative named “A War Is Not For Women”. This narrative is about women who lost their beauty, kindness and charm fighting in a war. Fates of thousands of women show not only the tragedy of XX century, but also a political and social picture of nowadays world. You can read it in rubric “The Noble Prize Laureates”.

●● Every work written by an author is a new world which is not similar to other worlds. Readers can travel in these new worlds made by different authors from around the world in a new rubric “Literary Travel”. We hope that the works by the popular writers which are written in original styles will interest you. “A Virgin”, a story by Cuban writer Miguel de Carron is a first work presented in a new rubric.

●● The first chapters of “Nirmala”, a novel by well-known Indian writer Premchand is published in “Prose” column. The author tries to describe different manners of Indian society and discrepant attitudes to women.

●● Great Uzbek poet Chulpan is also known as a skillful translator. Literary translations were the part of his creative work. The poet translated Aleksandr Blok’s works in 1922, Robindranat Thakur’s works in 1925. From 1924 to 1927 he lived in Moscow, translated into Uzbek works by several foreign writers and poets. He also learned theoretical and practical aspects of literary translation. One of his translation works is a story named “Million” by Ukrainian writer Ivan Franco. The author describes life in Ukraine in period of “oil fever” in the second part of XIX century. The story is presented in “Prose” rubric.

Жаҳон
АДАБИЁТИ
2016 йил январь сони

Навбатчи муҳаррир: Р.АҲМЕДОВА
Техник муҳаррир: Д.ҲАМИДОВА
Мусахҳих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 16.01.2016 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табағи 20,0.
Адади 4110 нусха. 4114 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© **Жаҳон адабиёти, 2016 й.**